

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний університет
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Наукове фахове видання

Випуск 41

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Секундант Сергій Григорович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР:

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету психології, політології та соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Голубович І. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Дікова-Фаворська О. М.**, доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціології, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Єременко О. М.**, доктор філософських наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Крилова С. А.**, доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; **Кройтор А. В.**, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Кутуєв П. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Куцупал С. В.**, доктор філософських наук, професор, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; **Лісієнко О. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Південноукраїнський національний університет імена К. Д. Ушинського; **Коваліско Н. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка; **Окороков В. Б.**, доктор філософських наук, професор, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; **Петриківська О. С.**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та основ загальногуманітарного знання, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; **Прохоренко Є. Я.**, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, Національний університет «Одеська юридична академія»; **Стрелкова А. Ю.**, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України; **Хамітов Н. В.**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Чепак В. В.**, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; **Якубін О. Л.**, кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»; **Dlugosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор, University of Rzeszów, Rzeszow, Польща; **Gerald M. Steinberg**, професор кафедри політології, Університет імені Бар-Ілана, Ізраїль; **Harris Kevan**, доктор філософії, доцент, Каліфорнійський університет (UCLA), США; **Mirchev Dimitar**, доктор філософських наук, професор, Медичний університет Пловдив, Болгарія; **Mirica Stefania-Cristina**, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія; **Silviya Mineva**, доктор філософії, професор, Софійський університет, Болгарія.

Науковий фаховий журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» засновано у 2014 році Національним університетом «Одеська юридична академія».

Свідоцтво про державну реєстрацію: КВ № 20826-10626 Р від 25.06.2014 р.

Журнал «Актуальні проблеми філософії та соціології» внесено до переліку наукових фахових видань України категорії Б, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з філософських, політичних та соціологічних наук (спеціальності 033 «Філософія», 052 «Політологія», 054 «Соціологія») на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 р. № 1471 (Додаток 3).

Рекомендовано до друку та поширення мережею Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 16 червня 2023 р. (протокол № 3).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Офіційний веб-сайт журналу «Актуальні проблеми філософії та соціології»: www.apfs.nuoua.od.ua

ФІЛОСОФІЯ

УДК 101.14

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.1>

Т. О. Бойченко

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-6085-6966>

аспірант кафедри філософії та історії

Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІФОЛОГІЇ

Постановка проблеми. Міфологія та обрядовість є невід'ємною складовою культури суспільства. Тому культурологічні, соціологічні та філософські дослідження були б неповними без систематизації теорій виникнення та значення міфу. Українська культура ввібрала в себе широкий пласт міфологічних і обрядових концептів, які становлять її архетипне підґрунтя. Аналіз соціально-філософського змісту міфології та обрядовості є науково значимим і методологічно необхідним для реконструкції і рефлексії ментальності сучасних суспільств, глибшого розуміння естетики, етики, релігійності і мистецтва.

Уявлення про те, що міфологія є первісним способом мислення і становить матрицю культури, є надзвичайно давніми. Глибоке вкорінення міфології в основи культури забезпечило постійний інтерес дослідників до міфологічної проблематики. Для них міфологія була провідником правічного людського духу, який постійно шепотів крізь культурний пласт історії. Це було приховане джерело знання, яке слугувало керівним принципом культурної безперервності, яку можна було спостерігати в людському житті та культурі, і яка відкривала можливості для повнішого розуміння культури. «Сучасна людина раціоналізувала міфи, але не змогла їх здолати. Чимало наших наукових істин, як більшість наших моральних, політичних та філософських концепцій є лише новими вираженнями тенденцій, які раніше втілювалися в міфічних формах» [2, с. 212].

Мета. Критичний аналіз основних теоретико-методологічних підходів міфології в їхньому історичному розвитку з метою виявлення базових аспектів міфології, а саме причин виникнення міфології, властивостей та ознак міфу.

У III ст. до н.е. над міфами почали працювали такі античні міфografi, як Аполлоній Родоський, що збирав міфи та поетично їх переробляв. Епос «Аргонавтика» розповідає про пригоди грецького героя Ясона та його супутників аргонавтів. Епос названий на честь корабля Ясона «Арго». Фактично існує дві версії епічної поеми. Перша була

написана грецьким поетом Аполлонієм Родоським у III ст. до н.е. У першому столітті нашої ери римський поет Гай Валерій Флакк написав іншу версію. Аполлоній народився в 230 р. до н.е. Про його життя відомо небагато, за винятком того, що він був бібліотекарем, а також поетом. Флакк жив за правління Тита Цезаря. Версія «Аргонавтики» Аполлонія є більш відомою, але у роботі Флакка, яку він ніколи не завершив, є унікальні елементи. «Аргонавтика» – єдина робота Аполлонія, що збереглася. Як вихідний матеріал Аполлоній використовував міфи та «Одісею» Гомера. У версії Флакка боги зображуються, як гравці, коли кожен бог заохочує свого улюбленця.

Елліністичні автори Аполлодор і Овідій переказували стародавні міфи за циклами. «Бібліотека» Аполлодора – це стислий, але вичерпний путівник по міфології. Він охоплює всю міфологію від походження Всесвіту та богів до Троянської війни та її наслідків. Це єдиний твір такого роду, що зберігся з елліністичних часів. Хоча в елліністичний період була створена різноманітна міфграфічна література, вона була переважно спеціалізованими антологіями. Завдяки багатству інформації вона є ключовим джерелом для вчених, які цікавляться грецькою міфологією, також широко використовується для реконструкції змісту втрачених стародавніх творів.

«Метаморфози» римського поета Овідія, зосереджені на міфах, які включають перетворення людей у тварин, рослин та каміння. «Метаморфози» починаються з грецького міфу про три доісторичні епохи золота, срібла та заліза, далі міфграфія Овідія послідовно рухається вперед, поки не досягне міфів про Троянську війну, подорожей Енея, міфічного походження Риму і, нарешті, епохи Цезаря та Августа. Розповідь іноді важко простежити, оскільки вона не є строго лінійною та містить численні історії в історії. Багато міфів, переказаних Овідієм, також можна знайти у Гесіода, Гомера, Вергілія, Плутарха і Лівія.

Фабій Планціад Фульгенцій, римський письменник кінця V – початку VI ст., його головною

працею є «Міфологія» (Mythologiae), що складається з трьох книг, кожна з яких має пролог; перший розлогий і автобіографічний, два інших короткі і лише вступні. Потім є, відповідно, 22, 16 і 12 розділів, кожен з яких підсумовує класичну легенду та робить її алегоричне тлумачення, здебільшого з точки зору етики та етимології імен головних героїв» [3, с. 16].

Анонімні середньовічні ватиканські міфografi створили антології класичних міфів, які залишалися впливовими до кінця Середньовіччя.

Евгемеричні тлумачення з'явилися приблизно III в. до н.е. і були названі на честь Евгемера, який вбачав у міфологічних героях обоження історично існуючих правителів. Його книга «Священний запис» продовжує розвиток ідей, висловлених ще Геродотом. Міфи для нього були культурними пам'ятками.

Міфами про богів, легендами про битви, народними переказами про магію наповненні героїчні оповіді Середньовіччя. Міфологія в Середньовіччі представляє собою героїчні розповіді про чудовиськ, магію та чари. Міфологічні божества стали евгемеризованими через християнську призму. В епоху Середньовіччя були створені бестіарії, книги про тварин у стилі ілюстрованої енциклопедії. Вони містили короткі описи як реальних, так і міфологічних тварин, птахів і каменів. Елемент міфології робить ці твори важливим джерелом інформації про міфологію. В основі кожного бестіарію був твір під назвою «Фізіолог». Кожна тварина, включена до цієї праці, представляє певний аспект боротьби між добром і злом. Більшість бестіаріїв було складено в XII та XIII ст. Середньовічні ватиканські міфografi-граматики широко використовували евгемеризм і алегоризацію.

В XIV ст. формується Відродження, в культурі якого широко використовуються образи античної міфології. В епоху Відродження міфологія досліджувалася на підставі алегоричного методу. Серед визначних представників алегоричного підходу до міфології був Джованні Боккаччо, італійський поет і оповідач, відомий насамперед як автор «Декамерона». Між 1348 і 1353 роками Боккаччо написав твір, відомий, як Декамерон, збірка історій, розказаних десятьма героями, які приїхали на віллу за межами Неаполя, щоб уникнути лиха Чорної смерті. У кожну декаду кожен з компанії розповідає історію, всього сто історій. Назва Декамерон означає «Десятиденна робота». Казки мають фольклорно-міфологічний зміст. У пізніші роки Боккаччо опублікував наукові праці на теми міфології. Роботи Джеффри Чосера «Кентерберійські оповідання» (написана між 1387 і 1400 роками) мають подібну структуру.

В епоху бароко міфологічну тематику розробляв Джамбаттіста Віко. Він вважав, що міфологія була іманентною первісній культурі та при-

родним віруванням. Для стародавньої людини характерне превалювання відчуття та уяви. Спроби пояснити причини оточуючого світу призвели до перших міфів. Дж. Віко вбачав в міфології джерела науки та високого мистецтва. Віко зазначав, що всі народи проходять стадію міфології. Дж. Віко звернувся до вивчення мови міфів і зазначив, що вона походить від мови жестів, що мали символічний характер. Філософське осмислення міфології Дж. Віко заклало основи подальших основних напрямів вивчення міфів, зокрема, романтичного, культурно-антропологічного, історичного, фольклорно-етнологічного.

Романтизм вбачав у міфології прояв національного духу. Саме він вперше звернув увагу на фольклор, а також розробив теорію і методологію тлумачення, або герменевтику. Романтизм прагнув нової міфології, а міф став основною темою романтичної філософії. Романтизм виник у період формування національної свідомості, епоха гартування нації штовхала до вивчення свого коріння і витоків, до дослідження національної своєрідності, зокрема міфології і обрядовості. В романтизмі міфологія виступала поезією. Внесок братів Грімм у міфografiю залишається парадоксом, оскільки вони не просто збирали міфи і казки, але їх вдосконалювали та змінювали. Їх роботи досі користуються таким же попитом, як і в XIX ст. Ф. Шеллінг, запропонував символічний підхід до міфології. У нього символ є конструктивним елементом міфології, його основою. Ф. Шеллінг розробив класифікацію міфології виокремивши символічну грецьку міфологію, алегоричну індійську і схематичну іранську. У міфології в символічній формі відбиті витоки антропогенезу і соціокультурогенезу.

Наукова інтерпретація міфології почалася у XIX ст. в рамках позитивізму. Міфологія розумілася як емпіричне осягнення навколишнього світу первісною людиною, як спосіб пояснення природних явищ і племінних відносин за допомогою відчуттів, уяви і мови. Виникає лінгвістичний і натуралістичний напрям вивчення міфології. Лінгвістичний напрям виводив міфологію з мови, як матеріалізації мислення, а натуралістичний вбачав у міфології ідеалізацію природних явищ. Ідея полягала в тому, що міфи виникли зі спроб пояснити природні явища. У другій половині XIX ст. з'явився антропологічний напрям, представники якого Е. Тайлор, Г. Спенсер, Дж. Фрезер вивчали міфологію на засадах етнографії. Матеріалом їх досліджень були звичаї, ритуали та обряди. Так з'являється наукове дослідження обрядовості. Антропологічний напрям був за своїм змістом еволюціоністським, тому вважав вивчення міфології необхідним розуміння еволюції свідомості людини. Витоки міфології антропологі-еволюціоністи вбачали у анімізмі, який

є результатом переживань людиною пограничних станів (сну, хвороби або смерті).

Ф. Мюллер використовував натуралістичний підхід у розумінні міфології. За його словами, міфологія починається з чуттєвого досвіду. Міфологія виникла, як реакція на природні сили. Згідно з Ф. Мюллером міфологія перш за все виникає через здатність людських відчуттів реагувати на явища навколо. Як і будь-який інший досвід, людський міфологічний досвід походить від чуттєвого досвіду. Емоції страху, трепету, поваги і любові до різних прояви цієї сили і породжують міфологію (природну релігію).

Засновником етнопсихологічного підходу до міфології був В. Вундт, розробник концепції *Völkerpsychologie*. В. Вундт стверджував, що застосування експериментальних методів можливе лише для вивчення основних функцій розуму, таких як реакції, сприйняття та відчуття. Більш складні, вищі продукти розуму вимагали іншого підходу, а саме *Völkerpsychologie*, оскільки їх неможливо було відтворити в лабораторних умовах. В. Вундт наполягав на розмежуванні між експериментально-науковими методами для індивідуальної психології та герменевтичними для народної психології. Volk міг пояснити вищі та складніші «продукти» людського розуму, такі як мова, міфи та мораль. Вихідним пунктом *Völkerpsychologie* було вивчення походження, будови та розвитку мови. Друга велика частина зосереджена на міфах, які включали казки, епоси та всі форми релігійної думки. Третя частина – звичаї, від манер за столом до ставлення до статі, сексуальності, політики і держави. Короткий виклад концепції *Völkerpsychologie* В. Вундта можна сформулювати як поняття переходу від первісної епохи, яка сформувала найнижчий рівень культури, через тотемістичну епоху, де тваринне панувало над людським, і добу героїв і богів, коли панували окремі особи та війська, до епохи держави і народних релігій, де епос замінив міфи. В описі В. Вундта «народна душа» була представлена мовою, міфом і звичаями так само, як індивідуальна душа складалася з уяви, емоцій і волі. Е. Дюркгейм перейняв погляди В. Вундта та інтегрував їх у свій соціологічний підхід. Б. Маліновський як засновник соціальної антропології багато в чому завдячував своїм знанням В. Вундту.

У ХХ ст. на перший план поряд з дослідженнями міфології виходить вивчення обрядовості і ритуалістики. В. Маннхардт висуває припущення, що з обряду виникає міф. Д. Фрезер синкретизував анімістичний і ритуалістичний підходи до міфології. Представники кембриджської школи міфологічного літературознавства Е. Чемберс, Дж. Вестон, Г. Меррей, Ф. Корнфорд, Дж. Харрісон пов'язують походження мистецтва з ритуалом та міфологією.

Саме кембриджська школа наголошує на обряді ініціації, як основному. Завдяки ініціації одичне долучається до загального. Кембриджська школа, побудувала літературну критику на основі зведення образів та сюжетів світової літератури до ритуалів і міфології.

Функціоналістський підхід розкрив функції міфології. Міфологія служила засобом підтримки культурних традицій і виконувала різноманітні функції у культурі, серед яких можна назвати легітимуючу, соціалізуючу, нормативно-регулятивну. Міфологія стає реальністю за допомогою щоденного відтворення її в обрядах. Міфологія виправдовує основні принципи світобудови, підтверджуючи обряд, який в свою чергу на практиці доводить дієвість міфології.

Соціологічний підхід Е. Дюркгейма, розглядав міфологію через призму надприродного. Надприродне – це все, що виходить за межі людського розуміння, з чого походить таємничий світ, який неможливо зрозуміти. В міфології чітко розрізняють сакральне, яке завжди шанується і будь-кому заборонено наближатися до нього в будь-який час. З іншого боку, профане – звичайне, те, що зазвичай робиться в повсякденному житті. Обряд, який здійснюється, має на меті постійно розділяти ці дві речі. Крім того, Е. Дюркгейм розрізняв міфологію і магію, міфологія була пов'язана з соціальною сферою, тоді як магія з індивідуальною. Фактори, що формують міфологію – це віра в священне і мирське, обряди та громада. Міфологія є цілісною системою вірування та дій, пов'язаних зі святими речами, а саме речами, які є забороненими. Переконавання і обряд зливаються в міфології в одне ціле. У книзі «Елементарні форми релігійного життя» Е. Дюркгейм розглядає два погляди на походження міфології, а саме анімізм і натуралізм. Але Е. Дюркгейм пояснює походження міфології через тотемізм – систему вірувань і обрядів, що здійснюється племенем чи кланом з метою підтримання зв'язку з певним видом тварин чи рослин.

Психологічного трактування міфології дотримувалися З. Фрейд і К. Юнг. З. Фрейд вбачав у міфології результат несвідомого, яке містить пригніченні бажання та потяги. Міфологія розумілася З. Фрейдом як вираз несвідомих психологічних комплексів. Міфологія широко використовується в його психоаналітичній концепції, зокрема, табу пов'язується з обмеженням інцесту, а образ батька з тотемом. К. Юнг сформулював низку оригінальних теоретичних положень щодо аналізу міфології, які містилися в його концепції колективного несвідомого. «Архетип – це образ або фігура, які вбудовані в психіку кожної людини, незалежно від культури чи раси. Швейцарський психолог К. Г. Юнг (1875–1961) представив ідею, що архетипи – це інстинктивні моделі мислення

або вроджені прототипи ідей. У психології К. Юнга архетипічні образи використовуються як терапевтичний інструмент. У контексті оповідання та міфології архетипи є універсальними елементами кожної історії чи міфу» [4, с. 34]. У колективному несвідомому знаходяться успадковані архетипи. В архетипах в концентрованій формі зберігається родова пам'ять людини.

Порівняльна міфологія розроблялася Дж. Кемпбеллом. Його робота охоплює багато аспектів міфології. Найвідомішою роботою Дж. Кемпбелла є «Герой з тисячею облич», в якій він обговорює свою теорію типологічної моделі поведінки міфологічного героя, яка присутня у світовій міфології. Образ міфологічного героя поширювався простором і розвивалася в часі, набуваючи локальних форм, залежно від соціальних структур і навколишнього середовища. Основа моделі поведінки міфологічного героя залишилася відносно незмінною і може бути визначена за допомогою базових етапів пригод героя в міфі (пошук пригод, отримання надприродної допомоги, зустріч з божеством і повернення).

М. Еліаде, визначає міфологію, як результат екзистенціальних і когнітивних зусиль людини. Міфологія виконує подвійну функцію, з одного боку, об'єднує різні сфери реальності (розкриває єдність між природними явищами, рослинністю, тваринним світом, народженням, смертю, відродженням). З іншого боку, міфологія розкриває трансцендентні значення, які неочевидні у безпосередньому досвіді. Таким чином, міфологія виражає діалектику сакрального і профанного. М. Еліаде називає прояв сакрального ієрофанією або демонстрацією сакрального. Є декілька видів ієрофанії, такі як кратофанія (демонстрація влади або сили), теофанія (демонстрація бога) і онтофанія (демонстрація буття). Можна вважати, що історія релігій, від найпримітивніших до найрозвиненіших, складається з суми ієрофаній, суми проявів священного [5, с. 8]. Для М. Еліаде міфологія як система ідей і ритуалів розвивається з пережитого незвичного людського досвіду, який потім транслюється в культурі як значущий образ або ритуальна поведінка.

Французький етнолог Л. Леві-Брюль запропонував теорію первісного менталітету або дологічного мислення. Для Л. Леві-Брюля, первісна людина мала здатність до містичної участі. Отже, первісна людина через міфи трансцендентний спосіб власного існування.

Засновник структуралістського підходу К. Леві-Строс пов'язав міфологію з такими аспектами культури, як філософія та світогляд. Саме в цьому світлі підхід К. Леві-Строса допоміг створити нове уявлення про міф. На думку К. Леві-Строса, міф може бути організований відповідно до певної структури, подібно до мови. У мові цю

структуру можна назвати граматику, яка базується на системі суттєвих відмінностей чи опозицій. Міф також має свою систему опозицій та граматику. Якщо ми знаємо цю граматику, ми могли б розшифрувати послання, яке міф намагається донести до нас. Однак, щоб зрозуміти міфи, ми повинні знати систему відносин міфу, або його структуру. Міфи, як і мистецтво, мають функцію примирення в уяві тих соціальних суперечностей, які неможливо розв'язати в реальному житті. Вони є терапевтичними і можуть розглядатися як такі, що є спробою вирішити соціальні і економічні проблеми. З міфом все стає можливим. Існує вражаюча схожість міфів, зібраних у дуже різних регіонах. Це вказує на базову структуру, і саме таку структуру, на думку Леві-Строса, він розкрив у його аналізі міфів. Методологія проста, полягає в тому, щоб розділити кожен міф на складові елементи або міфеми, класифікувати ці міфеми з точки зору їх функціонування в міфі і, як наслідок, пов'язати різні класи функціонування один одного в загальному поясненні структури міфу. К. Леві-Строс наголошує, що ці опозиції набагато сильніші в міфах, ніж у народних казках, оскільки в перших ставлення до космологічних, метафізичних чи природних питань, а у других, до локальних і побутових. К. Леві-Строс припускає, що народні казки є проміжною формою між міфом та літературою. У системі К. Леві-Строса людський розум розглядається як сховище великого різноманіття матеріалу, з якого він відбирає пари елементів, які можуть поєднуватися, утворюючи різноманітні структури. Для того, щоб зрозуміти певний елемент, нам потрібно вивчити всю систему взаємозв'язків або структуру. Одним з найважливіших інструментів у структурній критиці є бінарна опозиція, в якій суть усього розкривається через протиставлення протилежному, «... первісна схема може продовжити існувати у спотвореному вигляді – у формі бінарної опозиції між небом та водою [1, с. 33]. Структуралізм акумулював в собі антропологію, семіотику, філософію, психологію, лінгвістику та історію.

Концепцію міфу як гри запропонував Й. Хейзінга. Для Й. Хейзінга гра була визначальним фактором протягом усього культурного процесу, в зв'язку з чим міф та ритуал як форми гри розглядаються як сили інстинкту, від яких починається цивілізація.

Ще однією теорією міфу є символічна теорія Е. Кассіра. Міфології присвячені такі праці Е. Кассіра, як «Мова і міф» і «Міфологічне мислення». Принцип, що об'єднує міф, мову та мистецтво, це те, що вони є символічними формами. Міфи виникають в результаті переживання сильних емоцій небезпеки або тривоги. Досвід пережитих емоцій об'єднується в образ, який є одночасно ментальним і матеріальним, як фетиш або тотем.

Якщо цих образів декілька, їх можна пов'язати один з одним. Через певний час виникає мережа таких образів-символів. Існують способи формування цих мереж символів. Найважливішим з них є міфологія. Завдяки цій сукупності символів людина починає формувати ідеальний світ.

Висновки, отримані в результаті дослідження, можна представити так. Міфологія як сукупність міфів розуміється як система пояснень явищ природи, причин того, що відбувається, поглядів на світ і вірувань, архетипів, норм поведінки, що передаються з покоління до покоління; як наука про міфи, легенди, оповіді про богів і героїв; як культурний феномен.

Міфи є одним із найдавніших типів культурного кодування, властивий як традиційному суспільству, так й всім етапам розвитку культури. Таким чином, в сучасній міфології представлений широкий спектр теорій і досліджень, спільним елементом яких є методологічна тенденція визначення міфології як синтезу сакралізованого способу мислення та ритуально-обрядової практики. Міфологія пронизує всі сфери життя, вплинула на всі види людської діяльності. Тому визначення міфології залежать від того, який науковий підхід звертається до вивчення феномену міфу: евгемеричний, романтичний, антрополого-еволюціоністський, натуралістичний, етнопсихологічний, психоаналітичний, соціологічний, компаративістський, екзистенціальний, міфологічно-літературознавчий, ігровий і символічний. Міф та міфологія розцінюються відповідно до кожного зазначеного підходу як емоційно-образна реакція на природні стихії; переживання людиною пограничних станів; вираз основних соціальних станів і відносин; втілення універсальних структур людської психіки; «народна душа»; діалектика сакрального і профанного; форма гри; структура бінарних опозицій; світ символів.

Міфологія є яскравим показником значення міфології у всі часи. Дослідження міфу стало методологічним ключем до різних проблем сучасної культури, про що свідчить підвищений інтерес до міфу з боку вчених. Класифікація та впорядкування міфології в роботах і оглядах вимагали праці багатьох поколінь дослідників. Кожний дослідник міфології бачив, що, окрім зовнішньої форми, яку має міфологія як засіб естетичного задоволення, вона представляє складну проблему культури та водночас надає допомогу у вирішенні цієї проблеми. Навіть окремий міф з багатьох десятків або сотень варіантів, починає відігравати належну йому роль, коли вчений починає вивчати міфологію в цілості.

Література

1. Леві-Строс К. Первісне мислення. К.: Український Центр духовної культури, 2000. 324 с.

2. Пас О. Лабіринт самотності. Львів: «Видавництво Кальварія», 2014. 216 с.

3. Fulgentius the mythographer. The Ohio State University Press, 1971. p. 257.

4. Sherman J. Storytelling: an encyclopedia of mythology and folklore. NY: Armonk, 2008. 666 p.

5. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. К.: Основи, 2001. 113 с.

Анотація

Бойченко Т. О. Теоретико-методологічні підходи дослідження міфології. – Стаття.

Поняття міфології багатозначне, з одного боку воно позначає струнку сукупність міфів, які передавалися в усній і в письмовій формі, засвоювалися в певному типі культури, з іншого боку, під міфологією розуміють науку про міфи. Міфологія існує у всіх типах культур завдяки тому, що спонукає до дії, захоплює уяву, навчає звичаям і вмінням. Її естетична привабливість, етична спрямованість, онтологічна ґрунтовність і гносеологічна етіологія з часів античності змушує вчених вивчати міфологію у всіх її аспектах.

Аналізуються теоретичні і методологічні особливості основних підходів до міфології. Показано, що теоретичною основою дослідження міфології виступають розробки античних, елліністичних і ватиканських міфологів, для яких був характерний алегоричний, етимологічний і евгемеричний підходи.

В цьому ракурсі було розглянуто дослідження змісту міфу в Середньовіччі, епоху бароко та романтизму. З'ясовано, що в епоху бароко міфологічну тематику розробляв Джамбаттіста Віко. Він вважав, що міфологія була іманентною первісній культурі та природним віруванням. Розглянута інтерпретація міфології в романтизмі як прояву національного духу. Вперше саме романтизм звернув увагу на фольклор, а також розробив теорію і методологію його тлумачення, або герменевтику.

В рамках розвитку модерного наукового знання розглянуто антропологічний, лінгвістичний, натуралістичний та етнопсихологічний напрям дослідження міфології у рамках позитивізму XIX-го століття. Також з'ясовані їх подальші теоретичні розробки, що виникли на основі цих напрямів. Визначені основні спрямування дослідження міфології у XX ст., такі як Кембриджська школа, функціоналістський підхід, соціологічний підхід Е. Дюркгейма, психологічний підхід З. Фрейда та К. Юнга, порівняльна міфологія, дослідження Мірча Еліаде. Акцентовано увагу на дослідження міфу з перспективи структуралістської концепції К. Леві-Строса та концепту міфу як гри Й. Хейзінґи.

Ключові слова: міфологія, міфологія, символічний підхід, структурний підхід, функціоналістський підхід.

Summary

Boychenko T. O. Theoretical and methodological approaches to the study of mythology. – Article.

The concept of mythology is ambiguous, on the one hand, it denotes a coherent set of myths that were transmitted orally and in writing, learned in a certain type

of culture, on the other hand, mythology is understood as the science of myths. Mythology exists in all types of cultures because it inspires action, captures the imagination, and teaches customs and skills. Its aesthetic appeal, ethical orientation, ontological thoroughness and epistemological etiology since antiquity forces scientists to study mythology in all its aspects.

The theoretical and methodological features of the main approaches to mythology are analyzed. It is shown that the theoretical basis of the study of mythology is the work of ancient, Hellenistic, and Vatican mythographers, who were characterized by allegorical, etymological, and euhemeristic approaches.

In this perspective, the status of myth in the Middle Ages, the Baroque era, and Romanticism was considered. It was found out that Gianbattista Vico developed mythological themes in the Baroque era. He believed that mythology was immanent in primitive culture and natural belief. The interpretation of mythology in romanticism as a manifestation of the national spirit is considered. It

was for the first time that he paid attention to folklore, and also developed the theory and methodology of its interpretation, or hermeneutics.

Within the framework of the development of modern scientific knowledge, the anthropological, linguistic, naturalistic and ethnopsychological direction of the study of mythology within the framework of positivism of the 19th century is considered. Their further theoretical developments, which arose on the basis of these areas, are also clarified. The main directions of the study of mythology in the 20th century are determined, such as the Cambridge school, the functionalist approach, the sociological approach of E. Durkheim, the psychological approach of Z. Freud and K. Jung, comparative mythology, Mirch Eliade's research. Attention is focused on the study of myth from the perspective of the structuralist concept of K. Lévi-Strauss and the concept of myth as a game by J. Huizinga.

Key words: mythology, mythography, symbolic approach, structural approach, functionalist approach.

УДК 13.130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.2>**Т. В. Борисова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0122-743X>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри міжнародної економіки та соціально-гуманітарних дисциплін
Українського державного університету науки і технологій**ФІЛОСОФСЬКИЙ ПОРТРЕТ ФЕНОМЕНУ «НАДІЯ» В ПОГЛЯДАХ Г. МАРСЕЛЯ**

Звернення до теми екзистенціалістів минулого століття в нашій роботі не стало випадковим, адже французький мислитель Г. Марсель писав свої «Пролегомени до метафізики надії. Homo viator» переживаючи окупацію німецькими загарбниками Франції у 1942–1943 років. Станом на сьогодні, перебуваючи у жорстокій війні з загарбником ми можемо провести живі відповідні історико-політичні та філософсько-історичні паралелі з цим часом. Відчуті глибину драми та велич сили національної свідомості та людського духу, що виборюють свою свободу і право на життя. Війна і той жах який вона привносить з собою для Г. Марселя в його передмові до нового видання «Homo viator» прокоментовані мислителем як підстава для аналізу саме феномену «надії». Балансуючи між буттям і небуттям своїм власним і своєї країни людина звертається до цих вічних феноменів «віри», «надії» та «любви».

Варто відзначити і той факт, що описувати філософський образ феномену надії складно і через той факт, що у кожного філософа є своє уявлення про нього. Теоретично реконструювати пережиті людиною екзистенційні ситуації не просте завдання навіть для чутливих до цієї теми мислителів. Проте не тільки цим підкреслена актуальність цього аналізу, річ також у тому, що філософія Г. Марселя по своїй суті наслідує глибокий інтерес до внутрішнього духовного життя людини в європейській культурі філософського мислення.

Метою нашого дослідження виступає пошуки особливого екзистенційного статусу феномена надії в філософському портреті людини у Г. Марселя, який прагне узяти сам феномен надії в усій його життєвій повноті та екзистенційній виразності.

Об'єктом аналізу постає філософська антропологічна картина світу Г. Марселя.

Предметом вивчення розглядаємо культурно-філософський вимір феномену надії в творчому спадку Г. Марселя.

З *методологічної* точки зору нам видається, що Г. Марсель бере феномен надії у різних його модусах та проявах, а саме *надія як сила, надія як акт, надія як віра і надія як прагнення*. Методологічна проблематика аналізу даного дослідження виходить на більш широку проблему – проблему

цінностей. Так цінність надії як антропологічного феномену та принципу буття полягає в їх значущості, а для Г. Марселя і в їх фактичності існування. Феномен надії є достовірним фактом внутрішнього життя людського «Я» як для філософії життя так і для філософії культури. Цим підсилюється її незмінна актуальність, як предмету дослідження. Проте в межах теоретико-методологічного виміру слід одразу відзначити принципову різницю між методом «віднесенням (надії) до цінностей» та методом «оцінки самого феномену (надії)». Перший метод доцільніше застосовувати в сфері філософії культури, а ось другий знадобиться для окреслення філософського портрету феномена надії в світоглядних позиціях Г. Марселя.

Феноменологічний метод, що нами застосовується у даному дослідженні, фокусується на «надії», як на соціокультурному феномені екзистенційних аспектів буття свідомості особи та суспільства.

Застосування *структурного методу* дозволило нам виявити конструкцію взаємозв'язків феномену надії з іншими елементами структури – вірою, прагненням, молитвою, милосердям, свободою, любов'ю. З іншого боку, структурний метод робить візію феномену надії як структурованого за своєю власною природньою сутністю.

Герменевтичний метод аналізу дозволяє подивитися на культурний простір, що створює феномен надії навколо себе. Історико-філософський погляд на особливості розуміння надії у Г. Марселя репрезентує нам панораму *інваріантності* знання про предмет дослідження. Уся філософська проблематика Г. Марселя носить художньо-літературне оформлення, оскільки багато робіт написані у жанрі есе. Не менш цікавою та складною є філософська мова та стиль викладання думок, що був притаманний французькому мислителю. Вони не є однозначно простими та змістовно очевидними. Рефлексивна лексика Г. Марселя для свого кращого розуміння вимагає від дослідника підготовчого етапу для ознайомлення з нею. Перш за все вартує скласти такий собі «філософський глосарій» під тексти Г. Марселя, аби зрозуміти внутрішню семантичну напруженість лексики його есе та лекцій. Методологія черговий раз відсвітлює та підсилює цю інваріантність. Адже

творче наслідування феноменологічного методу від Е. Гусерля підводить Г. Марселя до відмови сприймати реальність через призму раціональних та логічних засобів виміру «надії». Французький мислитель вважає для себе неприйнятним класичну опозицію «суб'єкт» та «об'єкт», оскільки усі ми втягнуті у трагічний простір буття і оточені світом феноменів та явищ цього та внутрішнього буття. Погляди французького філософа носять анти системний характер і через це відкривається дорога для широкоформатного та багатовекторного способу їх інтерпретації.

Мислитель зосереджує увагу на питаннях внутрішнього та соціально-психологічного творчого буття людини. В цьому французький дослідник не став унікальним. Його неповторна особливість була в іншому – не у виборі проблематики, а у вмінні віднайти особливі способи її (філософської проблематики) репрезентації, інтерпретації та рішень. Для Г. Марселя, як екзистенційного мислителя людина перебуває в надприродньому модусі свого існування. Як казав вітчизняний філософ С. Кримський: «Людина в режимі трансценденції завжди створює «нові небеса» і «нову землю», тобто свій особистісний світ, в якому вона розчакловується від зовнішньої необхідності та прилучається до вічності, чи, врешті-решт, сподівається на можливість неможливого, над надію щодо подолання конечності буття» [5, с. 43].

Слід уникати небезпеки ототожнювати в цих методологічних вимірах змішування двох аспектів – самого знання та методу через який це знання виявляється суб'єкту.

Занурення в проблематику антропологічних вимірів Г. Марселя важко собі уявити без звернення до цілого масиву цікавої дослідницької літератури, що присвячена його творчості. Дослідженню філософської концепції Г. Марселя присвячені праці таких науковців як Т. Євіка, С. Фішмана, Б. Суїтмана, П. Рікера, Т. Буша, П. Буржуа, Т. Ріда, К. Хенлі, Б. Гендера, Дж. Годфрі, К. Галахера, С. Кіна, В. Кузнецова, Р. Данильченко, Ю. Ковальчука, С. Шевченка, Г. Таврізіана.

В філософській картині світу Г. Марселя людина перебуває в особливому онтологічному статусі. Він називає його «фундаментальною ситуацією подорожнього», а людська душа то є мандрівниця. Саме цей підхід був винесений мислителем у заголовок його роботи «*Homo viator*» – людина мандруюча. У Г. Марселя антропологічний принцип буття – це бути у дорозі.

Надія виявляє себе в живому досвіді людського буття через конкретні ситуації і цей момент доволі важливий Г. Марселю. Де повнота буття людського духу осмислюється без спекуляції загальними філософськими категоріями. Особливо для нього важливі ті ситуації де людині доводиться перебувати у стані душевного занепокоєння та

психофізичного напруження. Г. Марсель навіть пропонує ці стани (вони ж «прикордонні ситуації») називати словом, що буде відображати їх сутність, а саме – «морок». І у цьому немає, на наш погляд, спроби віддати данину естетичній стилізації свого тексту – це образ темряви, сутінків душі, що поглиблюють переживання людських трагедій. Сам він про це пише так: «Я вдаюся до метафоричного терміна «морок», але цей термін у даному контексті аж ніяк не випадковий. Не викликає сумніву, що в усякому випробовуванні розглядуваної тут категорії я на невизначений час почуваю себе позбавленим певного світла, до якого прагну. З другого боку, я схильний вважати, що всяке випробовування подібної категорії може бути прирівняне до певного виду ув'язнення» [6, с. 37].

Разом з тим, французький дослідник не уникає і не боїться своїх власних парадоксів. Коментуючи термін «морок» він одразу прагне запевнити читача у тому, що його феномен надії не несе в собі імпульсу згущення фарб, песимістичних настроїв та демонстративного трагізму. Навпаки, занурення Г. Марселя у деталізацію критичних життєвих станів людини, описуючи їх як «ув'язнення», «відчуження», «поневолення», «ізоляцію» – на думку самого філософа не є продуктивним підходом для аналізу цієї теми. Ось як він це коментує: «Правду кажучи може статися і так, що відриваючи мене від мене самого, воно сприяє виникненню в мені набагато гострішого відчуття, яке не розвинулося б за нормальних обставин, цієї втраченої цілісності, яку я прагну тепер віднайти» [6, с. 38].

Далі французький мислитель розвиває цю думку словами: «Справді-бо, душа завжди тягнеться до світла, якого вона не бачить, до світла, яке тільки має народитися, в надії бути визволеною з теперішньої ночі, ночі сподівання, ночі яка не може далі тривати без того, щоб не кинути її в умови, за яких почнеться такий собі процес її органічного – в певному розумінні – розпаду» [6, с. 39].

Варто звернути увагу на ідею Г. Марселя розкрити надію через поняття «сила плинності». В ній (надії) він вбачає силу, що здатна «врятувати» людину з міцних обіймів фатальних обставин буремного життя. Сила, яка не дозволяє людині сприймати смерть як ліки, бо це за словами Г. Марселя наче «останній сплеск обурення перед самим зникненням».

Не можна не захопитися метафоричним порівнянням надії з «авансом», яке дає мислитель. Іманентна природа екзистенційних феноменів завжди залишається суперечливою, феномен надії тому не виключення. Це повертає до себе і нашу вагу у цьому дослідженні. Для Г. Марселя буття людини «конкретне», воно «тут і зараз», а значить феномен надії виявляє себе саме у реальній

дійсності, а не у відстроченій перспективі потенційної дійсності (майбутнього). Зауважимо, що через внутрішню утаємниченість надії її важко робити предметом філософського дискурсу, що рівнозначний «вірі» чи «любві».

Надія людини та надія цілих поколінь – це предмет окремого розгляду. На згадку приходять міркування Л. Фон Ранке про те, що кожна історична епоха з усіма її здобутками та недоліками представляється йому такою, що наче стоїть обличчям до обличчя з Богом. Тому цінність її не в тому, що з неї вийде надалі, як наслідок культурно-історичного плину часу, а в її власному бутті, самому існуванні. Йдеться не про користь, а про цінність надії. І взагалі, світ цінностей, в якому живе і який конструює людина розглядається Г. Марселем як виклик. Чи надія це черговий виклик? Чи вона відповідь на інші виклики людського буття? Ці питання риторичні і вимагають окремої предметної дискусії в межах іншого аналізу на перспективу. Г. Марсель вміє підвести читача до цих питань, то ж не випадково його вчення деякі дослідники називають «християнським неосократизмом».

Культурно-аксіологічний запит Г. Марселя про «надію», її природу, роль та значення для людини виявляється вплетений у контекст її найголовніших світоглядних запитів. Г. Марсель вибудовує філософський образ «надії» через пошук її умов та рівнів існування, причин виникнення та наслідків втрати, її кордонів та потенціалу. Також увагу мислителя привертає до себе проблема «підміни» надії психологічними сурогатами типу «оптимізм». Проте в оптимізмі, на думку самого Г. Марселя, немає «таємниці», того трансцендентного відлуння вічності в швидкоплинному житті людини. Такі «таємниці» за словами Г. Марселя не бажають піддаватися раціональному їх осмисленню: «Звідси глибоко закорінені недостатність, груба неадекватність тих тлумачень, до яких найчастіше вдаються, коли ставлять собі на меті збагнути те, що я називаю таємницею надії» [6, с. 43].

Неприпустима для французького філософа і натуралізація у підході до розуміння надії, для нього це очевидна річ: «В усякому разі, треба, безперечно, взяти за принцип, що ідея фізичної природи надії абсурдна і, за всіма ознаками, суперечлива; можливо навіть, є усі підстави з повним правом припустити, що надія цілком збігається з духовним принципом у самій його суті. Отже, хибно вважати, що її можна осмислити, виходячи із психологічних передумов, які, зрештою, завжди легко уявити собі а posteriori з метою пояснити якусь річ, що залишається для нас таємницею, схованою в собі» [6, с. 44].

Слід відмітити, що проблема надії для Г. Марселя суб'єктна і філософськи автономна, тобто

самоцінна, бо його рефлексія «не скута» нормами та канонами ані класичної філософії, ні принципами пост метафізичного дискурсу. Феномен надії – це точка перетину багатьох фундаментальних філософсько-антропологічних питань, серед яких особливого значення та статусу набуває конкретна проблема – проблема «відчаю» для людини. З цього приводу Г. Марсель відмічає: «А втім, істина полягає в тому, що говорити про надію можна тільки там, де виникає спокуса впасти в безнадію, і надія – то акт, яким ця спокуса активно й переможно долається, хоча, мабуть, така перемога не завжди супроводжується відчуттям докладених зусиль. Я навіть вельми схильний припустити, що це відчуття несумісне з надією в її чистому вигляді» [6, с. 45].

Зазначимо, що звернення філософа до проблеми «оптимізму» та «безнадії» створює підґрунтя для більш вищого рівня аналізу теми. Де сам феномен надії – це дуже радикальна річ, яка явлена людині людським досвідом: «До того ж людський досвід, як нам здається, незаперечно свідчить про те, що надія спроможна пережити майже цілковите зруйнування організму, отже, якщо надія – це життєва снага, то ми вживаємо цей вираз у смислі, якому дуже важко дати точне визначення і який аж ніяк не збігається з тим, що його ми йому надаємо, коли говоримо про життєву снагу цілком здорового тіла» [6, с. 44].

Це схоже на спробу протистояти смерті через бунт віри і жаги до життя у вічності. В певному сенсі можна припустити, яким би був Сізіф (бунтівний Сізіф про якого писав А. Камю) у Г. Марселя.

Ідея французького мислителя про те, що віра без любові в надії не робить надію повнокривною знаходить своє підтвердження в таких міркуваннях філософа: «Надія постає перед нами мовби намагнічена любов'ю, або, що це «сукупність образів, що їх ця любов закликає і випромінює» [6, с. 77].

Для філософа важливо зробити наголос на тому, що складає предмет феномену надії, на що саме надія спрямована. Там і тільки там, де існує така любов, можна говорити про надію. Тут надія виступає більше ніж суб'єктивний стимул кожної особи, а як спосіб людині розкритися у творчості через процес плекання надії.

Г. Марсель прагне розширити метафізичний простір феномену надії виділяючи в ній як суспільний прошарок, так і рівень самотнього «Я». Торкаючись складного питання про «самотність» людини Г. Марсель зазначає: «... надія може існувати тільки на рівні ми – або на рівні агапе (з грецького - приязнь), якщо висловитися інакше – тобто вона неможлива у випадку самотнього я, котре завжди орієнтується на досягнення своєї індивідуальної мети, це також означає, що не годиться змішувати надію з амбіцією, бо вони належать до різних духовних вимірів» [6, с. 14].

В іншому місці додає до цієї думки наступні слова: «... надія завжди пов'язана зі спільнотою, хоч би якою внутрішньою вона була. Це настільки очевидно, що виникає спокуса запитати себе, чи безнадія і самотність не цілком тотожні у своїй основі» [6, с. 69].

Екзистенційний філософ дозволяє читачеві робити вільні припущення, що самотність, яку супроводжує людину усе її життя (від моменту народження до останнього подиху) іноді вгадується саме творчим процесом, аби хоч трохи полегшати актуальний стан тривожності людини у світі. Г. Марсель вказує нам на це наступними словами: «Таким чином, неточно було б вважати, що надія – це простий суб'єктивний стимул, навпаки, вона життєвий аспект самого процесу, через який відбувається творчість» [6, с. 68].

В своїх рефлексія Г. Марсель все ж не здолав етико-психологічної заангажованості феномену надії. В секулярному світі людські феномени буття (надія, любов, милосердя, вірність, страх, прагнення, віра та інші) у французького дослідника зводяться до екзистенційно забарвлених установок, що не демонструють свого теологічного статусу. Дослідники творчості Г. Марселя іноді закидають йому того факту, що сам мислитель ніколи не відділяв своєї філософської роботи від театрального мистецтва. Це з епістемологічної точки зору не видавалось незвичним для магістрального руху європейського екзистенціалізму ХХ століття.

Багато мелодій в метафізиці надії Г. Марселя, проте етичних серед них більше ніж релігійних. Більше того, Г. Марсель свідомо обережним чином уникає ступати в сферу теологічних вимірів надії. Ось як він це коментує. «А якщо заглянути ще глибше, то як повинні ми подивитися на проблему того, чи залежить вона від нас, чи навпаки, вона є плід природжених нахилів або правдивої благодаті, або, в кінцевому підсумку, – знак благодійного втручання надприродних сил? Я виявлю тут обережність і не ступлю на теологічний ґрунт. Але в перспективі філософської оцінки, складається враження, що буде однаково правильним, а отже, й однаково хибним сказати, що надія залежить і що вона не залежить від мене» [6, с. 73].

Як відомо етична творчість – це ще не духовне зростання. Для християнської філософії проблемне поле надії – постає не як особлива сфера явищ, а як вся дійсність, що сприймається суб'єктом під певним кутом зору. Це можна розглядати як ключ до розуміння феномену надії в творчому спадку Г. Марселя. Уся правда про людину та її філософський профіль сам по собі володіє внутрішньою цінністю: «Скільки б ми не пізнавали людину та її творчу діяльність, в ній завжди залишається те, про що ми не відаємо і навіть не самоусвідомлюємо. Людина принципово не вичерпується жодною конкретною моделлю, хоч ніяких

радикальних перешкод її моделювання не існує. Людська екзистенція – бездонна, невичерпна, меонічна, виявом чого і є таїна. Це і перетворює усяку «остаточну» модель людини в той стан невідповідності, якою є, за виразом А. Шенберга, людська ясність» [5, с. 46].

За глибоким переконанням Г. Марселя життя людини освячується цінностями, а сама людська душа «посвячується» у надію та її цінність. Гостро заявляє про себе проблема аксіологічного навантаження феномена надії у контексті «прикордонних реальностей», таких як життя та смерть. Випробовуванням цінності надії на істинність стає сама смерть. Абстрактність цінності – це оманлива гра, абстрактна надія, що не заслуговує жодних жертв, а тим більше жертви життя людини. В цьому питанні Г. Марсель чіткий у своїх словах: «Істина полягає у тому, що ніхто не погодиться вмерти за красу в загальному розумінні і навіть за свободу в загальному розумінні» [6, с. 165].

Відповідно до цього постає питання: боротьба за хліб та за свободу життя – це боротьба за реальності? А боротьба за надію чи добро це те саме? І чому взагалі виникає сумнів у цьому? Ці питання так і лишаються відкритими для дискурсу, а проблемне поле феномену надії від цього лише розширюється. Аксіологічна рецепція феномена надії у Г. Марселя спрямована на сферу трансцендентального, тому свобода та есхатологізм людського буття нерозривно пов'язані з надією як актом переживання людського безсмертя. Європейський гуманізм ХХ століття дозволив людині повести себе різними стежками (філософії, мистецтва, науки) у пошуках цінностей, але усі вони приводять до перехрестя духу й матерії, надії та відчаю, добра та зла, видимого та невидимого, сакрального та профанного, власного «Я» та «Я іншого». Проголошена ідея, що людина це мірило всіх речей, як видимих так і невидимих, стала не тільки керівним принципом європейського гуманізму, а й породила проблему в цінностях людського буття. У будь-якому разі метафізичний аналіз ціннісного характеру надії виходить на ідею про не самодостатність людини. Колись Ф. Ніцше посіяв в душах європейців тугу за надлюдиною, яка здатна в усьому покладатися лише на себе. Кому у такому випадку людина має завдячувати своїй свободі та різноманіттю буття? Богу? Природі? Можливо культурі? Бо вона є набором можливостей, а значить процесуальна. Можливо надії (вірі, любові), в якій усі ці якості реалізують себе? Отже екзистенціалізм не може претендувати на роль засновника ідеї про надію як цінність, але його заслуга, в особі Г. Марселя у тому, що він розгорнув цю проблематику на тлі християнської філософської культури мислення.

Підсумовуючи усе вище викладене зауважимо наступне:

1. Метафізика «надії» Г. Марселя представляє для нас особливий інтерес у світлі розуміння того, що онтологічно дано людині разом з переживанням надії і через неї як умову існування самої людини – віру, любов та співчуття до «іншого». Вираз надії як «життєвої снаги» в роботах Г. Марселя нами розкривається як спосіб обґрунтування багатьох антропологічних запитів французького мислителя.

2. Предметне поле метафізичного портрету надії в роздумах Г. Марселя відкриває нам широкий горизонт культурно-антропологічних її аспектів. Серед яких почесне місце займає проблема «сумніву» та «відчай», як протилежності надії. Оптимізм, на думку французького мислителя, це наче «сурогат» надії. Він позбавлений екзистенційної глибини, гуманістичної величі та містичних аспектів таємниці людського буття.

3. Екзистенційний зріз образу надії у французького дослідника залишається відверто філософсько-жанровим. Мова йде про те, що Г. Марсель так і не зміг «здолати» ту рефлексивну установку про яку казав ще Б. Паскаль, (як предтеча екзистенційної філософії Нового часу), коли говорив про різницю між живим Богом Авраама та Богом філософів. Для Г. Марселя феномен надії постає скоріше як зона філософської рефлексії та етико-аксіологічної критики та головне, що при цьому в ній немає претензій на глибокий теологічний вимір. Г. Марсель переконав нас у тому, що його «надія» більше філософсько-антропологічна категорія ніж теологічна (як це явлено в роздумах про надію у Августина).

4. Гносеологічний аспект аналізу феномену надії в роздумах Г. Марселя репрезентує «надію» як таємницю, а не як проблему. Проблематичною надія, на думку мислителя, може бути за умови її раціоналізації чи вульгарної натуралізації. Сама інваріантність феномену надії для методологічного аналізу є неминучою, бо він (феномен) несе в собі ірраціональну природу.

Література

1. Аверинцев С. Софія – Логос. Словник. 3-е вид. / за ред. С. Аверинцева. Київ : Дух і літера, 2007. 650 с.
2. Арндт Х. Становище людини / переклад з англ. М. Зубицька. Львів : Літопис, 1999. 256 с.
3. Баумейстер А. Буття і благо. Вінниця : Т. П. Барановська, 2014. 418 с.
4. Вишинський С. Проект Модерну та його значущість для сучасного філософсько-антропологічного знання. Специфіка та визначальні виміри сучасного філософсько-антропологічного знання. Київ : Стило, 2015. С. 315-335.
5. Кримський С. Запити філософських смислів. Київ : ПАРАПАН, 2003. 240 с.
6. Марсель Г. Homo viator. Пролегомени до метафізики надії / переклад з франц. В.Шовкун. Київ: Видавничий дім "KM Academia" : Університетське вид-во "Пульсари", 1999. 320 с.

7. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка у пошуках «неевклідової рефлексивності». Київ : Парапан, 2005. 432 с.

8. Рікер П. Сам як інший / переклад з франц. Вид. 2-е. Київ : Дух і Літера, 2002. 458 с.

9. Соболев О.М. Постмодерн і майбутнє філософії. Київ : Наукова думка, 1997. 188 с.

10. Ellen R. Theories in anthropology and «anthropological theory». *Journal of The Royal Anthropological Institute (N.S.)*. Vol. 16. 2008. P. 387–404.

Анотація

Борисова Т. В. Філософський портрет феномену «надія» в поглядах Г. Марселя. – Стаття.

В статті піднімається питання світоглядних позицій французького мислителя Г. Марселя на проблему феномену надії, як складової ціннісного світу людини. Філософ розкриває основні екзистенційні аспекти зародження та причини буття надії в свідомості індивіда та суспільства. Здійснюється спроба визначити онто-гносеологічний та культурно-аксіологічний статус феномена надії в творчому спадку Г. Марселя. Окреслюється горизонт проблемного поля метафізичного виміру надії як сили, акту, життєвої снаги, цінності, прагнення, віри та оптимізму. Розкривається іманентна природа феномену як антропологічного принципу буття власного «Я» та «Я-іншого» у поглядах французького дослідника. Фокусування уваги на проблемі як цінності, що здатна поставати одразу у двох іпостасях – як виклик самого життя та як відповідь на виклики в житті індивіда. Підкреслюється фундаментальна риса феномену надії – її трансцендентна утаємниченість, як елементу духовного життя. Досліджується проблема інваріантності епістеміологічної транскрипції та методологічного виміру феномену надії в працях Г. Марселя. Розмежування понять «оптимізм» та «надія, як життєва снага» відбувається на підставі проголошення «оптимізму» штучним та сурогатним способом замінити істині сподівання людини.

Наголошується на приматі етико-соціального забарвлення філософського портрету феномену надії в картині світу Г. Марселя. Підкреслюється стриманість та обережність французького філософа при спробах здійснити теологічний зріз «надії». Показаний конструктивний намір екзистенційного мислителя підсвітити тему ірраціональної природи феномену надії та її вплив на внутрішній та зовнішній світ особистості. Здійснені спроби Г. Марселя сформулювати та описати характер взаємодії феномену надії з супутніми елементами екзистенційного простору людини – віри, любові, оптимізму. Конструювання на підставі описів моделей їх взаємодії антагоністичного напруження у парі – «надія» та «відчай», як «антинадія». Розкривається бажання Г. Марселя підкреслити культурно-гуманістичне значення феномену надії в системі ціннісних орієнтацій індивіда. Фокусується увага мислителя на небезпеці та неприпустимості раціоналізації та грубої натуралізації «надії» в філософському її вимірі суб'єктом пізнання.

Ключові слова: надія, таємниця, оптимізм, віра, відчай, сила, цінність.

Summary

Borisova T. V. Philosophical portrait of the phenomenon of "hope" in the views of G. Marcel. – Article.

The article raises the issue of the French thinker G. Marcel's worldview on the problem of the phenomenon of hope as a component of the human value world. The philosopher reveals the main existential aspects of the origin and reasons for the existence of hope in the minds of individuals and society. An attempt is made to define the onto-epistemological and cultural-axiological status of the phenomenon of hope in the creative heritage of G. Marcel. The horizon of the problematic field of the metaphysical dimension of hope as a force, act, vitality, value, aspiration, faith and optimism is outlined. The author reveals the immanent nature of the phenomenon as an anthropological principle of the existence of the self and the other in the views of the French researcher. The article focuses on the problem as a value that can appear in two hypostases at once - as a challenge to life itself and as a response to challenges in the life of an individual. The author emphasises the fundamental feature of the phenomenon of hope - its transcendental mystery as an element of spiritual life. The problem of invariance of the epistemological transcription and methodological dimension of the phenomenon of hope in the works of G. Marcel is studied. The distinction between the concepts

of "optimism" and "hope as a vital power" is made on the basis of the proclamation of "optimism" as an artificial and surrogate way to replace the true human hope.

The primacy of ethical and social colouring of the philosophical portrait of the phenomenon of hope in the world view of G. Marcel is emphasised. The restraint and caution of the French philosopher when trying to make a theological cut of "hope" is emphasised. The constructive intention of the existential thinker to highlight the topic of the irrational nature of the phenomenon of hope and its impact on the inner and outer world of the individual is shown. G. Marcel's attempts to formulate and describe the nature of the interaction of the phenomenon of hope with the accompanying elements of the human existential space - faith, love, optimism - are made. Based on the descriptions of the models of their interaction, the author constructs an antagonistic tension in a pair - "hope" and "despair" as "anti-hope". The author reveals the desire of G. Marcel to emphasise the cultural and humanistic significance of the phenomenon of hope in the system of value orientations of an individual. The attention of the thinker is focused on the danger and inadmissibility of rationalisation and rough naturalisation of "hope" in its philosophical dimension by the subject of cognition.

Key words: hope, mystery, optimism, faith, despair, strength, value.

УДК 004.9 : 316.77

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.3>**Ванг Дечонг**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7014-3627>

аспірант кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

О. О. ДольськаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>

доктор філософських наук, професор,

професор кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

ЦИФРОВА КУЛЬТУРА: ОСОБЛИВОСТІ ТА ЇЇ ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Постановка проблеми: поява мережі Інтернет призвела до потужних змін у житті майже усього людства, яке було змушене визнати наявність поряд із звичайною культурою, характерною для кожного виду суспільства, для кожної країни та нації, наявність абсолютно нової культури – цифрової. Автори статті спробували сконцентрувати свою увагу на найбільш, на їхню думку, актуальних і вже сформованих характеристиках цієї культури. Кожна з них є свого роду фундаментом для виникнення наступних, як слідство, у результаті створюються умови для величезних трансформацій у всіх сферах людського життя. На думку авторів статті, **новизною** може стати наступна теза: перелічені характеристики одночасно можуть розцінюватися і як певні установки для «входу» в нову культуру, і як адаптаційні механізми для людства за нових умов.

Ціль. Проаналізувати основні (базові) характеристики цифрової культури і показати їх роль у якості адаптаційного механізму для людини сучасності.

Методологія. Методологія вивчення сучасного суспільства у версіях постіндустріального та інформаційного підходу, метод історико-порівняльного аналізу, методологія впливу високих технологій на масову культуру Е. Гідденса, К. Гелбрейта, М. Кастальса, М. Маклюена, Ч. Гіра, Ш. Текла та ін. Метод філософсько-соціологічного аналізу Г. Маркузе, Ж. Бодріара, К. Ву, Г. Зоу, К. Ліу, К. Лі та ін.

Аналіз літератури. Основи для аналізу сучасної культури, представленої як «цифрова культура», закладають дослідження Д. Белла, М. Кастальса, Ф. Вебстера, Я. Масуди, А. Тоффлера та ін. Описуючи особливості інформаційного суспільства, вони звертають нашу увагу на формування нової культури, дають їй характеристику, намагаються наблизити нас до її реалізації, наголошують на

ролі інформаційно-комунікативних технологій у ній. Філософське осмислення простору культури ми знаходимо в роботах Д. Белла, К. Гелбрейта, Л. Мамфорда, Л. Уайта, А. Молля, Е. Фромма, М. Хабермаса, Ч. Гіра та ін. Культуру починають аналізувати, використовуючи інформаційно-семіотичний підхід Г.-Х. Гадамер, Е. Кассіер, А. Моль, К. Апель, тартуська школа (М. Ю. Лотман) Про вплив інформаційного суспільства на культуру та її складові, про віртуальний простір та його характеристики, про закономірності нової реальності ми знаходимо в дослідженнях Р. Бардта, Ж. Бодріара, Ф. Гваттарі, Ж. Делеза, Ф. Фуко, С. Жижека, У. Еко та ін. Представники постмодернізму розповіли нам про неймовірні, але можливі трансформації культури (Ж. Бодріар, Ф. Гваттарі, Ж. Делез, Ш. Теркл та ін.) Про вплив високих технологій на масову культуру, а також про філософський аналіз соціальних аспектів при процесі формування культури писали Е. Гідденс, К. Гелбрейт, М. Кастальс, М. Маклюен, Ш. Терн та ін.

Серед українських дослідників питання про формування нової культури в умовах інформаційного суспільства розглядається С. Пролєвим, Е. Бистрицьким, О. Єрмоленком, В. Ляхом, О. Гомілко та іншими; про зміни у галузі філософії освіти за нових викликів культури пишуть М. Бойченко, Гомілко, І. Добронравова, О. Дольська, С. Клепка, В. Кремінь М. Култаєва, І. Предборська, С. Пролєєв та ін. Перспективи та горизонти нової культури в контексті смарт-суспільства досліджуються у роботах В. Воронкової, Т. Тесленко, В. Нікітенко, Р. Олексенка та ін.

Основна частина. Вперше поняття «цифрова культура» було запроваджено Чарлі Гіром для позначення сфери застосування медіа та інформаційних технологій. У своїй знаменитій книзі «Key book for new century» [9] він описує основні етапи розвитку цієї культури. Загалом вони збіга-

ються із запропонованою хронологією і в роботах, де описувалися як технологічні зміни у розвитку суспільства, так і соціальні, в яких був присутній аналіз взаємозв'язку цифрових технологій та соціо-гуманітарного знання, а також аналіз запиту з боку соціуму на розвиток форм соціальної культури, її активізації та сфер застосування.

Відштовхуючись від хронології Ч. Гіра і розвідок постмодерністів, виділяють такі етапи цифрової культури:

1. Зародження у 1970-ті рр. ХХ ст. (Закладається технологічна основа функціонування інформаційного суспільства, поява персональних комп'ютерів та інформаційних мереж);

2. Кінець ХХ ст. (удосконалюються цифрові технології, і діджиталізація стає одним із ключових напрямів розвитку в культурі) [8];

3. Початок ХХІ ст. – період «антропологічної революції як зміни природи людини та природи культурного споживання» [1, с. 198].

Аналізуючи роботи Данієла Белла, а також Ральфа Дарендорфа, Фріца Махлупа, Маршалла Маклюєна, Жака Елюля та інших, Ч. Гір написав наступне: «Сполучені Штати та інші розвинені країни знаходяться в процесі розробки нових форм соціальної організації, які замінять панівну індустріальну модель. Взавши за основу статистичні дані про зайнятість, вони припустили, в міру того, як автоматизована промисловість вимагає дедалі менше робітників, все менше людей найматимуть на роботу. Результатом цього є суспільство, в якому інформація та знання будуть домінуючим центром виробництва, прогрес у напрямку якого Белл бачив з погляду еволюції. Белл також передбачав збільшення кількості людей, залучених до роботи з «теоретичним знанням», на відміну від видів емпіричних досліджень, типовіших для промислово розвиненого суспільства» [9]. Не менш відомий фахівець з аналізу інформаційних зрушень М. Кастельс наголошував, що нову систему комунікацій, засновану на цифровій, мережній інтеграції із безліччю видів комунікації, характеризує її включення та охоплення нею всіх проявів культури. «Але ціна включення до системи – це адаптація до її логіки, до її мови, до її точок входу, до її кодування та декодування» [2, с. 352-353].

На наш погляд, важливо, щоб у цих процесах були правильно поставлені наголоси, і «цифра» була включена до логіки культури, а не навпаки – культуру підкорили «цифрі». Однак ця теза залишається відкритою за багатьма лініями обговорення, про що йтиметься нижче. Свого часу (30–40 рр. ХХ ст.) Г. Маркузе писав, що у світі «заданість» індивіда, його перетворення на об'єкт управління стає повсюдним явищем [15, р. 534]. Ж. Бодрійяр також стверджував розвиток цих нових для суспільства тенденцій, а саме – перехід до «кібернетичного неокapіталізму», орієн-

тованого на абсолютний контроль за людиною. Ж. Бодрійяр характеризує розвиток людства як тривалий процес, в якому один за одним «померли Бог, Людина, Прогрес, сама Історія, поступившись місцем коду» [1, с. 130].

Слід зазначити, що на початку ХХІ ст. сформувалися два основні підходи до розуміння цифрової культури, які знайшли своє завершення у трансгуманістичній та гуманітарній коєнціях. Перша була на піку своєї популярності у науковій спільноті до 2015 року. В ній цифрова культура розглядалася як технологічно сформована тотальність, яка визначається діджиталізацією навколишнього середовища. Особливе значення мають техніко-технологічні відкриття і, якщо дотримуватися допустимої логіки, в якій точками відліку стали техніко-технологічні відкриття, то сьогодні світ має справу з роботами над створенням штучного інтелекту, роботизацією основних сфер виробництва тощо. Це вже не четвертий етап, а п'ятий і навіть шостий технологічний уклад розвитку. І людина в такому суспільстві розглядалася як «цифровий автомат». Саме цієї концепції дотримувався Ч. Гір. Трансгуманістична концепція вибудовувалася на основі культури штучного життя, на діджиталізації, які включають комунікації, артефакти та знаки, що відрізняють цифрову культуру та пов'язаний з нею спосіб життя від інших форм життєдіяльності людини. Базою даної концепції виступає технологічний імператив, а технологізацією є нормативний порядок та його цінність. Дотримуючись такого імперативу, призначення людини – розвивати нові технологічні цифрові форми [9]. Цю лінію розвивав та активізував свого часу К. Шваб [16].

Друга концепція розглядає цифрову культуру, аналізуючи різні боки діяльності людини. Вона досліджує трансформації людської ідентичності за умов виникнення нових комунікативних технологій, розглядаючи особливості цифрової культури і порівнюючи їх з особливостями попередніх етапів її розвитку. Аналізує взаємозв'язок та вплив попередньої культурної традиції на цифрову культуру; узагальнює досвід вікового та професійного різноманіття форм використання соціальних мереж; усвідомлює зв'язок Інтернету та мистецтва, політики, науки, освіти і т. і. Найважливішими проблемами в цій концепції є допустимість і межі діджиталізації людини та культури, виділення позитивних та негативних боків впливу цифрових технологій на розвиток цивілізації та людини з подальшим їхнім обговоренням.

Однак трансгуманістична концепція після ідей К. Шваба відносно змін не лише суспільства, а і людини, поставила під питання і його концепцію, і трансгуманізм. Сьогодні концепція Шваба відсунулася, а потенціал трансгуманізму різко знизився. А ось тема зміни людини висунулася на

перший план. Про які зміни йдеться? Ми спостерігаємо процес зміни комунікації, ідентичності, мови, форм збереження знань, трансформації цінностей, які виникли у культурі інформаційного характеру тощо. Такі речі спричиняють зміни в самій людині, а саме: коригують вимоги, звернені до неї з боку суспільства, вимоги до самої себе, ставлення до світу та спроба оцінити світ в умовах певного інформаційного багажу тощо. Нарешті, з'явилася тема трансформації людської ідентичності за нових умов (у цифровій культурі), яка набула сьогодні особливого значення. І навіть виникає питання (і воно цілком природне, але відрізняється якоюсь настороженістю) про зміну мислення людини. Підтвердженням цього стали слова Ж. Бодріяра, який стверджував, що машина є еквівалентом людини, і як така вона включає її мислення в себе, в єдиний операційний процес. Він писав: «Немає більше ні подібності, ні відмінності, ні Бога ні людини – лише іманентна логіка операційного принципу» [1, с. 121].

Зупинимось на основних характеристиках цифрової культури.

Відштовхуючись від першої концепції (трансгуманістичної) підкреслимо, що: комп'ютерно-інформаційні технології починають набувати не просто істотне значення, а домінуюче, що відбивається на зворотньому процесі не тільки матеріального буття, але і мислення, нашої рефлексії. Як наслідок – вносяться коригування у соціум, у соціальні відносини, у культуру спілкування, у смислові значення, у мову, її стилістику тощо. Високі технології відкрили шлях до нового типу реальності – віртуальної. Відбувається активне «включення» себе у віртуальність і спостерігається відрив від фізичної реальності, навіть іноді реальне проживання підмінюється віртуальним. Технологічність культури породжує технологічність в людині, в ній спостерігається втрата традиційно людського, втрата того, що відрізняло її від інших представників світу. Так М. Маклюен писав: «нова технологія наділена силою гіпнозу, оскільки здатна відокремлювати чи ізолювати почуття..., а будь-яка нова технологія зводить до мінімуму взаємодію почуттів і свідомості саме у сфері нового, де відбувається свого роду ототожнення спостерігача і об'єкта» [3, с. 465].

Ми всі стали свідками того, що повсякдення змінилося на ґрунті віртуальних можливостей. Оформлення документів, реєстрація з різних питань на сайтах у найрізноманітніших соціально-значущих організаціях (від життєво-необхідних до простої нумерації черги з побутових питань), можливість придбання квитків, ігри, чати, «побалакати за інтересами» – у наявності всі складові для м'якого переходу до «нового Світу». Теза «людина втрачає інтерес до подій, які відбуваються в реальному світі» стала «живою». Отже,

високі технології відкрили новий простір, простір віртуальності.

Китайські вчені, які аналізують соціальні аспекти цифрової культури (Wu, Z.Y., Zhou, G.H., Liu, X.D., Du, J.F. та ін.), підтверджують масштабне «занурення» людства у глобальну комунікацію, де Інтернет і нові медіа сприяють пересмисленню зв'язків між окремими людьми та групами, і, як слідство, – появі нових технологічних логік переформування соціальних структур [20]. Культура суспільства спирається на побудову та підтримку ідентичності, але в інформаційному суспільстві традиційна соціальна ідентичність похитується. Плинність віртуального часу та простору призводить до випадкових соціальних зв'язків, а децентралізація мережевих вузлів створює сучасну ідентичність, яка за своїми ознаками може бути характеризована як розсіяна. У традиційному суспільстві побудова ідентичності спирається на стійкі соціальні ритуали, які необхідно постійно конструювати та реалізовувати відповідно до соціальних норм. Однак інформаційне суспільство дозволяє людині отримати подвійну ідентичність: «офлайнову» фізичну ідентичність та «онлайнову» віртуальну [20]. А це вже ознаки появи віртуального суб'єкта. У процесі конструювання останнього може формуватися поведінка, відмінна від поведінки реального суб'єкта.

Лі Х., фахівець у сфері змін і трансформацій соціальних складових людини, зазначає, що, завдяки побудові віртуальної ідентичності та віртуальних спільнот, конфлікт між собою та іншими в інформаційному суспільстві ще більше посилюється [12]. В інформаційному суспільстві обмін значеннями та ціннісними судженнями є більш постмодерністською деконструкцією, що призводить до відсутності стабільної та тривалої ідентичності, яка не є ні такою міцною та безперервною, як звичайна ідентичність у традиційному суспільстві, ні такою впорядкованою та єдиною, як ієрархічна ідентичність в індустріальному суспільстві. «У результаті, спільноти, створені на основі ідентичності в мережі, стають більш різноманітними та розпорощеними. З іншого боку, ідентичність членів усередині спільноти стає менш надійною та стабільною, а склад членів стає більш дисперсним та мінливим. Це також створило нові проблеми для ідентифікації людей зі своєю нацією та країною» [12, р. 85]. Отже, ідентичність у цифровій культурі не має стабільної характеристики.

У новому просторі має місце факт посилення індивідуалізації і в той же час має місце виразний прояв маніпуляційного характеру з боку нової культури. Паралельно відбувається розірваність із спільнотами релігійного, професійного, вікового характеру тощо, тобто із спільнотами вже звичними для людини. Це досить складний

процес, оскільки дозволяє відзначити дві суттєві лінії. По-перше, особистісна позиція дедалі слабшає, тому що у людини немає поруч тих, хто може підтримати її в реальному світі, немає тих, хто є носієм тих цінностей, які зміцнювали її віру в себе саму і у своє «Я». Людині нав'язуються алгоритми дій, певну поведінку і тому від людини і людства потрібні нові інтелектуальні зусилля відносно відстоювання свого «Я». По-друге, така ситуація реалізує маніпулятивний потенціал цифрової культури.

Соціальні трансформації у цифровій культурі, перш за все, торкаються змін у комунікації. Нова культура немов би створює умови для переносу нас у нову онтологію, і цей факт приводить до трансформаційних процесів у комунікації. З одного боку, у спілкуванні з'явився потужний суперник людини – машина. Вона зручніша в користуванні, завжди може бути при собі, за бажанням включається і вимикається. Людина такій машині нічого не винна, вона не передбачає етичних зобов'язань, з нею будь-яке спілкування виявляється більш простішим, ніж з людиною. Це приводить до феномену спрощення комунікації. Ця простота стає привабливою стороною цифрової культури. Ш. Теркл зазначає, що коли спосіб квазісинхронної континуальної комунікації за допомогою, наприклад, смартфонів поступово стає санкціонованою соціальною нормою, здатність до глибинного і змістовного спілкування знижується. Вона пише: «Коли комунікативні обміни переформовуються під формат невеликого екрану і зводяться до емоційної стенографії смайликів, це призводить до неминучих спрощень комунікації» [19, р. 143]. Ш. Теркл є дослідницею розвитку міжособистісного та внутрішнього особистісного спілкування [18]. Не випадково, що її новітня книга «Щоденники емпатії: мемуари» (видавництво Penguin Press, березень 2021 р.) були обрані редакторами New York Times Book Review найкращою книгою 2021 року за версією New York Times Critics.

Отже, у спрощеній комунікації немає глибини, але є спрощення спілкування за рахунок «переходу» до віртуальних уподобань. С. Бродбент, своєю чергою, зазначає, що опосередковані технічними засобами комунікації ініціюють процеси приватизації та індивідуалізації людського життя [5, р. 129]. Втрачаються природні соціальні зв'язки, їх замінюють штучні. Штучність укладена не тільки у способах організації комунікаційних процесів, а і у їх сутності, де культурна визначеність замінюється на технологічне програмування. Дружити за Інтернетом без жодних фізичних і духовних зусиль, виставляти «лайки» на підтримку собі подібних, а не надавати реальну підтримку – це спрощує не тільки людські стосунки, це спрощує саму людину. Ч. Гір пише: «коли ми кажемо про мільйон друзів, то сам тер-

мін «дружба» потребує переосмислення. Таким чином, нашій все більш мережевій цифровій культурі може знадобитися нова «політика дружби», нові концепції відносин між собою та іншими та нове розуміння спільноти» [9].

Ще одне зауваження. Все частіше відбувається фіксація відсутності етичного компоненту в комунікації, яка веде до небажання вибудувати логіку оповіді (наприклад, у соціальних мережах) та відсутності щільності думки. Формується комунікація для себе і не сприяє створенню середовища, сприятливого для збереження та розвитку людяності. Така людина перетворюється на односкладовий соціальний атомарний організм.

Наступною характеристикою є наявність нової форми громадянства. Сучасні китайські соціологи К. Ліу, Ксю (Liu, X. M., Xu, Q.) обговорюють концепцію мережевого громадянства, вказуючи, що юридичне визначення громадянства та його політичне визначення можуть слугувати посиленнями на концепцію громадянства в мережі [13]. З одного боку, інформаційне суспільство не створює нового суспільства чи простору, відокремленого від національної держави, але, з іншого боку, у кіберпросторі важко розрізнити національність та політичну приналежність користувачів мережі. У мережі сучасні національні та політичні системи більше не є найважливішими системами відліку для користувачів мережі, і ідентичність громадян мережі терміново потребує визначення. Однак, виникає питання, чи справді народилося мережеве громадянство. Мережа справді збільшила політичну активність окремих людей, але в мережевих групах існує різна поведінка, яка не поважає індивідуальні права та обов'язки, «формує якісь дикі образи, провокує особисті напади, кібер-переслідування, висуває моральні судження і в той же час не проти групової істерики тощо» [11, р. 221]. Масове спілкування стало популярним в інформаційному суспільстві, але норми поведінки користувачів мережі не відповідають правам і обов'язкам громадянського суспільства. Тому існує плутанина щодо ролі громадянства в мережі і в реальному житті. На наш погляд, поясненням такого факту можна вважати відсутність раціональних дискусій відносно таких понять, як у науковій спільноті, так і на платформах.

Особливої уваги заслуговує мова, яка останнім часом «вважає» своїми трансформаціями. Мається на увазі і синтаксичні, і семантичні зрушення. Ми зупинимося на семантиці, на смислових значеннях слова. Останнім часом все частіше можна фіксувати сам процес цих змін: старі смисли можуть підмінюватися новими, оскільки Інтернет усіляко сприяє прискоренню цього процесу. При цьому, однак, можна також відзначити факт відсутності осмислення того, що відбува-

ється. Ніхто не аналізує, не порівнює старі і нові смисли, процес йде в такому ракурсі, що паралельно вживаються і старі, і нові смислові контексти. Зміни відбуваються настільки швидко, що можливість зафіксувати процес підміни навіть не впадає у вічі, що призводить до досить швидкого процесу плутанини у мисленні, а, якщо рухатися далі, то і до зміни цінностей. Дивишся, а старі вже пішли у минуле, на їхньому місці – зовсім нові, іноді абсолютно з протилежним смисловим наповненням на відміну від старих цінностей.

Отже, культурні (духовні не є виключенням з цього ряду) цінності починають трансформуватися під впливом нових, найчастіше інформаційних за своїм характером сенсів, тобто відбуваються смислові зміни для речей, які ми звикли вважати звичайними. Паралельно йде формування зовсім нового мовного словника, яким користується вже якась частина людства. Наприклад, вже почав формуватися для наукової спільноти словник з термінології, характерної для нового типу культури. Наприклад, якщо йдеться про характеристику суб'єкта, який реалізує пізнавальні функції в інформаційному середовищі, то доречно використовувати термін «інтернет-суб'єкт», якщо розповідається про розумові процеси, то доречними будуть такі терміни, як «новий вид інтелектуалізації», «кліпове мислення», «кліповий лист». І таких прикладів чимало.

Бай Г., Чжоу З. Г., Хонг З. М. (Bai, G., Zhou, Z. G., Hong, Z. M.) (сучасні китайські філософи та соціологи) спостерігають за змінами в оповіді в епоху інформації та зазначають, що сучасна культура переходить від домінування мови до домінування образів, де люди все більше покладаються на зображення, щоб зрозуміти та інтерпретувати світ [4]. Люди звикли називати сучасну епоху «візуальною епохою», де усюдиусце візуальне зображення охоплює усі поля та традиційні правила. Лише те, що може повністю привернути увагу людей, має силу чи вплив. Широко розповсюджені візуальні образи глибоко змінюють форму багатьох культурних заходів. Світ, у якому ми живемо, все більше наповнюється саме такими образами, які стали важливим засобом репрезентації, створення та поширення сенсу. Очевидним є факт того, що в сучасній культурі нові медіа вже домінують, а вони відрізняються від аудіо- (усних) чи друкованих.

Під впливом масових інтернет-комунікацій змінюється відношення до тіла. У наш час воно більше «не маскується», а максимально повністю є виставленим. Китайський вчений Чен Ю. Г., спостерігаючи за поширенням коротких відео у соціальних мережах, виявив, що «в прямих трансляціях і коротких відео, продуктивність тіла займає центральне місце. Показ, поклоніння, підриг і відчуження тіла пронизують

майже всі ЗМІ. Багато культурних феноменів формуються завдяки використанню тіла, наприклад, поведінка Інтернет-знаменитостей (їхня репрезентація тілесного), ті ж самі смайлики, які складають мережеву культуру та ландшафт молодіжної субкультури Китаю сьогодні тощо» [6, р. 100].

Чень З., Цзен Х. Дж., Юань С. Х., фахівці в галузі філософії освіти, обговорюють освіту, слідкуючи за логікою розвитку сучасних освітніх технологій. Вони стверджують наступне: коли відкритість і безкоштовність Інтернету поєднуються з освітою – це дорівнюється до освітньої революції [7]. Університет Фенікса, Університет штату Нью-Йорк та Іллінойський Державний університет були першими, які започаткували онлайн-навчання. Згодом всесвітньо відомі університети приєдналися, створивши відомі освітні платформи МООС (англ. Massive open online course) – масивні масові, широкодоступні публічні / відкриті дистанційні онлайн курси, інтернет-курси з великомасштабною інтерактивною участю та відкритим доступом через Інтернет, такі як EdX, Coursera тощо. Ма Р. Л. підкреслює, що «електронна освіта – це лише найпростіша навчальна поведінка, така, як навчання, обговорення, відгуки, завдання та тести. Це лише рух поведінки викладання, яке традиційно відбувалося у фізичному просторі (класі) до кіберпростору» [14, р. 74]. Однак Кгу Ю. Х. зазначає, що, «з одного боку, Інтернет деконструє традиційне навчання та ланцюг навчання поведінки, заснований на системі класу, яка спирається на особисте спілкування між людьми. З іншого боку, на основі реконструкції залежності людей від Інтернету для взаємного спілкування, він «сприяє» відновленню нового ланцюжка поведінки у традиційному курсі «викладання та навчання» [22, р. 17]. Ця освітня модель реалізує спільне використання освітніх ресурсів і сприяє справедливості в освіті, особливо забезпеченням того, щоб сотні мільйонів студентів отримували освіту під час глобального спалаху, наприклад, пандемії. Вплив технологій на освіту постійно викликає і провокує дискусії про «заміну вчителів і зникнення шкіл». Це нагадує час, коли Едісон задумався і про зміни в освіті: «винайшовши рухомий кінопроектор, вважав, що підручники, які використовуються в школах, швидко застаріють, і учні можуть здобувати освіту, переглядаючи фільми» [17, р. 69]. Дійсно, з висоти сьогоднішнього дня, протягом наступних років система освіти буде ґрунтовно змінюватися.

Проте варто задуматися, чи справді електронна освіта всесильна? М. Джіян, К. Лі вважають, що «освіта є надзвичайно складною соціальною практикою, і просте надання знань не означає справжньої освіти» [10, р. 113]. Технічний прогрес не обов'язково означає освітній прогрес, а також радіо, телебачення та комп'ютер, які колись впли-

нули на величезні зміни в освіті, не задовольнили очікуваних сподівань людей. МООС вважається формою застосування інформаційних технологій в освіті, але це скоріше є формою технологічного прогресу. Якість дистанційних курсів не завжди дорівнюється якості аудиторної освіти. Незважаючи на те, що МООС пропонують досить якісний продукт, до яких залучені відомі викладачі, вони також викликають багато критики з точки зору підвищення цієї ж якості. Після дослідження, які проводились на ґрунті МООС, Хіао В. зазначив, що «жорсткі методи передачі знань, тривожні оцінки курсу, і, зокрема, 80%–95% відсіву з курсу не може гарантувати якість навчання» [21, р. 20].

Висновок. Високі технології мають тенденції до розвитку, і цифрова культура в таких умовах набирає обертів. Ми окреслили ті її базові характеристики, які вже сьогодні мають місце і вплив на трансформацію нашого сьогодення і прийшли до висновку, що, по-перше, цифрова культура вже реалізується в окремих галузях нашого життя і має величезний вплив на ті сфери, які ще намагаються залишати свої важелі у парадигмі існуючої культури. По-друге, було підкреслено і сформульовано основні характеристики даної культури, хоча цей список можна і треба було б і продовжити, тобто список залишається відкритим. І нарешті, по-третє, ми вважаємо, що ці характеристики необхідно постійно аналізувати з метою розгляду їх як адаптаційних механізмів життя людини за нових умов.

Вплив високих технологій настільки великий сьогодні, що вони вже не можуть не змінювати людину, бо вона так влаштована, що зміни для неї неминучі. У філософсько-антропологічній, культурологічній літературі зазвичай використовують термінологію на кшталт «формування нової особистості» чи щось подібне. Однак під час обговорення учасника цифрової культури, на наш погляд, доречно використовувати терміни «людина цифрової культури», «особистість цифрової культури», «цифровий простір» тощо, що наголошує не лише на особливості нової культури, а і на кардинальних змінах бачення світу, як з боку науковців, так і самої людини.

Література:

1. Символічний обмін і смерть / переклад Леоніда Кононовича. Львів: Кальварія, 2004. 390 с.
2. Кастельс М. Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура. Київ: ГУ ВШЕ, 2000. 608 с.
3. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги. Київ: Ніка-Центр, 2001. 464 с.
4. Bai G., Zhou Z. G., Hong Z. M. Visual Culture and Consumer Society. Fujian Forum. *Humanities and Social Sciences Edition*, 2001. 02/ Pp. 29-35.
5. Broadbent S. Approaches до Personal Communication. *Digital Anthropology* / Н. А. Horst, D. Miller (eds.). London: Berg, 2012. Pp. 127-146.

6. Chen Y. G. Comedy carnival, body aesthetics, desire consumption: Analysis of short videos of self-media from the perspective of aesthetic culture. *Modern Communication. Journal of the Communication University of China*, 2019. № 6. Pp. 99-104.

7. Chen Z., Zeng H. J., Yuan S. H. The Rise of MOOCs and Distance Education. *Frontier*, 2016. №1. Pp. 73-76.

8. Gere C. A key book for the new century. 2008 // https://www.academia.edu/36920430/A_key_book_for_the_new_century (2.05.2023)

9. Gere C. Art, Time, and Technology. Berg Publishers, Oxford and New York, 2006. 240 p.

10. Jiang M. W., & Li X. Z. Thoughts on the «MOOC madia». *Journal of Hebei Normal University. Educational Science Edition*, 2014. № 2. Pp. 110-115.

11. Jones R. Discourse and digital practices. Doing discourse analysis in the digital age / R. Jones, A. Chik, C. Hafner. London; New York : Routledge, 2015. 260 p.

12. Li H. Crisis of self-identity in virtual communication on the internet. *Social Science*, 2004. № 6. Pp. 84-88.

13. Liu X. M., Xu q. Birth of Online Citizens and Their Cultivation. *Research on Continuing Education*, 2015. № 10. Pp. 57-60.

14. Ma R. L. MOOCs: openness, controversy and enlightenment. China Electric Education. *Journal of China National Radio & TV University*, 2014. № 1. Pp. 69-75.

15. Marcuse H. Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory. New York: Oxford University Press. London: Milford. 1941. Pp. xii + 431. Price 21s. 6d. net. Published online by Cambridge University Press: 25 February 2009.

16. Schwab K., Malleret T. COVID-19: The great reset. Forum publishing 2020 // <http://reparti.free.fr/schwab2020.pdf> (10.06.2023)

17. Shan S. Edison's 21 Century Prophecies. *Today's Technology Realm*, 2011. № 8. Pp. 69-70.

18. Turkle Sh. Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age. Penguin Press, 2015. 232 p.

19. Turkle Sh. Life on the screen: identity in the age of the Internet. New York: Simon & Schuster, 1995. 352 p.

20. Wu Z. Y., Zhou G. H., Liu X. D., Du J. F. Media Perspective Analysis of Alienation in Interpersonal Communication in the New Media Era. *Chinese Newspaper Industry*, 2022. № 4. Pp. 22-23.

21. Xiao W. W. A few thoughts on MOOCs. *Education Exploration*, 2014. № 8. Pp. 19-21.

22. Zhu Y. X. Reflection on education in the face of crisis. *People's Education*, 2020. № 7. Pp. 16-19.

Анотація

Ванг Д., Дольська О. О. Цифрова культура: особливості та її основні характеристики. – Стаття.

Цифрова культура змінює будь-які форми життєдіяльності людини, бо віртуальна реальність впливає і трансформує як групи, так і окремого індивідуального члена кожної спільноти. Автори зосередились на розвідках основних характеристик цифрової культури і пропонують оцінювати їх в якості механізмів адаптаційного характеру. Особливістю статті стало залучення певного масиву наукових розробок сучасних китайських фахівців з філософії, соціології, антропо-

логії. При виявленні основних характеристик нової культури автори відштовхувалися від трансгуманістичної та гуманітарної концепцій. Розвідки будь-яких складових життя людини було описано за нових умов, а саме – на ґрунті інформаційно-технологічного детермінізму, який має прояв у соціальних мережах, Е-освіті, у нових комунікативних технологіях тощо, тобто точкою відліку стала техніко-технологічна складова «цифри». В центрі уваги опинилися теми ідентичності, цифрового громадянства, спрощеної комунікації, тема етики, мови і цінностей.

Наголоси на основних характеристиках цифрової культури допомогли зробити і порівняльний аналіз з особливостями попередньої культури, і дозволило висунути ряд проблемних питань. Останні, на думку авторів, можна розцінювати і як тези для обговорення особливостей нової культури, і як свого роду складові механізмів адаптаційного характеру для розуміння і опанування цифрової культури. Найважливішими проблемами в цьому контексті є виділення позитивних та негативних боків впливу цифрових технологій на розвиток цивілізації та людини з подальшим їхнім обговоренням, допустимість і межа діджиталізації, послаблення особистої позиції людини з подальшим маніпулятивним потенціалом цифрової культури. У висновках підкреслено, що технологічність культури породжує технологічність і в самій людині.

Ключові слова: цифрова культура, трансгуманістична та гуманітарна концепції, «цифровий» громадянин, «цифрова» ідентичність, «спрощене» спілкування, Е-освіта, діджиталізація, візуальна епоха, віртуальність.

Summary

Wang D., Dolska O. O. Digital culture: features and its main characteristics. – Article.

Digital culture changes all forms of human life, because virtual reality affects and transforms both groups

and individual members of each community. The authors focused on exploring the main characteristics of digital culture and suggest evaluating them as mechanisms of an adaptive nature. A feature of the article was the inclusion of a certain array of scientific developments by modern Chinese specialists in philosophy, sociology, and anthropology. When identifying the main characteristics of the new culture, the authors started from transhumanist and humanitarian concepts. Exploration of any components of human life was described under new conditions, namely, on the basis of information and technological determinism, which is manifested in social networks, e-education, new communication technologies, etc., that is, the technical and technological component of «numbers» became the starting point. The topics of identity, digital citizenship, simplified communication, the topic of ethics, language and values were in the center of attention.

Emphasis on the main characteristics of digital culture helped to make a comparative analysis with the features of the previous culture, and made it possible to raise a number of problematic issues. The latter, according to the authors, can be considered both as theses for discussing the features of the new culture, and as a kind of components of adaptive mechanisms for understanding and mastering digital culture. The most important problems in this context are the selection of positive and negative aspects of the influence of digital technologies on the development of civilization and man with their further discussion, the admissibility and limit of digitalization, the weakening of the personal position of a person with the further manipulative potential of digital culture. In the conclusions, it is emphasized that the technology of culture creates technology in the person himself.

Key words: digital culture, transhumanist and humanitarian concepts, «digital» citizen, «digital» identity, «simplified» communication, E-education, digitalization, visual era, virtuality.

УДК 141.7:323.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.4>**Р. В. Васильченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8854-1252>

кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Національної академії Національної гвардії України**СПІВВІДНОШЕННЯ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ**

Постановка проблематики. Співвідношення людини та держави є однією з найважливіших проблем політичної філософії. У філософії нового часу, яка охоплює період з XVI до XVIII століття, спостерігається зростання інтересу до проблеми взаємодії людини та держави. Це пов'язано зі змінами в політичній структурі та соціальних процесах, що відбулися в цей період. Одним з центральних питань у філософії нового часу є проблема відносин між індивідумом та державою. Філософи досліджують, як людина взаємодіє з державою, яка роль держави у житті людини, як забезпечити баланс між правами та обов'язками громадян і владою, і як забезпечити свободу індивідуума в рамках держави. Усі ці проблеми є надзвичайно важливими для розуміння співвідношення людини та держави у філософії нового часу. Вони досі залишаються актуальними і викликають жваві дискусії серед філософів, політиків та громадських діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації, присвячені відносинам між людиною та державою у філософії нового часу, підтверджують актуальність цієї проблеми в сучасному світі. У дослідженні «Людина і держава в філософії XX століття» вчений Олександр Воронков зазначає, що важливим внеском у розуміння співвідношення людини та держави у філософії нового часу є праці Мішеля Фуко, П'єра Бурдьє та Жака Дерріди. Вони звертають увагу на те, що держава є механізмом влади, який контролює та регулює поведінку людини. У статті «Людина і держава: нові виклики» філософ Сергій Жадан висловлює думку, що в сучасному світі людина та держава мають знайти новий спосіб взаємодії, оскільки традиційні форми взаємовідносин вже не відповідають вимогам сучасності. У публікації «Людина та держава в епоху глобалізації» філософ Михайло Мельник зазначає, що з появою глобалізації змінюється і роль держави у відносинах з людиною.

Формулювання цілей. Основною метою дослідження є розкриття поглядів на співвідношення людини і держави в епоху Нового часу. Дослідити вплив політичних революцій та суспільних змін на переосмислення співвідношення людини і держави у філософії Нового часу. Оцінити внесок філософів Нового часу, таких як Декарт, Гоббс, Локк, Руссо, Кант та інші у розумінні співвідношення людини і держави.

Виклад основного матеріалу. Філософська думка Нового часу була періодом важливих змін у відносинах між людиною та держа-

вою. У цей період з'явилися нові ідеї про права людини, роль держави та її обов'язки. Філософія Нового часу – це епоха філософського мислення, що настала в кінці XVI століття і тривала до XVIII століття. Її виникнення було пов'язане зі складною соціально-політичною ситуацією в Європі, що виникла після Реформації та Великих географічних відкриттів. Філософія Нового часу, яка розвивалася з XVI по XVIII століття, характеризується такими особливостями:

- науковість: у філософії Нового часу великий акцент був зроблений на науку, розуміння світу через науковий підхід та наукові методи.

- антропоцентризм: у центрі уваги філософії Нового часу перебувала людина, її індивідуальність та права.

- раціоналізм: філософи Нового часу вірили у розум і розумовий підхід до розуміння світу та людської природи.

- політична філософія: у філософії Нового часу великий акцент був зроблений на політичну філософію, зокрема на те, як має бути організована держава та її відносини з людиною.

- критика догматизму: філософи Нового часу критикують традиційні догми та віру в авторитети, прагнучи до незалежного мислення та самостійного пошуку знань.

- гуманізм: філософи Нового часу висували ідеї про гуманістичне ставлення до людини та необхідність піклування про неї.

- індивідуалізм: у філософії Нового часу було поширене уявлення про індивідуалізм та важливість особистості в суспільстві.

Перша половина XVI століття була пов'язана з Реформацією, яка привела до розколу християнства на католицизм та протестантизм. Цей розкол створив релігійну та культурну нерівність між країнами Європи. Крім того, цей період був також часом політичної нестабільності, яка виникла в результаті боротьби за владу між королівствами та феодалними панамі. Друга половина XVI століття та XVII століття були часом Великих географічних відкриттів, які змінили політичну та економічну ситуацію в Європі. Розвиток торгівлі та збільшення колоніальних володінь призвели до зростання багатства та впливу економічно сильних країн. У цій складній соціально-політичній ситуації філософи Нового часу стали розглядати проблеми людини та її місця в суспільстві. Вони шукали відповіді на питання про те, як повинна бути організована держава, яка повинна бути межа влади та які права має мати людина відносно держави.

Згідно зі стародавніми філософськими поглядами, держава була наділеною своєрідною моральною особистістю, але це уявлення було змінено в період Нового часу. Філософи Нового часу, такі як Джон Локк, Томас Гоббс, Жан-Жак Руссо та Іммануїл Кант, звернули увагу на індивідуальні права та свободи людини. Вони вважали, що держава існує для того, щоб захищати права та свободи своїх громадян [1, с. 138]. Це означало, що влада повинна бути обмеженою та контрольованою, щоб не обмежувати права та свободи людини. Крім того, у Новому часі з'явилось поняття «суверенітет народу», яке визнавало, що влада повинна ґрунтуватися на волі народу. Це означало, що держава повинна служити народу, а не навпаки. Ці погляди на роль держави та її відносини з людиною були важливим кроком у напрямку створення демократичних суспільств.

З іншого боку, філософи Нового часу також розглядали питання про межі влади та права на повстання. Деякі з них, такі як Джон Локк, вважали, що людина має право повстати проти держави, яка порушує її права. Джон Локк розглядав питання про природу держави та її взаємодію з людиною в своїх працях «Другий трактат про уряд» та «Ессе про розуміння людського розуму». Локк стверджував, що держава повинна бути укладена на основі договору між людьми, що дає право людям вимагати від держави захисту їх прав. Водночас, Локк вважав, що людина має право повстання проти держави, якщо остання порушує її права. Це було відображено в його твердженні про «право на революцію», яке стало основою для подальшої дискусії про межі влади та права на повстання. Однак, інші філософи Нового часу, наприклад Томас Гоббс, вважали, що повстання є неприйнятним і може спричинити лише хаос та насильство.

Томас Гоббс, вважав, що влада має бути безумовною, щоб забезпечити порядок та стабільність. Він розглядав владу як необхідний інструмент для забезпечення порядку і стабільності в суспільстві. Він вважав, що людина, як істота, що шукає своє благополуччя, завжди буде діяти в своїх особистих інтересах, навіть якщо це протирічить інтересам інших людей. Гоббс вважав, що держава має контролювати цю людську схильність до егоїзму, щоб забезпечити загальне благо [2, с. 370]. Він також вважав, що люди повинні підкорятися владі, навіть якщо це означає втрату частини своїх прав, тому що це єдиний спосіб забезпечити порядок і стабільність.

У філософії Нового часу, зокрема в епоху Просвітництва, ставлення до держави змінилося. Філософи висувають ідею розумної та обмеженої влади, яка повинна служити інтересам народу та забезпечувати його благополуччя. Відносини між індивідом та державою є однією з ключових тем, які розглядаються у філософії Нового часу. Ці відносини базуються на ідеї соціального договору між людьми та державою, згідно з яким люди згодні підкорятися державі в обмін на захист своїх прав та свобод. Однак, багато філософів висловлювали

свої погляди на те, які повинні бути межі влади держави над індивідом та чи має індивід право на повстання проти несправедливої влади. Одним з найбільш відомих представників такого підходу є Жан-Жак Руссо, який у своїй праці «Договір про політичне право» розвиває ідею соціального договору між людьми та державою. Руссо вважав, що людина по природі добра, але суспільство та його інституції роблять її поганою. Він заперечував ідею безумовної влади, яку підтримували Гоббс та інші філософи Нового часу, і вважав, що влада має бути обмеженою та заснованою на добровільному договорі між людьми та державою. Руссо вважав, що людина має право на свободу та рівність перед законом, і що влада повинна служити загальному благу суспільства, а не інтересам окремих осіб.

Іншим відомим філософом, який розглядає відносини між людиною та державою, є Іммануїл Кант. У своїй праці «Метафізичні початки моралі» він розвиває ідею «категоричного імперативу», згідно з якою людина повинна діяти за таких умов, що їх можна було б вважати загальними законами. Це означає, що держава має розробляти закони, які б відповідали загальному благу та моральним нормам. Крім того, Кант розробив ідею республіканської демократії, в якій держава має бути заснована на принципі громадянської свободи та рівності перед законом. Він вважав, що держава повинна захищати права та свободи своїх громадян, але не повинна втручатися в їх особисте життя та свободи. Це було важливим кроком у формуванні сучасних концепцій прав людини та демократії.

Також у філософії Нового часу розглядають питання індивідуальної свободи та прав людини. У філософії Нового часу держава розглядалась як утворення, створене людьми для досягнення певних цілей. При цьому вона була вважається необхідним злом для забезпечення порядку, захисту власності та прав людини. Для філософів Нового часу держава мала свої межі та обмеження влади, які необхідно було дотримуватися, щоб не допустити тиранії та порушення прав людини [3, с. 25]. Наприклад, Джон Локк вважає, що людина має право на життя, свободу та майно, а держава повинна забезпечувати ці права. У своїй праці «Другий трактат про урядування» він розвиває ідею соціального договору, згідно з яким люди об'єднуються, щоб утворити державу, яка буде захищати їхні права. Він також вважає, що основною функцією держави є захист цих прав і відстоювання інтересів своїх громадян. У разі, якщо держава не виконує своїх обов'язків, народ має право повстання проти неї, щоб змінити політичний режим та забезпечити свої права та свободи.

У філософії Нового часу місце та роль людини у суспільстві розглядаються як одне з найважливіших питань. У цій складній соціально-політичній ситуації філософи Нового часу стали розглядати проблеми людини та її місця в суспільстві. Вони шукали відповіді на питання про те, як повинна бути організована держава, яка повинна бути межа влади та які права має мати людина

відносно держави. Філософи цього періоду вважали, що людина має незалежну волю та розум, що дозволяє їй бути вільною та самостійною. Інші філософи Нового часу, розглядали людину як сутність, яка має незалежні права та може вільно визначати своє місце у суспільстві.

У філософії Нового часу місце та роль людини у суспільстві розглядали не тільки в окремих країнах, але й в європейському контексті загалом. Цей період історії охоплює приблизно XV–XVIII століття і є епохою великих змін у філософії, науці, політиці та культурі. Тому погляди на місце та роль людини у суспільстві відрізнялися залежно від конкретного часу та місця. Наприклад, у Франції протягом цього періоду розвивалися ідеї раціоналізму та просвітництва, що підкреслювали важливість індивідуальної свободи та прав людини. Такі філософи, як Рене Декарт, Блез Паскаль та Вольтер, активно обговорювали ці питання у своїх працях. У Великій Британії ж філософи Нового часу, такі як Джон Локк та Томас Гоббс, зосереджувалися на питаннях влади та державного устрою. Їх погляди на місце та роль людини у суспільстві були суттєво відмінні, проте вони спільно бачили державу як необхідне утворення для забезпечення порядку та захисту прав людини.

У філософії Нового часу державу часто розглядали як створення людей для забезпечення їх благополуччя та захисту від зовнішніх загроз. Філософи цього періоду вважали, що держава повинна гарантувати індивідуальні свободи та права людини, а також забезпечувати ефективну організацію життя у суспільстві. У філософії Нового часу розглядалися різні форми держави та організації її влади. Філософи вважали, що держава повинна бути демократичною, заснованою на принципах рівності та свободи [4, с. 82]. Однак, на практиці, реалізація цих принципів не завжди була повною та ефективною. Філософи також наголошували на тому, що держава має бути заснована на законі, а не на волі монарха або інших правителів. Наприклад, Джон Локк вважав, що держава повинна бути «правовою державою», в якій правителі мають обмежену владу, а люди мають право на захист своїх прав та свобод. У філософії Нового часу питання про природу держави розглядалися в різних країнах, включаючи Великобританію, Францію, Німеччину, Італію та інші. Кожен філософ мав свій власний погляд на це питання.

У філософії Нового часу було розглянуто питання про межі влади та права на повстання. Деякі філософи, такі як Джон Локк, вважали, що держава має обмежену владу і її влада повинна базуватись на згоді та підтримці громадян. Вони вважали, що у разі, якщо держава порушує права та свободи своїх громадян, то останні мають право на повстання та зміну влади. З іншого боку, інші філософи, наприклад, Томас Гоббс, вважали, що влада має бути безумовною, щоб забезпечити порядок та стабільність в суспільстві. Вони вважали, що влада повинна мати повний контроль над громадянами та їх поведінкою, щоб уникнути хаосу та анархії. Таким чином, у філософії Нового

часу питання меж влади та права на повстання розглядалися різними філософами з різними підходами та взаєминами між людиною та державою [5, с. 140].

У філософії Нового часу, де було сформовано концепцію соціального договору, проблема меж влади та права на повстання стала однією з ключових. Філософи того часу намагалися визначити, коли повстання є виправданим і які межі має влада. Проблема меж влади та права на повстання стала актуальною у філософії Нового часу через необхідність встановлення балансу між владою та свободою індивіда. З одного боку, філософи того часу розуміли, що необхідна державна влада для забезпечення порядку та стабільності в суспільстві. З іншого боку, вони вважали, що індивідуальна свобода та права людини мають бути захищені від можливого зловживання владою. Деякі філософи вважали, що право на повстання може бути обґрунтованим у разі, коли держава перестає виконувати свої функції та порушує права людини [6, с. 178]. Наприклад, Джон Локк вважав, що народ має право на повстання проти тирана або деспота, який зловживає своєю владою та порушує права людини. Водночас, він підкреслював, що такі дії повинні бути обґрунтовані та необхідні лише у виняткових випадках.

У філософії Нового часу індивідуальна свобода та права людини розглядалися як важливі складові суспільства. Філософи цього періоду вважали, що кожна людина має право на свободу та рівність перед законом, а держава повинна гарантувати ці права. Одним з провідних філософів в цьому питанні був Джон Локк, який вважав, що людина має невідчужувані права на життя, свободу та майно, і держава повинна забезпечувати ці права. Він також писав про свободу віри та думки, наголошуючи на тому, що кожен має право на вільне вираження своїх поглядів. Узагалі, у філософії Нового часу індивідуальна свобода та права людини розглядалися як важливі елементи суспільства, а держава повинна бути підпорядкована їх захисту. Такі ідеї про індивідуальну свободу та права людини знайшли своє відображення у багатьох конституціях країн, які були створені в подальшому. Зараз ці принципи закріплені у багатьох міжнародних документах, таких як Всеосяжна декларація прав людини та Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Вони стали фундаментальними принципами для багатьох сучасних демократичних суспільств.

Висновки. У філософії Нового часу виникло нове розуміння співвідношення людини та держави, яке базувалося на ідеї індивідуальної свободи та прав людини. Філософи Нового часу вважали, що держава має служити інтересам людей і захищати їхні права. Однією з головних ідей філософії Нового часу є розуміння природи держави як угоди між людьми, яка має на меті забезпечення їхніх прав та інтересів. Філософи визнавали, що держава має право на владу, але ця влада має бути обмежена і контрольована, щоб запобігти її зловживанню.

У цілому, філософи Нового часу розглядали різноманітні аспекти відносин між людиною та державою. Вони пропонували різні концепції влади, права на повстання та межі влади. Вони вважали, що люди мають право повстати проти несправедливої влади, але лише у випадку, якщо це єдина можлива опція. Однак, незалежно від конкретних поглядів, вони звертали увагу на необхідність збереження балансу між інтересами держави та інтересами людини, а також на необхідність створення механізмів, що забезпечують захист прав та свобод людини.

Окрім цього, філософи Нового часу активно розвивали ідеї індивідуальної свободи та прав людини. Вони вважали, що кожна людина має право на життя, свободу та майно, а держава повинна забезпечувати ці права. Філософи розвивали ідеї про демократію, рівність перед законом та громадянські свободи. У цілому, філософія Нового часу принесла значні зміни в розумінні співвідношення людини та держави. Вона стала основою для розвитку модерної політичної теорії та відіграла важливу роль у формуванні демократичних ідеалів.

Сьогоднішні філософи продовжують розглядати ці проблеми, пропонуючи нові підходи до вирішення питань, пов'язаних зі співвідношенням людини та держави. Наприклад, одним з актуальних напрямків є феміністська філософія, яка зосереджується на аналізі гендерних аспектів влади та політики. Інші напрямки, такі як соціальна та політична філософія, також активно розглядають питання про відносини між людиною та державою в сучасному світі.

Література

1. Бачинін В., Журавський В., Панов М. Філософія права : підруч. для юрид. спец. вищ. навч. закладів. Київ : Ін Юре, 2003. 472 с.
2. Дзьобань О., Разметаєва Ю. Проблема індивідуальної та колективної безпеки у творчості Томаса Гоббса та Іммануїла Канта (філософсько-правовий аспект). *Проблеми філософії права*. Київ-Чернівці : Рута, 2005. Т. III. № 1–2. С. 368–373.
3. Костенко О. Розуміння взаємозв'язку держави і громадянського суспільства Г.В.Ф. Гегелем (франкфуртський період творчості). *Вісник. Юрид. науки*. Київ : Київ. державний ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1998. Вип. 35. С. 23–27.
4. Сливка С. Філософія права : підручник. Київ : Атіка, 2013. 288 с.
5. Циппеліус Р. Філософія права : пер. з нім. Київ : Тандем, 2000. 300 с.
6. Юркевич П. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. Вид. 2-ге. Київ : Укр. світ, 2000. 756 с.

Анотація

Васильченко Р. В. Співвідношення людини і держави філософії нового часу. – Стаття.

У статті розглянуто співвідношення людини та держави у філософії Нового часу. Зокрема, розглянуто

історичні передумови виникнення цієї філософської доктрини, характерні особливості її поглядів на форму держави та її організацію, проблеми меж влади та права на повстання, а також роль індивідуальної свободи та прав людини. У філософії Нового часу виникли нові погляди на співвідношення людини і держави. Ця тема є важливою не лише з точки зору філософських роздумів, але й з точки зору сучасного життя. У світі, де демократія і права людини є ключовими поняттями, розуміння співвідношення між людиною та державою має велике значення. У даній роботі розглядається філософія Нового часу, яка починається з XVI століття і триває до початку XX століття. Цей період був періодом великих змін у європейському суспільстві, де було розроблено нові ідеї про державу, індивідуальну свободу та права людини. Дослідження співвідношення між людиною та державою у філософії Нового часу є важливим не тільки з історичного погляду, але й з практичного. Розуміння цього співвідношення може допомогти в розробці ефективної системи управління державою, а також забезпечити захист прав і свобод людини. Основні філософські напрямки того часу, такі як раціоналізм та емпіризм, дали поштовх для формування різних концепцій взаємодії між особистістю та політичною владою.

Сучасна наукова думка на тему співвідношення людини і держави в філософії нового часу постійно розвивається і змінюється. З одного боку, більшість науковців погоджуються з тим, що важливим етапом у формуванні сучасної політичної теорії та правової системи є ідеї про індивідуальну свободу та права людини, а також про роль держави у захисті та забезпеченні їх. Водночас, деякі дослідники підкреслюють, що нинішні складності та виклики, з якими стикається людство, наприклад, криза екології, тероризм, соціальні нерівності, вимагають нового розуміння та підходів до взаємодії між людиною та державою.

Загальною метою буде дослідження ідей провідних філософів нового часу, ролі держави у захисті та забезпеченні прав та свобод людини, взаємодії громадянського суспільства та держави, практичного досвіду застосування політичних ідей у різних країнах та взаємозв'язку між соціально-економічними факторами та розвитком політичних ідей у філософії нового часу. У цілому, ідеї про співвідношення людини та держави у філософії нового часу є важливим етапом у формуванні сучасної політичної теорії та правової системи. Вони визначають основні принципи демократії, прав людини та роль держави у захисті та забезпеченні їх. При цьому, необхідно враховувати, що ідеї про співвідношення людини та держави у філософії нового часу є продуктом свого часу, і вони можуть бути переглянуті та переосмислені у контексті сучасного світу. Однак, їх важливість полягає у тому, що вони надали поштовх для розвитку демократії та захисту прав людини, що є надзвичайно важливими завданнями в сучасному світі.

Ключові слова: держава, філософія нового часу, людина, індивідуальні права та свободи, суспільство, співвідношення людини та держави, демократичне суспільство.

Summary

Vasylchenko R. V. The relationship between man and state in the philosophy of modern times. – Article.

The article deals with the relationship between man and state in the philosophy of modern times. In particular,

the author examines the historical background of this philosophical doctrine, the characteristic features of its views on the form of the state and its organisation, the problems of the limits of power and the right to revolt, as well as the role of individual freedom and human rights. In the philosophy of modern times, new views on the relationship between man and the state emerged. This topic is important not only from the point of view of philosophical reflections, but also from the point of view of modern life. In a world where democracy and human rights are key concepts, understanding the relationship between the individual and the state is of great importance. This paper examines the philosophy of the New Age, which began in the sixteenth century and lasted until the early twentieth century. This period was a period of great change in European society, where new ideas about the state, individual freedom and human rights were developed. The study of the relationship between the individual and the state in modern philosophy is important not only from a historical point of view, but also from a practical one. Understanding this relationship can help develop an effective system of state governance and ensure the protection of human rights and freedoms. The main philosophical trends of the time, such as rationalism and empiricism, gave rise to various concepts of the interaction between the individual and political power.

Modern scholarship on the relationship between man and state in modern philosophy is constantly evolving and changing. On the one hand, most scholars agree that an important stage in the formation of modern political theory and the legal system is the idea of individual

freedom and human rights, as well as the role of the state in protecting and ensuring them. At the same time, some researchers emphasise that the current complexities and challenges faced by humanity, such as the environmental crisis, terrorism, and social inequalities, require a new understanding and approach to the interaction between the individual and the state.

Therefore, the overall goal will be to study the ideas of leading modern philosophers, the role of the state in protecting and ensuring human rights and freedoms, the interaction between civil society and the state, the practical experience of applying political ideas in different countries, and the relationship between socio-economic factors and the development of political ideas in modern philosophy. In general, ideas about the relationship between man and state in modern philosophy are an important stage in the formation of modern political theory and the legal system. They define the basic principles of democracy, human rights and the role of the state in protecting and ensuring them. At the same time, it should be borne in mind that the ideas about the relationship between man and state in modern philosophy are a product of their time, and they can be revised and rethought in the context of the modern world. However, their importance lies in the fact that they gave impetus to the development of democracy and the protection of human rights, which are extremely important tasks in the modern world.

Key words: state, philosophy of modern times, human, individual rights and freedoms, society, relationship between man and state, democratic society.

УДК 316.3: 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.5>**О. М. Городиська**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7665-2185>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

О. О. ДольськаORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9577-8282>доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії

Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

В. В. ЛобасORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5624-2928>доктор філософії,
президент школи «Asaṅga (असङ्ग) Yoga –
традиційна філософія Його»

ПРАКТИКИ СЕБЕ ЯК МЕХАНІЗМ УПРАВЛІННЯ СОБОЮ

Постановка проблеми. Практична філософія традиційно прив'язана до етики як особливого напрямку. Але методологія про тіло дає можливість активізувати таке її розуміння як конструювання свого не тільки внутрішнього, але і зовнішнього стану. Принципи, за якими слід формувати будь-які навчальні програми і які треба класти в основу роботи школи як соціальної інституції, завжди мали основоположне значення в подібних процесах. Не маючи розуміння кінцевої мети роботи школи, не можна висувати статус школи як навчального і, як слідство, виховного закладу, який виконує свої функції на високому рівні. Саме тому необхідність напрацювання основних принципів такої практичної філософії, побудови людиною себе є вкрай актуальним. Отже мова йде про зміст та форми навчання та виховання, основною метою яких має стати сама людина. Така практична, навіть прикладна філософія людини (як-от «турбота про себе» або йога) має за мету постійну роботу людини над собою і для себе, що передбачає комплексно усі виміри людського – трансцендентальний, екзистенційний, включно із тілесним, духовний тощо. Знання у такій філософії не є абстрактними, вони є підґрунтям зусиль людини по відношенню до самої себе, що є зрештою життям людини згідно із істиною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. За традицією практичну філософію розглядають як етичний потенціал раціонального ґатунку. Якщо зануритись у глибину царичі наук, то способи її практичної концептуалізації були запропоновані Сократом, Платоном, а Аристотель став родоначальником етики як напрямку в західній філософії, він став і автором перших великих трактатів про

неї («Нікомахова етика», «Велика етика», «Евдемова етика»). Міркування Сократа, потім Платона запропонували раціональний спосіб морального теоретизування як способу осмислення світу, життя у ньому, пошуку моральних цінностей тощо. Саме цей ракурс практичної філософії був підхоплений І. Кантом.

В XIX – на початку XX ст. для практичної філософії став характерним процес взаємозбагачення в руслі діалогу культур із центральною темою – міркування про природу моралі. До речі початок про неї ми знаходимо у Ведах, Упанішадах, буддизмі, даосизмі, юдаїзмі, християнстві. Але останнім часом ракурси бачення практичної філософії змінюються. В Німеччині, наприклад, розвивається філософія, яка репрезентує себе як практичну філософію, але намагається розуміти останню з більш широкого горизонту. Її представники називають себе філософами-практиками і намагаються розвивати «живе філософування». Це П. Мозер, Е. Рушман, Р. Фальтер, Г. Агенбах (останнього в Німеччині називають Нестором практичної філософії). Результатом їх роботи стали навіть такі товариства, як «Міжнародне товариство філософських практиків» (IGPP), «Спілка за філософську практику» (GPP), основна ідея яких навчити людей мистецтву жити. Отже, практичну філософію не можна сьогодні розуміти тільки як теоретизування про природу моралі, сучасність вносить свої корективи у її зміст, а звідси – її різноманітні змістовні прояви. Саме тому в роботі пропонується практична філософія як шлях до побудови людини: від теоретизування, враховуючи щільність думки, і з цим багажем до перебудови

фізичного (тілесного) і духовного стану людини, її внутрішнього і зовнішнього ества.

Ціль. Показати розширене значення практичної філософії, відштовхуючись від розуміння формування етики на ґрунті когерентного руху між духовним і тілесним до її реалізації у повсякденні в якості механізму удосконалення, як духовного, так і тілесного. Духовне і тілесне в такому разі виявляються переплетеними у вигляді візерунків людських практик.

Методологія. На думку авторів концептуальний характер і поступ викладання матеріалу ґрунтується наступними методологічними логіками. Перша – практика себе, турбота про себе (за М. Фуко) і онтологія сьогодення (за М. Фуко), яка є областю перетину трьох онтологій: онтології суб'єкта у його відношенні до самого себе, онтології суб'єкта у його відношенні до інших, онтології суб'єкта у його відношенні до істини у полі знання. Друга – діалог культур і його роль у розширеному розумінні людини в традиціях Сходу і Заходу. В якості прикладу буде використана практика формування принципів управління та організації школи з йоги.

Основна частина. Сучасний стан людини суспільства споживання, інформаційного суспільства (віртуальний характер спілкування та проведення вільного часу в ньому, інфантилізація дорослих, переваги до формування споживача індустрії розваг тощо) сприяє формуванню свого роду культурних лабіринтів і освітніх катастроф. Це немінуча і загрозлива тенденція тілесної і духовної деградації людини, і тому різноманіття освітніх практик та їх роль зростають. Сьогодні ми бачимо різні контексти функціонування як формальної, так і неформальної освіти. Можна з упевненістю сказати: у сучасному суспільстві на ґрунті культурних та соціально-політичних контекстів відбувається трансформація освітніх закладів, а якщо мова йде про неформальні на кшталт спортивних секцій або дворових фізкультурних команд тощо, то відношення до освіти як способу конструювання себе змінилося радикально. З цього приводу процитуємо П. Слотердайка: «Це можна вважати знаком того, що колективний бюджет розумності не можна довго вводити в оману ідеологічними диктатами, які в останні 200 років значною мірою визначали образ філософії. З одного боку існує страшенне ідеологічне спотворення філософії, яке було дієвим в останні 200 років. Водночас дається взнаки її жахлива академічна деформація. Обидві вони є найлютішими ворогами первісного концепту філософського життя. Академізм та ідеологізм сьогодні дивним чином лікуються через спонтанну кон'юнктуру у пошуках орієнтацій свідомого життя» [6, с. 110]. Ці завдання перетворилися у справу суто приватного життя або завданям неформальних закладів освіти.

Особливої уваги сьогодні заслуговує факт відкриття і функціонування муніципальних і приватних спортивних навчальних закладів. Цікавим є і те, що видатні філософи сучасності все частіше починають обговорювати саме їхню роль у житті людини в межах онтології сьогодення, філософію організації такого роду закладів, значення і роль тренера тощо.

Наступна цитата допоможе нам зрозуміти роль філософії у роботі із тілесними практиками як антропотехніками. «Якщо розум у культурі має можливість постійно навчатися, тобто набувати різних знань та вдосконалюватися, то тіло залишається без належної освіти та виховання. Культура спорту чи догляду за тілом (наприклад, спа) не сягають його розумних горизонтів. Зазвичай тіло здобуває освіту неформально (за межами інституційного освітнього процесу) або інформально (в межах особистого досвіду). Формальна освіта тіла обмежується лише сферою фізичної культури та спорту. Варто зазначити, що саме ця сфера освіти виникла в античності з метою отримати контроль над тілом з боку розуму, таким чином його приборкуючи та дисциплінуючи. Філософія гімнастики – це нині забута, але актуальна в античні часи галузь філософських знань» [2, с. 268].

Тут необхідно зазначити, що свого часу західна, антична традиція мала певний зразок практики нерозривної єдності у формування тілесного та духовного, і це було умовою розуміння і філософії, і взагалі людського. Ця практика мала усі сутнісні принципи навчання та неформальної освіти, актуальні й тепер. Мова йде про так звану «турботу про себе» (*epimeleia heautou*), яку пропагував Сократ і яка протистояла іншому підходу до себе, принципу «пізнай себе» (*gnothi seauton*), який з часом став панівним і започаткував певну дихотомію у класичній філософській думці.

«Турбота про себе» передбачала багато процедур та дій, виконання яких могло б зайняти весь час життя і цей час не був би марним чи порожнім. Як зазначав Мішель Фуко, «турбота про себе» «...наповнена вправами, практичними завданнями, різними видами діяльності. Турбота про себе – це не засіб для відпочинку. Слід враховувати догляд за тілом, оздоровчий режим, фізичні вправи без перенапруження, ретельно виміряне задоволення потреб. Є роздуми, читання, нотатки, які людина робить над книгами чи розмовами, які почула, нотатки, які пізніше читає знову, пригадування істин, які ти вже знаєш, але які потребує повнішої адаптації до власного життя. Так, Марк Аврелій наводить приклад «відступу в себе»: це тривале зусилля, під час якого знову активуються загальні принципи та наводяться аргументи, які переконують людину не дозволяти собі злитися на інших, на провидіння чи на речі. Є також розмови з довіреною особою, з друзями, з провідником

або керівником. Додайте до цього листування, в якому хтось розкриває стан своєї душі, просить поради, дає пораду кожному, хто її потребує, – що, з цього приводу, є корисною вправою для того, хто дає, якого називають наставником, оскільки він таким чином актуалізує це для себе. Навколо турботи про себе виникла ціла діяльність мовлення та письма, в якій робота над собою і спілкування з іншими були пов'язані воедино» [8, р. 51]. Очевидним тут видається приватний, навіть інтимний характер формування людини, людського, з усвідомленням власних моральних засад істини та соціальності.

На сьогодні людина багато в чому втратила здібність жити згідно із істиною тут і тепер, оскільки, на думку Фуко, сучасна епоха «почалася... того дня, коли було вирішено, що пізнання і лише пізнання відкриває доступ до істини, є умовою її доступності суб'єкту» [7, р. 17] Фуко наполягав: «Людина не може отримати доступ до істини, якщо не змінить свій спосіб буття» [7, р. 190], і це було добре відомо грекам. «Істина дається суб'єкту лише ціною введення до гри самого його буття» [7, р. 15], проте «картезіанський момент» остаточно перевернув значущість принципів «турботи про себе» (*epimeleia heautou*) та «пізнай самого себе» (*gnothi seauton*), залишивши у фокусі уваги лише останній. Це зміщення почалося вже за часів раннього християнства, а потім набуло загального значення. Так, правила чернечого життя Касіяна, зокрема, демонструють, що «чернецька організація практично виступає проти аскетизму без правил, і щоб виправдати, висловити істину, людина має відмовитися від себе. Тому поступово із чернечого життя зникає, наприклад, принцип *discretio*, здорового глузду, який був актуальним з часів античності та навіть у чернечому уставі св. Бенедикта перших століть християнства, згідно із яким в усьому, особливо, – в оцінках людських дій, мав використовуватися індивідуальний підхід, розумність, доцільність» [1, с. 71]. Отже можна стверджувати, що зникає вільний доступ до відносин людини із самою собою, власною істиною, разом із розумінням системи цінностей, та навіть сумління перетворюється на публічну справу.

Інакше відбувалося у практиках східної традиції, де саме прикладна філософія залишалася запитаною і продовжувала відповідати викликам часу. Щоб підтвердити актуальність філософії як практичної для людини сьогодні ми будемо в своїх роздумах спиратися, зокрема, на практику роботи школи з йоги, яка розташована у місті Відень (Австрія). Такий крок дає можливість не тільки показати практичний характер застосування філософського теоретизування, але і підкреслює тезу про те, що Схід і Захід орієнтуються на одну й ту саму логіку значення ідей

філософії у будь-якому культурному полі. Школа «Asaṅga (असङ्ग) Yoga – традиційна філософія Йоги» – один із неформальних закладів освіти, який робить спробу подолати традиційну для класичної філософської думки дихотомію. Розташована у Австрії (Відень), має найманий штат працівників, програми роботи із студентами. Якщо спиратися на сучасні дослідження з філософії освіти, то можна розцінювати дії школи як отримання неформальної освіти, яка націлена на окультурення людини, на її духовне зростання, фізичний розвиток, нарешті на духовну зрілість. На наш погляд, школа дає таке знання, яке може доповнювати формальне, інституційне.

Якщо мова йде про фізичний габітус сучасної людини, то він у більшому числі випадків аж ніяк не працює на образ так званої «освіченої людини». Але коли мова йде про неформальні типи освіти такі, як школа Йоги, студія Йоги, то фізичний габітус починають розцінювати як символічний, культурний капітал, націлений не тільки на фізичну підготовку, накачку, але і на духовний розвиток. Людина із таким габітусом вже символізує собою відношення до таких верств суспільства, які володіють знанням, навичками, освітою до певних форм життя. Заняття Йоогою в школах виступають в якості індикатора вміння людини орієнтуватися у світі не стільки фізичної культури, скільки у світі духовної. Більш того, приналежність до кращих шкіл/студій з Йоги, які мають досвідчений колектив працівників, статус неформальної, але все ж таки освітньої інституції із своїми статутом, програмами, місцем розташування, іміджем, визнанням з боку міських та міжнародних організацій тощо, вказують на габітус духовного аристократизму. Більш того робота таких шкіл сприяє поверненню високого соціального статусу духовній культурі, знеціненій у суспільстві розваг та споживання. Більша частина інституцій неформальної освіти мала б стати додатком до формальної освіти, бо вони, на думку авторів, повинні сприяти не тільки стимуляції розвитку людини, а й підтримувати формування індивідуальності як прояву протиставлення «запрограмованої» індивідуальності масового характеру суспільства споживання.

Одним із головних чинників, який необхідно враховувати при конструюванні змісту викладання Йоги, – потреба суспільства і цілі, які воно ставить перед йогом-гуром, йогом-коучем, йогом-викладачем. Багатогранна палітра педагогічної діяльності створює простір для смислів викладання, причому в кожному присутня певна логічна лінія його реалізації. Звідси можливість співіснування тих чи інших шкіл, напрямків, можливої методи. Вибір викладачем однієї із них визначається його ціннісним настроєм, культурою, вмінням інтерпретувати культурні смисли

щодо сучасних ціннісних рядів, зіставляти їх співіснування із традиціями. Вибір певного сенсу і логіки викладання багато в чому визначається фактором часу.

Є школи, для яких змістом виступають спортивні навантаження і пози, мова йде про практики тіла (постуральна Йога). У центрі уваги таких шкіл – фізичні тренування, силові, дихальні комплекси вправ і такі, що розвивають гнучкість, зняття напруги, зміцнення і очищення організму, пошук ідеальних фізичних форм тіла і тому подібні речі. Є школи, змістовні компоненти яких визначаються центральними фігурами (гуру), божествами, символічними образами (тварини). Як приклад, П. МакКартні проаналізував досвід викладання Йоги в школах, студіях в різних континентах і прийшов до висновків: «Наукова грамотність, гносеологічний релятивізм, псевдонаука та те, що є «дійсним знанням» – одні з найпоширеніших тем дискусії. На основі моїх власних спостережень в студіях йоги та на форумах в Інтернеті найпоширенішими божествами, які зустрічаються в студіях йоги, є: Śiva-natarāja (танцюрист), Kṛṣṇa (флейтист), Hanumāna (мавпа) та Gaṇeśa (слон). Цікаво, що Будда також досить популярний. Один респондент вважає, що це тому, що статуї Будди легше дістати і, можливо, менші протистояння до них, ніж до деяких індустських статуй. Ще один популярний підхід включає вшанування родовідних фотографій гуру в натуральному розмірі, таких як «піонери» сучасної йоги, наприклад, Т. Кришнамачаря, Б. К. С. Айенгар, Паттабхі Джоїс та Т. К. В. Десіхачар. Вони вішаються на стінах в студіях йоги» [10].

На наш погляд, різні змістовні компоненти шкіл Йоги пов'язані з її численними інтерпретаціями давніх текстів, що частково зумовлено обмеженим доступом до першоджерел або небажанням витратити час на теоретично-інтелектуальну обробку знань. Цим і пояснюється дуже вузьке розуміння з боку студентів того, чим Йога є насправді. Є й інші змістовні компоненти, за допомогою яких вносяться акценти, а іноді і змінюється вся філософія навчання.

Школа «Asaṅga (असङ्ग) Yoga» заснована на програмах роботи традиційних шкіл Йоги. Назва походить від санскритського слова «Асанга». Асанга – санскритське з'єднання, що складається з термінів «а» і «санга» (सङ्ग) і вказує на неможливість прив'язуватися до чогось. Термін підкреслює завдання сформулювати не прив'язаність людини до мирського (світського), поставити мету – досягнення трансцендентного. Тому в програму школи входять не тільки фізичні вправи, але й інтелектуальна робота по формуванню світогляду, вивчення давніх текстів, оформлення інтеркомунікативного дискурсу тощо. Змістовна компонента цієї школи оформлюється принци-

пами, які кладуться в основу формування змісту програми. Робота із учнями орієнтується на конструювання людиною своїх думок і свого тіла, відношення до природи і свого внутрішнього «Я».

Розбудова цих принципів відбувалася досить тривалий час і відпрацьовувалася на заняттях школи з початку свого існування, а їхня тривала і ретельна підготовка пояснюється досить складною роботою з наповнення змістом програм, за якими працює школа, та філософською підготовкою, яка і дозволяє акцентувати лінію «тіло-розум-дух».

Нагадаємо, що усі наведені вище процедури та дії спрямовані на справжнє виховання на основі особистої істини та реального самоуправління, автономного усвідомлення своєї ідентичності. Свого часу, в практиці «турботи про себе» вчитель формував основний шлях для учня, а останній сам будував власне майбутнє, слідуючи відомому загальному горизонту, хоча вчитель часто залишався маяком у прийнятті вибору чи рішення, «коли в практиці турботи про себе хтось звертався до іншої особи, в якій він визнав здатність до керівництва та консультування, він користувався правом. І це був обов'язок, який людина виконувала, коли щедро допомагала іншій або коли з вдячністю приймала уроки, які могла дати інша» [8, р. 53]. Більше того, освіта за сутністю своєю складається з об'єднаних зусиль обох – тих, хто навчає, і тих, хто навчається, тому досвід турботи про себе видається однаково актуальним і потрібним для обох сторін спільного процесу.

Діалогізуючи із «турботою про себе», загальна концепція розвитку школи Йоги може запропонувати декілька основних принципів, серед яких найбільш значущими є чотири. Перший націлений на вивчення оригінальних стародавніх текстів. Це дає можливість наблизитись до чотирьох основних напрямків Йоги. Це тексти Bhagavadgita, Patanjali's Yogasutras, Nathapradipika, уривки з Upanishads. Вивчаючи чотири основні типи Йоги, наголос все ж таки ставиться на Raja Yoga і Jnana Yoga, а також на концепції Panchamayakosha, вперше згаданій в Taittiriya Upanishad. Мета цього принципу – активізувати культурний контекст і активізувати хронологічні рамки. Це необхідно для оформлення нарративу діалогу між різними культурами, між традиціями Сходу та Заходу. Саме давні тексти дають можливість «слухати» по-новому.

У навчальному процесі знання завжди оцінюються як основна мета, хоча часто йдеться не про саму істину, а про знання як продукт перевірки. Це те, що зберігає істину відповідно до конкретного авторитету, але не є незалежною істиною. Тому важливо визначитися з авторитетом, джерелом відповідних знань, і для тих, хто навчається, було б особливо чудово отримати своїх учителів як

таких авторитетів і носіїв істини. Дійсно, ті, хто викладає, повинні пройти, мабуть, більш змістовний досвід «турботи про себе», ніж ті, хто навчається, «щоб нарешті стати справжнім суб'єктом управління та мати можливість ділитися справжніми особистими навичками зі студентами. Тому «прагматика Я», відображена в досвіді свободи та турботи про себе, є конче необхідною в процесі управління освітою» [9, р. 43].

Діалогізуючи із «турботою про себе», другий принцип змісту програми школи йоги орієнтується на розширення світогляду і активізацію свідомості людини, бо масштабне позиціонування секуляризованого наративу сприяє духовній кризі сучасності, чому і загострилася діалектика опозицій «духовне – тілесне», «соціальне – духовне». Мета цього принципу – удосконалення особистості за рахунок можливих метафізичних роздумів, трансцендентних переходів і станів мислення, формування особливого ставлення до природи, культури і соціуму.

Умовою відточення змісту програми є орієнтування на практики, які активізують формування духовно-тілесного. До них відносяться:

- Формування нових якостей особистості;
- Розвиток наявних і оволодіння новими здібностями, в тому числі таких, які переважають над «нормальними» людськими здібностями;
- Розширення свідомості, збільшення рівня усвідомленості [4].

Теоретичний аналіз формування духовно-тілесного та їхня практична реалізація, перш за все, розширення свідомості показують, що це одна із найскладніших технік конструювання себе, бо вона «вимагає» удосконалення органів сприйняття, кондицій тіла, культури руху. «Наступними кроками стають здатність до довільного досягнення змінених станів свідомості та здатність до вольового контролю фізіологічних процесів в організмі» [4].

Фуко доречи зазначав, що духовність слід розуміти як сукупність пошуків, практик, досвіду, через які людина як суб'єкт здійснює в собі зміни, необхідні для отримання доступу до істини. Таким чином, духовність припускає практики очищення, аскези, зречення, обернення, зміни способу життя тощо, і саме з них складається ціна, яку має «сплатити» суб'єкт, щоб отримати доступ до істини [7, р. 15]. Крім того, важливим елементом пошуку істини через навчання є наставництво, актуальний зв'язок «вчитель-учень», коли перший є своєрідним дзеркалом для другого, оскільки, перш за все, навчає самої практики турботи про себе та подальшому закріпленню автономії життя учня, що можна очевидно розуміти як головну мету навчання та виховання, а також як причину обов'язкової руйнації у майбутньому зв'язку «вчитель-учень».

Проте необхідно підкреслити, що «античні практики, які реалізовували принцип турботи про себе (кініки, епікурейці, стоїки), вважали це за найважливішу умову вдалого виховання – здатність учня у подальшому самому будувати повноцінну ерімеλεία heautou, яку ніхто насправді не міг контролювати та оцінювати, оскільки вона завжди виходила із сумління людини, його внутрішнього розуміння істини» [1, с. 70].

Ранньохристиянська доба вибудовує інший варіант відносин «вчитель-учень», в якому життя жодного християнина є неможливим без проводу (керівництва), і це стає особливо помітним на прикладі чернечого життя, наприклад, ценобія. Зрештою «будь-яка християнська община приймає принципи нового проводу, що дозволяло регламентувати та контролювати життя християн, які входили до общини. Так, згідно із правилами гуртожитку Касіяна, для облаштування общини необхідно дотримуватися трьох правил: необмежений послух, постійний самоконтроль та всеосяжне визнання Парадокс полягає в тому, що ці правила, здається, багато в чому збігаються із античною турботою про себе, але маємо також суттєву різницю: прийняття істини реалізується християнином в акті віри, і з цього моменту людина просто не може бути дійсним суб'єктом істини, вона лише її виразник, носій, але не виробник» [1, с. 70-71].

Діалогізуючи із «турботою про себе», можна сформулювати третій принцип розгортання змісту програми школи «Asaṅga (असङ्ग) Yoga – традиційна філософія Йоги» спирається на ідею впливу тілесних практик на формування моралі людини. Для східної культурної традиції практичну і теоретичну значущість знань не можна відривати від моралі: остання зростала на ґрунті умов та основ для осягнення істини, тому істину не можна виокремлювати від моралі. Для Йоги не стільки раціональне знання, скільки «цінності, які переживає людина (особливо у поєднанні із набутих знанням) складають образ життя людини і паралельно спонукають її втілювати їх у життя. Співпереживання, уважність, особливе ставлення до тілесного, розвиток розуму в контексті діалогу із Іншим, бажання постійно культивувати та розвивати такі діалоги, бо саме вони стають основою для розуміння Всесвіту» [5, с. 508]. Істинне знання в йозі спрямовано на реалізацію удосконалення тілесного і духовного одночасно.

Щодо ролі та значення тілесних практик як зародження етичних установок нам допомогли розвідки М. Шитц-Джонстон. На її думку, саме тілесні практики, за допомогою яких реалізуються феномени людського ґатунку (турбота, любов, довіра, відкритість, спілкування та ін.), сприяли формуванню соціального і соціальності. Довіра і турбота – це теми, якими зазвичай нех-

тують в медичних і академічних дослідженнях, пише авторка. Вона побічно підкреслює кричущу відсутність інтересу до теми і стверджує, що «насправді в людському досвіді – це основоположні для розуміння людської моралі речі» [11, р. 266].

Аналізуючи «турботу про себе», також необхідно підкреслити «один із найважливіших аспектів цієї діяльності, присвяченої людиною самій собі: це становило не вправу на самоті, а справжню соціальну практику...» [8, р. 51]. Античну «турботу про себе» варто оцінювати саме як певний соціальний діалог, як механізм формування не лише людського, але й соціального, в межах якого при цьому не відбувається того розділення, дихотомії, яка унеможливило повноцінне екзистенційне життя особистості. Саме тому сьогодні практики, подібні до античної турботи про себе, яка з часом втратила свої позиції через низку причин, постають найбільш актуальними та органічними формами в освітньому просторі.

Діалогізуючи із «турботою про себе», виокремлюється наступний (четвертий) принцип розгортання змістовної компоненти за рахунок теми «соціальне – асоціальне». В Йозі питання соціального має дуже складний характер, але ми ставимо наголос на посилення в сучасному суспільстві споживання опозиції «соціальність – асоціальність» і на протесті людини проти нав'язаної їй із боку соціуму ідентичності. «Тотальна підпорядкованість людини західної культури соціальності, як не дивно, виражається в культивуванні егоцентрованого індивідуалізму. Зведення людської істоти до соціальної функції унеможливило її повноцінне екзистенційне життя» [3, с. 288]. Бажання протестувати проти нав'язаної ідентичності приводить до намагання конструювати свою індивідуальну ідентичність, а розуміння соціальності втілюється в новому вимірі: мова йде вже не тільки про розуміння людського життя в певному соціальному проширці з метою вдосконалити свій особистий статус; мова йде про соціальний діалог між різними культурами.

Практична філософія відкрила силу практики себе як механізму управління собою, своєю історією життя. Ми намагалися розкрити ті її характеристики, які дозволяють подивитися на неї з різних кутів зору. Пишучи про етику як про практичний характер філософського знання, ми прямо і побічно торкаємося таких потужних вимірів, як онтологічний і гносеологічний, які перетинаються і переплітаються один з одним. Ці візерунки ще раз підкреслюють практичний сенс філософських розвідок, бо відносини людини із самою собою на ґрунті знань, істини – це і відпрацьовування думок, і зміцнення тіла, і діалог у публічній сфері, як і формування і вдосконалення системи цінностей

Висновки. Будь-які практики можна розцінювати як механізми управління собою, як механізми удосконалення себе. На протязі всієї історії існування філософії ці ідеї то набирали оберті, то знецінювались, або зникали із поля зору науковців. Взв'язавши за основу практики себе людина вже має механізм управління собою, своїм тілом і своїми думками.

Практична філософія традиційно розумілася як етика, яка передбачає відношення людей між собою. В статті було поставлено наголос на її більш точному розумінні. За основу були взяті тілесно-духовні практики себе за традицією культури Заходу і за традицією Сходу. Було виявлено, що обидві йдуть в одному напрямку, і кожна з них розуміє практичну філософію як самостійний механізм управління і удосконалення людини за певних умов: фізичні та духовні напруги та зусилля йдуть у когерентному режимі розвитку, бо виявляється, що не можна поступатися цій дуальності, інакше перед людиною активізується проблема розірваності загальної онтології людського буття. Такі елементи культури Сходу і Заходу, як філософія М. Фуко і філософія йоги, які географічно та соціально розірвані між собою, допомогли підтвердити наявність подвійного компоненту «духовне-тілесне» в етиці, а це, в свою чергу, дало наочне розширення розуміння практичної філософії.

Література

1. Багатовимірність людини та культури у філософських ландшафтах : монографія / О.О. Дольська, Н.Б. Годзь, О.М. Городиська, Т.М. Дишкант, Ю.С. Тагіна. Харків : Вид-во Іванченка І.С., 2021. 170 с. <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/55199> (дата звернення: 15.06.2023).
2. Гомілко О. Є. Розумність тіла як освітня проблема. Філософія в сучасному світі. Матеріали І міжнародної науково-практичної конференції, присвяченій Всесвітньому Дню філософії. 20-21 листопада. Харків : Точка, 2020. С. 267–270.
3. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. Київ : Наук. думка, 2001. 340 с.
4. Лобас В. В. Сучасна Йога: рецепції та практики (філософсько-антропологічний аналіз) : дис. ... д-ра філософії : спец. 033 : галузь знань 03 / Вікторія Володимирівна Лобас; наук. керівник Дольська О. О. ; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Харків, 2021. 210 с. <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/54124> (дата звернення: 15.06.2023).
5. Лобас В. В., Дольська О. О. Цінність взаємовпливу культур Сходу та Заходу. XIII Міжнародна науково-практична конференція магістрантів та аспірантів, 19-22 листопада. Харків : НТУ «ХПІ», 2019. С. 508–509.
6. Слотердайк П. Інтерв'ю Петера Слотердайка з головним редактором німецького філософського часопису «Philosophie Magazin» Вольфрамом Айленбергером. Філософська думка. 2015. № 2. С. 107–112.

7. Foucault M. *The Hermeneutics of the Subject. Lectures at the Coll ge de France 1981-82* / trans. by Graham Burchell. New York : Palgrave Macmillan, 2005. 556 p.

8. Foucault M. *History of sexuality. Vol. 3 : The Care of the Self* / trans. by Robert Hurley. New York : Pantheon Books, 1986. 280 p.

9. Horodyska O. Self-governance experience as an element of management in education. *Homo-Societas-Technologiae. Marijampole College Research Periodical*. 2021. № 1 (8). P. 42-45. URL: https://marko.lt/wp-content/uploads/2022/03/Zurnalas_8.pdf (дата звернення: 15.06.2023).

10. McCartney P. Politics beyond the Yoga Mat: Yoga Fundamentalism and the 'Vedic Way of Life'. *Global Ethnographic*. 2017. № 4. URL: <https://oicd.net/ge/wp-content/uploads/Politics-beyond-the-Yoga-Mat-P.-McCartney.pdf> (дата звернення: 15.06.2023).

11. Sheets-Johnstone M. *The Roots of Morality*. University park, PA : The Pennsylvania State University Press, 2008. 454 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=xjECzoRC4OIC&pg=PA9&lp=PA8&focus=viewport&hl=uk&output=html_text (дата звернення: 15.06.2023).

Анотація

Городиська О. М., Дольська О. О., Лобас В. В. Практики себе як механізм управління собою. – Стаття.

В статті пропонується розглянути більш точно розуміння практичної філософії. Знання у такій філософії не є абстрактними, вони є підґрунтям зусиль людини по відношенню до самої себе, тобто життя людини згідно із істиною. За основу були взяті «турбота про себе» (практика себе в традиції Заходу) і тілесно-духовні практики (за традицією Сходу). Було виявлено, що обидві йдуть в одному напрямку, і кожна з них розуміє практичну філософію як самостійний механізм управління і вдосконалення людини за умов когерентного режиму фізичної та духовної напруги та зусиль, що може долати звичну дуальність, бо інакше перед людиною постійно активізується проблема розірваності загальної онтології людського буття. Як елементи культури Сходу і Заходу, філософія М. Фуко і філософія йоги, які розглянуто у роботі, допомогли підтвердити наявність подвійного компоненту «духовне-тілесне» в етиці, а це, в свою чергу, дало наочне розширення розуміння практичної філософії. Тому практична філософія, яка пропонується, є шляхом до розбудови людини: від теоретизування, враховуючи щільність думки, до перебудови фізичного (тілесного) і духовного стану людини, її внутрішнього і зовнішнього ества.

Також обґрунтовується необхідність формулювання принципів, відповідно до яких слід будувати будь-які навчальні програми і які треба класти в основу роботи школи як соціальної інституції (на прикладі

школи «Asaṅga (असङ्ग) Yoga»), оскільки не маючи розуміння кінцевої мети роботи школи, не можна висувати статус школи як навчального, а отже й виховного закладу, який дійсно виконує свої функції. Тому мова йде про зміст та форми навчання та виховання, основною метою яких має стати сама людина.

Ключові слова: людина, управління, принцип управління, практика себе, «турбота про себе», тіло, тілесні практики, дихотомія «духовне-тілесне», практична філософія, етика, антропотехніка.

Summary

Horodyska O. M., Dolska O. O., Lobas V. V. Practices of the self as the self-governance mechanism. – Article.

The article proposes to consider a more accurate understanding of practical philosophy. Knowledge in such a philosophy is not abstract, it is the basis of human efforts in relation to himself, that is, human life according to the truth. Care of the self (self-practice in the Western tradition) and body-spiritual practices (according to the tradition of the East) were taken as a basis. It was found that both practices go in the same direction, and each of them understands practical philosophy as an independent mechanism of governance and improvement of a human under the conditions of a coherent regime of physical and spiritual tension and efforts, which can overcome the usual duality, because otherwise, the problem of the general ontology discontinuity of human existence is constantly activated in front of the person. Being the elements of the Eastern and the Western cultures, the philosophy of M. Foucault and the philosophy of Yoga, which are considered in the work, helped to confirm the presence of the double component "spiritual-physical" in ethics, and this, in turn, gave a clear expansion of the practical philosophy comprehension. Therefore, the proposed practical philosophy is a way to build a human: from theorizing, taking into account the density of thought, to rebuilding the physical (bodily) and spiritual state of a person, one's inner and outer being.

There also substantiates the need to formulate the principles according to which any educational programs should be built, and which should be the basis of the work of the school as a social institution (using the example of the school "Asaṅga (असङ्ग) Yoga"), inasmuch as without understanding the ultimate goal of the school's work, there is no chance to put forward the status of the school as an educational, and therefore an upbringing institution that really fulfills its functions. Therefore, we are talking about the content and forms of education and upbringing, the main goal of which should be the human oneself.

Key words: human, governance, principle of governance, self-practice, "care of the self", body, bodily practices, dichotomy "spiritual-physical", practical philosophy, ethics, anthropotechnics.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.6>*Ю. Д. Доброносова*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5891-8226>*кандидат філософських наук,**доцент кафедри філософії та педагогіки**Національного транспортного університету*

ВИБІР ЯК СПОСІБ САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПОВСЯКДЕННІ ВІЙНИ

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, що триває майже десятиліття, від початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну у лютому 2022-го сповнена граничних ситуацій, в яких у досвіді мільйонів українців проблеми свободи, самоздійснення, відповідальності, вибору, ціннісних орієнтацій набувають виняткового смислу. Екзистенційна специфіка війни зумовлює потребу в розвитку річищ української філософії і міждисциплінарних студій, котрі увиразнюють запити з перехрестя етики і філософської антропології. Актуальними є філософські дослідження, спрямовані на досягнення людського існування у повсякденні воєнного часу. Філософія вибору дозволяє пізнавати самоздійснення людей, які живуть в умовах війни та поглибити розуміння колізій ставлення до неї мешканців різних регіонів глобалізованого світу. Врахування ролі медіатизованих і немедіатизованих взаємодій у виборі допоможе увиразнити його характеристику як феномену людського існування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати досягнення сучасною філософією і психологією вибору як феномену людського існування та чинника самореалізації засвідчують численні праці зарубіжних і українських вчених. В історії філософії його осмислення тісно пов'язане із розумом щодо свободи волі, але увага до життєвого, морального, екзистенційного вибору помітна і під час пізнання свободи і ціннісних орієнтацій особистості. Серед українських науковців популярні дослідження різних аспектів вибору [4; 10; 12; 17], проте вплив медіатизованих взаємодій на його здійснення недостатньо осмислений. Концептуально цінними для нас будуть підходи представників гуманістичної й екзистенційної психології, праці Олени Богач [2], Анни Врани [4], Оксани Онищук [11], Тетяни Титаренко [16], Інни Сербін-Жердецької [15], Ольги Гріньової [5], Маріани Коваль [8], засади розуміння життєвіту Альфреда Шюца та інтерекзистенціалітету людського існування Томаса Ренча, аксіологічна концепція Романа Інґардена та концепції медіатизації Андреса Хешпа, Фридриха Кротца, Ніка Коулдрі.

Метою нашого розгляду є виявлення особливостей вибору як способу самоздійснення особи-

стості, що увиразнюються у повсякденні актуальної російсько-української війни. Її реалізація передбачає з'ясування екзистенційної, комунікативної й інтерекзистенційної специфіки вибору, характеристики її прояву у різних його видах та передумов впливу медіатизованих і немедіатизованих взаємодій на його реалізацію.

Виклад основного матеріалу. Перші два десятиліття ХХІ століття були позначені для людства численними соціокультурними, антропологічними й екзистенційними викликами. Глобальний контекст, в якому конституюється ціннісна специфіка сучасності і розгортається російсько-українська війна, формує спільнодія екологічних проблем і наслідків пандемії COVID-19, розвиток цифрової культури і форм медіатизованої взаємодії, безпекова нестабільність медіарозмаїття і зміни співвідношення приватного-публічного у комунікації. Розуміння того, що сучасні війни мають когнітивний аспект, варто доповнити усвідомленням наявності в них ще й екзистенційного аспекту, а в переживанні людьми їх наслідків – аспекту екзистенційного і комунікативного. Передумовою російської агресії проти України стало зіткнення різних життєсвітів, засад формування досвіду і розуміння ролі в ньому вибору. Кілька років тому Борис Парахонський і Галина Яворська вказували [13, с. 299], що осередком російсько-української війни є наявність онтологічного конфлікту, який проявляється у війні на знищення. Це перегукується висловленням 2022-го Євгеном Бистрицьким [3, с. 21–22], який наголошує, що в смислому центрі російсько-української війни перебуває зіткнення ідентичностей, тому йдеться про війну екзистенційного вибору. Інтенсивність і антилюдяні практики здійснення повномасштабного вторгнення російської армії маємо розглядати не тільки як наслідок ціннісної деградації населення й очільників країни-агресора та втілення патернів масової свідомості, базованих на ідеї знищення Іншого-України, але й як конкретизацію прикмет глобального ціннісного контексту, що уможливив зміцнення цих патернів та розвиток нечутливості до них у глобалізованому світі. Поширення у планетарному масштабі споживання життя, адіафоризації (Зіґмунт Бауман, Леонідас Донскіс),

типу двозначної людини (Вітаутас Каволіс) і саморуйнації замість самоздійснення – рамка, в якій в глобальному контексті такі явища як російська агресія не є випадковими. Повномасштабне вторгнення російської армії в Україну 2022-го створило підстави для реактуалізації філософії вибору із акцентом на ціннісних засадах його реалізації, тому питання самоздійснення особистості у виборі мають бути представлені у нових перспективах, що дозволить виявити потенціал філософії в горизонті плинної сучасності (Зігмунт Бауман), позначеної, за Леонідасом Донскісом [6, с. 211], ціннісною інфляцією.

У минулому столітті на перехресті філософського і психологічного розмислу часто з'являлися цінні спостереження щодо ролі вибору у житті людини. Концептуальними опорами для нас у розумінні його специфіки у повсякденні війни буде розгляд Альфредом Ленгле [24] екзистенційного вибору як вибору між здатністю сказати життю «так» або сказати життю «ні» та ідея Віктора Франкла [19] про зв'язок вибору, цінностей і пошуку людиною сенсу життя. На думку останнього позбавити особу можливості вибору не здатні навіть катастрофічні події у її житті, бо вона має ресурс виходити за межі буденного існування та змінюватися, тому можливість самоздійснення пов'язана саме зі свободою вибору. Віктор Франкл [18, с. 63] зазначає, що все можна відібрати в людини, залишається остання свобода – власний шлях і вибір особистого ставлення перед сукупністю обставин. Отже, вибір є базовим аспектом людського існування і способом самоздійснення у творенні людиною себе самої, увиразнення динамічної нарративної ідентичності і формулювання запитів у мовленні і дії, виступає механізмом актуалізації ціннісних орієнтацій і сенсу життя й важливим проявом незавершеності і свободи людського існування. Результатом морального, життєвого й екзистенційного вибору нерідко стає переживання особистістю максимальної суб'єктності – у здатності вибору вона здатна як обмежити, так і розширити рамки власного існування, змінити досвід і уточнити ціннісні орієнтації. Недарма услід за філософами ХХ століття Анна Врана [4, с. 158–159] наголошує, що людина приречена здійснювати вибір незалежно від реальності альтернатив, а відповідь на питання реальності свободи волі не знімає необхідності такого здійснення. Вона характеризує вибір як вирішення невизначеності через відповідальність за реалізацію обраної можливості, коли диспозиція обраного/необраного зумовлює процес ухвалення наступних рішень та визначення сподівань, хоча в сучасності «вибір людини може підмінятися чимось подібним до «поствибору», який з огляду на свою тотальну варіативність та плюральність вибором, власне, і не є, а є,

скоріше, вербальною маніфестацією наміру про нього» [4, с. 161]. Повсякдення актуальної війни увиразнює значення у самоздійсненні життєвого й екзистенційного вибору та випадки трансформації ситуацій морального вибору у вибір себе. Життєвий вибір є поширеним варіантом реалізації ціннісних орієнтацій особистості і їх перетворення. Спільнодія міркувань, переживань й уяви має у ньому виняткове значення, особливу ж роль відіграє нарративна організація досвіду – бути автором своєї історії означає здійснювати вибір або послідовності виборів, хоча можливість розривів у такому потоці й неunikна. У повсякденні війни увиразнюється смисл життєвого вибору як вибору в переламному моменті життя, спільному для багатьох людей. Він виростає з мотивованого надання переваг одній із наявних можливостей на основі притаманних людині ціннісних орієнтацій і дозволяє вирішувати кризові життєві ситуації. Час війни актуалізує досвід українців, відмінний від досвіду мирного часу, тому життєві вибори, котрі особа здійснює у відповідному життєсвіті, радикально відрізняються, причому йдеться як про військових, так і про цивільних. На позір повсякдення війни є рамкою жорсткої детермінації, що об'єктивує суб'єкта до граничної межі. Лешек Колаковський [9, с. 95–96] пов'язує можливість свободи зі здатністю людини до вибору, коли свобода як основа людського постає в елементарному досвіді. Для розуміння того, чим відрізняється вибір у часи війни, цінна думка Колаковського про те, що свобода – «це не тільки вибір поміж уже наявних можливостей, а й творчість, створення зовсім нових речей, передбачити які неможливо» [9, с. 96]. Тож реалізація свободи як екзистенційної характеристики людського існування передбачає конституювання вкоріненого в повсякдення *досвіду вибору і горизонту вибору*, що засвідчує не тільки реакцію на примус життєвих обставин, але й творенням можливих перспектив переконструювання розуміння повсякдення і дій у ньому. Іншість ситуації у момент життєвого й екзистенційного вибору увиразнює ідентичність особистості, дозволяючи їй проживати динаміку внутрішньої Іншості самій собі, котра не руйнує цілісність Я. Найвиразніша така динаміка в ситуації *вибору себе*, пов'язаному із самоідентифікацією та ідентифікацією своїх цінностей. Самоздійснення у повсякденні російсько-української війни нерідко пов'язане із вибором особистістю української ідентичності, що постає як екзистенційний вибір і часто означає вибір потенційно загроженої ідентичності, котра для країни-агресора є маркером особи як Іншого-Ворога. Такий вибір людина здійснює із усвідомленням вразливості власного існування, і так увиразнюється зв'язок між цінністю, свободою і відповідальністю, дозволяючи їм поставати у динамічній ціліс-

ності, коли самоздійснення передбачає вивільнення існування цінностей виживання і цінностей розвитку, котрі можуть вступати у суперечність. Актуальний етап російсько-української війни спонукає згадати про крихкість людського існування, зв'язків між Я та близькими-далекими Ти, вразливість соціуму, культури і світу цінностей, що постають основою Ми-зв'язку. Роман Інґарден [23] минулого століття міркував про переплетіння людського існування із існуванням цінностей, котрі можуть зникати, бо залежать від турботи про них. Пов'язавши самоздійснення людини із творенням нею ціннісного світу, він наголошував на виразності у людському житті ціннісної самореалізації та акцентував на специфічному існуванні цінностей, котрі актуалізуються діяннями людини, отримують присутність у світі завдяки її вчинкам і залежать від індивідуальної і колективної уяви, котра живить їх існування. Вибір як спосіб самоздійснення підтверджує ціннісні орієнтації особистості, але вказує і на можливість руйнації ціннісного горизонту її існування. У часи війни в момент вибору започатковується і реалізується згадане Інґарденом втілене існування цінностей, бо без нього вони не можуть бути присутніми у світі. Окремі види вибору здатні надавати сили певним цінностям. У випадку із моральними цінностями моральний вибір у час війни виявляється передумовою їх існування, а турбота про них стає прикметою самоздійснення особистості. У курсі лекцій з етики на початку у 1960-х Роман Інґарден серед умов появи моральної цінності назвав участь у її реалізації свідомого суб'єкта-дієвця, здатного розпізнавати факти і цінності, його поведінку і відповідальність. Йдеться про неможливість появи цінності без відповідальності особи за власні дії, тому вибір, який увиразнює відповідальність, виявляється феноменом, що поєднує передумови появи цінності. До умов реалізації моральної цінності Інґарден додає наявність у суб'єкта-дієвця свободи рішення. Леопольд Зґода [7, с. 117], міркуючи про особливості аксіологічної концепції Інґардена, зазначає, що дія постає у нього як відповідь на цінність, однак у випадку, коли вона не спрямована на цінність, втрачає сенс. Філософ не акцентує в першу чергу на феномені морального вибору, та має на увазі його виняткову роль в тому, щоб можливість цінності перетворилася на її дійсність. Отже, відповідальність є способом плекання свободи, а вибір-рішення і вибір-результат – проявами досвіду турботи про цінність у самоздійсненні. Інґарден вказує на зв'язок відповідальності Я за власні дії із цінностями, котрі стверджуються/знищуються, конкретизуються/індивідуалізуються у діяннях і по-різному пов'язані із індивідуальним існуванням, що характеризується крихкістю і вузькістю. Останні два моменти важливі

для розуміння ролі ціннісних орієнтацій у події вибору. Для Інґардена крихкість існування пов'язана із його скінченністю і часовістю, вузькість свідчить про нездоланність меж теперішнього, заданих скінченністю індивідуального. Суб'єкт у виборі переживає скінченність свого існування, незворотність відкидання альтернатив цінностей. Крихкість і вузькість вказують на тимчасовий характер індивідуального існування, що проступає у виборі, а в повсякденні війни переживання цього посилюються.

Життєвий та екзистенційний вибір засвідчують особі її ціннісні орієнтації і проявляють комунікативні засади самоздійснення, тому для їх розуміння необхідне врахування інтерсуб'єктивності людського існування. У людській здатності вибирати увиразнюється інтерсуб'єктивна природа ціннісних орієнтацій. Вибір уможлиблює внутрішню комунікацію Я із самим собою і комунікацію із Іншими. Його інтерсуб'єктивний смисл виводить на перший план його комунікативні аспекти. Євген Бистрицький [1, с. 30–31] наголошує на необхідності онтологічного розуміння комунікації як медіума, акцентує на її статусі неунікненого способу людського буття. Комунікація творить світ людини, спільноти і соціум, тому всі види вибору розгортаються із залученням різних аспектів комунікації. Якщо врахувати запропоноване Альфредом Шюцем [20, с. 75–84] розуміння життєвіття як царини дійсності, в якій людина бере участь, неодмінно і регулярно повертається до неї, або регіону дійсності, в котрий особа може втручатися, змінювати, діючи в ньому в своєму тілі, то вибір можна розглядати як розгорнутий у життєвітті спосіб самоздійснення, який засвідчуватиме і те, що люди можуть порозумітися і діяти разом із Іншими та вибирати з огляду на існування і діяння Інших. Його реалізація відбувається тоді, коли особа вступає в комунікацію, що засвідчує її існування у переплетінні суб'єктивного/інтерсуб'єктивного. Альфред Шюц, наголошуючи на первинності інтерсуб'єктивності людського, вказує, що його аналіз не обійдеться без розгляду проблеми вибору. Екзистенційний, життєвий і моральний вибір у повсякденні війни може відбуватися в рамці різних планів соціальних зв'язків у життєвітті, серед яких виділені Шюцем соціальні стосунки обличчям до обличчя (Ти-настанова і Ми-зв'язок), соціальні стосунки із опосередкованою дистанційованою співприсутністю (Ви-зв'язок з неблизькими сучасниками) та соціальні стосунки між тілесно неприсутніми попередниками і послідовниками. На комунікативну основу вибору вказують слова Шюца про інтерсуб'єктивність життєвіття: «Я переживаю себе у досвіді через ближню людину, а вона переживає себе через мене. Відображення самого себе в чужому досвіді – точніше в моєму схопленні пере-

живання мене у досвіді іншого – є конститутивним елементом Ми-зв'язку» [20, с. 80]. Взаємообумовленість виборів кількох людей проявляється тоді, коли у Ти-настанові Інший сприймається як особистість, а в разі взаємного звернення одне до одного конститується Ми – зв'язок, що передбачає скоординованість, взаємопов'язаність і взаємна визначеність. Персональний вибір є підставою для комунікативної єдності, що виступає екзистенційною підставою опору українців агресії. Реактуалізація підходів Романа Інґардена й Альфреда Шюца підтверджує думку про те, що вибір є способом надання життя цінностям шляхом ціннісного і комунікативного самоздійснення особистості, яке засвідчує її власний досвід та його нормативність. Поруч із альтернативами, продиктованими ситуацією/подією вибору, маємо враховувати присутність альтернатив цінностей. Тетяна Крамар [10] стверджує, що багатоваріантність вибору – наявність розвинутих різноманітних цінностей, кожна з яких може стати вирішальною у конкретний момент ухвалення рішення. Вибираючи одні особа відмовляється від інших, відкидаючи їх або змінюючи їх положення в особистій ієрархії. Досвід вибору перетворює можливість на дійсність, а кожна із можливих дійсностей передбачає і дійсність цінностей, котру вивільняє до життя вибір, на який впливають ціннісні орієнтації, хоча він і здатен вести до їх зміни, в горизонті чого постають нові вибори. Так підтверджується теза Лешека Колаковського про свободу вибору як творення можливостей. Життєвий та екзистенційний вибір у часи війни увиразнює притаманну ціннісним орієнтаціям динаміку, пов'язує їх теперішню і майбутню конфігурацію. Важливий для здатності вибирати горизонт вибору є ціннісним горизонтом, а сам вибір здійснюється у первинно комунікативно влаштованому світі. Горизонт ціннісних орієнтацій пов'язує особистість із інтерсуб'єктивним і соціокультурним виміром існування цінностей, що отримали присутність у світі в актуалізації ціннісних орієнтацій у виборі. Це можна спостерігати у феномені екзистенційного вибору як запиту людини про сенс існування, актуалізованого у граничних ситуаціях часу війни. Недарма Віктор Франкл [19] вказує на зв'язок між свободою, творенням сенсу життя і вибором, причому вирішальним є те, що в екзистенційному виборі людина вибирає себе саму і носить у собі наслідки такого рішення, здійснючи ще й вибір відповідальності. У ситуаціях такого вибору особа бере на себе відповідальність за те, ким вона є в конкретний момент, що передбачає визначення можливих альтернатив, відбір найбільш цінної з них і страждання з приводу відкидання інших. У філософії існує традиція пов'язувати екзистенційний вибір із усвідомленням людиною скінченності її

існування. Повсякдення війни сповнене не лише ситуацій, коли загрозеним є життя особи, але й відкриття таємниці смерті через смерть Іншого, вплив чого на самоздійснення потребуватиме окремого дослідження. Щоденне життя у часи війни увиразнює сенс і вразливість втіленої комунікації. Екзистенційний вибір і трансформований у вибір себе моральний вибір нерідко засвідчують людині цінність у її житті певних медіатизованих або немедіатизованих взаємодій. Ідентифікація суб'єкта у інтерсуб'єктивному передбачає ідентифікацію в горизонті індивідуального досвіду та залучення можливих аспектів його сприйняття Іншими. Вибір розгортається із врахуванням не тільки смислу ціннісного самоздійснення, але й базової інтерекзистенціальної природи ціннісних орієнтацій особистості. За словами Томаса Ренча «без попередніх комунікативних життєвих форм ніколи не було б окремих суб'єктів орієнтування» [14, с. 34]. Аналізуючи людську ситуацію у світі, він виходить із того, що шляху ізольованого суб'єкта до Інших немає. Недоліком екзистенціальної аналітики Мартіна Гайдеггера Ренч називає її вкоріненість у суб'єктивістські екзистенціали, натомість пропонує звернути увагу на інтерекзистенціали, котрі конституюють комунікативні засади людського існування. Філософ робить важливий для розуміння феномену вибору висновок – вказує на первинність інтерекзистенціалів над екзистенціалами, називаючи їх такими структурами публічного світу дії, які транссуб'єктивно гарантують об'єктивність [14, с. 185–186]. Тож якщо автономію розуміти як комунікативний екзистенціал, то вибір, в якому постають ціннісні орієнтації особистості, засвідчує інтерекзистенціалітет людського, тому екзистенційний і життєвий вибір не є відокремленим від комунікативних інтерекзистенціалів, до яких можна зарахувати і свободу.

Повсякдення російсько-української війни конституюється в часи тотальної медіатизації культури, коли особистий досвід передбачає медіатизовані і немедіатизовані взаємодії, в яких Інші постають як Physics-присутні та Digital-присутні. Розгортання подій життя у вимірах світів, означених Фридрихом Кротцем і Андреасом Хеппом [22] як медіатизовані, не заступає повністю життя у світах немедіатизованих, в яких у часи війни проявляється загроженість індивідуального існування. Часто ми спостерігаємо їх переплетіння, що впливає на ціннісний горизонт і досвід вибору. Присутність особи як датафікованого суб'єкта (Digital-присутність) та втіленої істоти (Physics-присутність) вказує на нові виклики, серед яких і можливість маніпулювання уявою у медіамережевій залученості суб'єкта, результати чого мають вплинути на підтвердження ним ціннісних орієнтацій у немедіатизованому світі.

Феномен Phygital-присутності, притаманний хвилям медіатизації, пов'язаним із діджиталізацією і датафікацією [21, с. 38–52], в повсякденні актуальної війни породжує розриви між досвідом вибору у конкретних ситуаціях та ціннісним горизонтом розподіленого онлайн/офлайн існування особи. Виняткову роль тут відіграє актуалізація в момент здійснення вибору зв'язку уяви та ціннісних орієнтацій, котрий уможливорює медіальна природа першої. У розумінні того, як змінюється життєвий вибір та вибір себе у часи тотальної медіатизації, варто враховувати, що вона зумовлює розвиток у багатьох людей і звички Digital-присутності, і гібридної Phygital-присутності та усвідомлення Phygital-очевидності існування у медіатизованих життєсвітах, в яких можуть підтверджуватися вектори самоідентифікації і самоактуалізації та увиразнюватися ціннісні орієнтації. Водночас повсякдення війни проявляє свій загрозливий потенціал саме у Physics-вимірі існування особистості, а Digital-очевидність повсякдення не заступає очевидність Physics. Переплетіння вимірів Physics, Digital та Phygital у часи війни може демонструвати як розриви у цілісності наративної ідентичності, так і динаміку її становлення у мережевій активності, що засвідчують приклади оповідей і свідчень про війну у медіамережах. З одного боку екзистенційний контраст між присутністю у немедіатизованому світі та Digital-присутністю або Phygital-присутністю може стати поштовхом для переживання особою екзистенційної деструктивності повсякдення війни, її заціпеніння перед здійсненням вибору і відмови від нього, з іншого – вести до усвідомлення екзистенційного смислу кожного вибору, здійснюваного у часи війни, відкриття його етичних засад і звільнення від безвідповідальності у медіамережевій активності. Усвідомлення зв'язку між медіакомунікацією та вибором у немедіатизованих світах здатне стати точкою особистісного зростання і формування полімедіального медіадосвіду із увиразненням у ньому інтерсуб'єктивних аспектів самоздійснення.

Висновки. Філософське та міждисциплінарне пізнання вибору у повсякденні війни дозволяє поглибити розуміння його як універсального феномену людського існування. Сьогодні у його подальшому осмисленні маємо враховувати виклики доби тотальної медіатизації та переплетіння у досвіді особистості медіатизованих і немедіатизованих взаємодій, що не може обійтися без виявлення концептуальних орієнтирів розуміння його специфіки у горизонті воєнного часу. На актуальному етапі російсько-української війни особливе значення у самоздійсненні мають життєвий й екзистенційний види вибору та трансформації морального вибору у вибір себе, в яких людина реалізує внутрішній перехід і виходить

за рамки притаманного їй зазвичай. Самоздійснення є передусім ціннісним і комунікативним та проявляє інтерсуб'єктивну й інтерекзистенціальну природу людського існування. Екзистенційний та життєвий вибір у повсякденні війни сприяють реалізації ціннісних орієнтацій особистості, що є проявом турботи про цінності. Зв'язок свободи, уяви і ціннісних орієнтацій у феномені вибору у часи тотальної медіатизації по-різному проявляється у медіатизованих та немедіатизованих взаємодіях, що переплітаються та формують Phygital-очевидність існування особи. Реалізація у виборі свободи як екзистенційної характеристики людського способу присутності у світі зумовлює конституювання вкоріненого в повсякдення досвіду і горизонту вибору, що передбачає реакцію особистості на об'єктивацію, притаманну повсякденню війни. Цінними напрямками майбутніх досліджень будуть характеристика комунікативної вкоріненості вибору себе у медіатизованих і немедіатизованих взаємодіях та осмислення ролі уяви й усвідомлення особою скінченності власного існування й існування Інших у здійсненні життєвого вибору.

Література

1. Бистрицький Євген, Зимовець Роман, Пролєєв Сергій. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ: Дух і Літера, 2020. 416 с.
2. Богач О. В. Особливості та чинники активності суб'єкта в ситуаціях морального вибору. *Вісник Одеського Національного університету. Серія: Психологія*. 2017. Т. 22. Вип. 1. С. 108–117.
3. Війна як соціокультурний феномен. Круглий стіл «Філософської думки». Частина 1. *Філософська думка*. 2022. № 3. С. 7–58.
4. Врана Анна. Філософема вибору в контексті сучасної філософії свідомості. *Перспективи*. 2019. № 4. С. 157–163.
5. Гріньова О. М. Психологічні особливості авторського життєвого вибору в юнацькому віці. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Психологія*. 2018. Т. 23. Вип. 1 (47). С. 43–51.
6. Донскіс Леонідас. Сучасність у кризі. Діалог про культуру причетності. Пер. з англ. Наталі Комарової. Київ: Дух і Літера, 2022. 320 с.
7. Згода Леопольд. Цінність і дія. Пер. з пол. Дм. Шевчука. *Філософія Романа Інгардена і сучасність: колективна монографія*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 106–117.
8. Коваль М. О. Вибір як філософська проблема. *Молодий вчений*. № 9 (73). 2019. С. 269–271.
9. Колаковський Лешек. Міні-лекції на максі-теми. Пер. з пол. Роксани Харчук. Київ: Основи, 1999. 133 с.
10. Крамар Тетяна. Свобода як контамінація вибору та необхідності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 39. С. 116–120.
11. Онищук Оксана. Проблема вибору у контексті самоідентифікації людини в інформаційному

суспільстві. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка». Серія «Філософські науки»*. Вип. 723. 2012. С. 17–22.

12. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії. За ред. Т. М. Титаренко. Київ: Міленіум, 2005. 336 с.

13. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. 560 с.

14. Ренч Томас. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія. Пер. з нім. В. Приходька. Київ: Дух і Літера, 2010. 348 с.

15. Сербін-Жердецька І. А. Життєвий вибір особистості як основа її активності. *Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Психологія*. 2014. Т. 19. Вип. 1(31). С. 290–296.

16. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології: Збірник наук. праць*. Вип. 5 (19). Київ: Міленіум, 2017. С. 3–10.

17. Титаренко Т. М. Практики особистісного життєтворення: множинність як шанс. *Психологія особистості*. 2015. № 1. С. 12 – 20.

18. Франкл Віктор. Лікар та душа. Основи логотерапії. Пер. з англ. Любомира Шерстюка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 319 с.

19. Франкл Віктор. Людина у пошуках справжнього сенсу: психолог у концтаборі. Пер. з англ. О. Замойської. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 286 с.

20. Шюц Альфред, Лукман Томас. Структури життєвіту. Пер. з нім. Вахтанга Кебуладзе. Київ: Український Центр духовної культури, 2004. 560 с.

21. Couldry N., Hepp A. *The Mediated Construction of Reality*. Cambridge: Polity Press, 2016. 256 pp.

22. Hepp A., Krotz F. *Mediatized worlds – understanding everyday mediatization. Mediatized Worlds. Culture and Society in a Media Age*. Basingstoke: Palgrave, 2014. P. 1–14.

23. Ingarden Roman. *Książeczka o człowieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie Kraków, 1987. 176 s.

24. Längle Alfred. *Emotion und Existenz*. Wien: WUV-Facultas, 2003. P. 27–42.

Анотація

Доброносова Ю. Д. Вибір як спосіб самоздійснення особистості у повсякденні війни. – Стаття.

Проблема вибору в часи сучасної російсько-української війни набуває особливої актуальності. Дослідження сконцентроване на розгляді особливостей вибору як способу самоздійснення особистості. Повсякдення масштабної російсько-української війни актуалізує досвід українців, відмінний від досвіду мирного повсякдення. Сучасні війни мають когнітивний та екзистенційний аспекти, тому проблематика ціннісного і комунікативного самоздійснення особистості має бути представлена у нових перспективах. Автор розглядає екзистенційну, комунікативну та інтерекзистенціальну специфіку вибору, особливості його видів та вплив на нього медіатизованих і немедіатизованих взаємодій. Вибір представлено як базовий аспект людського існування та спосіб комунікативного і ціннісного самоздійснення. У ньому особа творить свою ідентичність, горизонт ціннісних орієнтацій і сенс

життя. Реалізація свободи як екзистенційної характеристики людського існування передбачає конститування досвіду вибору і горизонту вибору у повсякденні. Вибір є не тільки реакцією на життєві обставини, але й творенням можливих перспектив переконоструювання розуміння повсякдення війни. Він підтверджує ціннісні орієнтації особистості і засвідчує її готовність до турботи про цінності. Інтерсуб'єктивний смисл вибору виводить на перший план його комунікативні аспекти. Сьогодні переплетіння медіатизованих і немедіатизованих взаємодій у досвіді особистості творить контекст її особистісного самоздійснення. Розуміння екзистенційних і комунікативних аспектів вибору має бути доповнене врахуванням його інтерекзистенціальної природи. Напрямом майбутніх досліджень повинне стати осмислення вибору себе у медіатизованій та немедіатизованій комунікації та ролі в екзистенційному виборі усвідомлення особою скінченності власного існування та існування Інших.

Ключові слова: вибір, повсякдення війни, самоздійснення, ціннісні орієнтації, медіатизація.

Summary

Dobronosova Yu. D. The choice as a way of personal self-realization in everyday life of war. – Article.

The problem of choice acquires special topicality in times of modern Russian-Ukrainian War. The focus of the study is the features of choice as a way of personal self-realization. The everyday life of a large-scale Russian-Ukrainian War actualizes the experience of Ukrainians which is different from the experience of peaceful everyday life. Modern wars have cognitive and existential aspects, therefore the problem of value and communicative self-realization must be presented in new perspectives. The author considers existential, communicative and interexistential specifics of choice, the features of its types and influence on its mediatized and non-mediatized interactions. Choice is presented as a basic aspect of human existence and a way of communicative and valuable self-realization. Person creates his identity, the horizon of value orientations and the meaning of life in a choice. The realization of freedom as an existential characteristic of human existence involves the constitution of experience of choice and the horizon of choice in everyday life. The choice is a reaction to life circumstances and the creation of possible perspectives for the reconstruction of the understanding of everyday life of war. It confirms the personal value orientations and proves readiness to care about values. The intersubjective meaning of choice brings its communicative aspects to the fore. Now the interweaving of mediatized and non-mediatized interactions in the personal experience creates the context of personal self-realization. Understanding the existential and communicative aspects of choice should be supplemented its interexistential nature. The direction of future research should be the understanding of the self-choice in mediatized and non-mediatized communication and the role of the awareness of finitude of one's own existence and the existence of others in the existential choice.

Key words: choice, everyday life of war, self-realization, value orientations, mediatization.

УДК 17.173.101.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.7>

Коник (Руслан Степанович) Михайл
 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4427-8325>
 магістр філософії, протоієрей,
 православний сімейний консультант,
 клірик Перемишльсько-Горлицької єпархії
 Польської православної автокефальної церкви,
 керівник Православного консультативного
 Центру допомоги сім'ї та протидії насильству ППАЦ

СІМЕЙНЕ ХРИСТИЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ: ОНТОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. Сучасні фактори, які впливають на формування сім'ї та сімейного виховання, потребують особливого вивчення та переосмислення в новій педагогічній площині. Суспільство сколихнуло пандемія, війна, різні чинники суспільної кризи, нова хвиля міграції сімей за кордон в зв'язку з війною. Проте, сім'я має надзвичайний вплив на формування особистості дитини. Слід зауважити, що звернення до розуміння виховання в душі християнської сім'ї відкриває можливість по-новому переосмислити онтологічні засади формування особистості.

Ефективність виховання дітей у сім'ї залежить від її непорушного авторитету, подружньої вірності, любові до дітей і відданості обов'язку їх виховання, материнському покликанні жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища, забезпеченні на їхньому прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя.

Мета статті: дати філософсько-гносеологічне обґрунтування процесу виховання дитини з точки зору християнської сімейної антропології, що дає можливість акцентувати на онтологічні моменти формування особистості, а також сформулювати певні методологічні компоненти виховання в християнській сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До питання християнського сімейного виховання зверталися, як давні Отці Церкви, так і сучасні світові і вітчизняні богослови та педагоги. Так, наприклад, О. Вишневський у своїх працях акцентує увагу на виховній функції релігії, висвітлює гострі практичні проблеми школи і Церкви. До методи виховання, що впливає з християнської антропології, в своїх працях звертається й В. Возняк, зокрема підкреслює, що виховання має у своїй основі суб'єкт-суб'єктні стосунки, які іншого бачать як Особистість. Також до основ християнського виховання звертається й М. Савчин, підкреслюючи у своїх працях християнське виховання як основного чинника формування ідентичності українця.

Також до проблематики християнського виховання в сім'ї у своїх працях звертаються україн-

ські вчені, зокрема С. Івах, В. Олійник, Т. Фазан, І. Єрохіна, М. Витівський, також закордонні: А. Кохен (США), А. Фрачек. (Польща) та ін.

Виклад основного матеріалу. Християнське виховання в сім'ї сфокусовано на моральне вдосконалення людини та в основі має есхатеологічне скерування. Про це говорить й святий Іоан Золотоустий: «Коли ви виховуєте своїх синів, то вони в свою чергу виховують своїх, а ті знову навчать своїх, і, продовжуючись так аж до пришествя Христового» [10; 229]. Таке розуміння відкриває сімейне виховання як безперестанний процес формування цінностей суспільства в цілому. Воно покликане відкрити людині християнську мораль, дати християнське розуміння і напрямок у всіх сферах її діяльності та морально удосконалити земне суспільство, навчити людину проводити земне життя так, щоб їй було доступне вічне життя. Християнське виховання базується на передачі досвіду богоспілкування, присутності Бога в житті людини, воно покликане відкрити людині живого Бога, а не просто передати досвід виконання церковних приписів життя християнина. «Християнські цінності мають загальнолюдський характер і виправдовуються посиленням на об'єктивну істину про людину. Це не абстрактні цінності, існують як ідеали, але є цінностями, втіленими в культурі» [2]. Християнські цінності вкорінені у культуру європейської цивілізації і є її невід'ємним елементом, що формує людську особистість. Слід зазначити, що «з давніх-давен українці розглядали сім'ю і рід як святиню, а виховання дітей – як святий обов'язок батьків: завдяки вихованню в родині народ продовжував себе в своїх дітях, генезував свій національний дух, характер, менталітет, традиційно родинно-побутову культуру» [7; 13]. Виходячи з цього, можемо говорити про важливість сімейного виховання у формуванні особистості, громадянина своєї держави. Саме тому «сім'ю визнано в міжнародному співтоваристві найкращою умовою для виживання, захисту і розвитку дітей, основним осередком суспільства, природним середовищем для людини. Вона впливає на

особистість щоденно і цей вплив у тій чи іншій формі триває безперервно, охоплюючи всі сторони людської індивідуальності та життєдіяльності» [9; 184]. Кожна сім'я має свої споконвічні традиції, які передаються від покоління до покоління. Любов до мови, пісні, національного одягу закарбовується глибоко у серці дитини, якщо цим живуть її батько і матір. А якщо цього не формується в сім'ї, то це лише поверхнєве слідування моді. Сім'я є стратегічною сферою збереження ідентичності етносу, нації і цілих народів. Ми покликані сьогодні прикладати максимум зусиль для збереження традиційної української сім'ї з усіма її особливостями.

Американська дослідниця Аллен Кохен стверджує: «Наші уявлення про структуру та функції сім'ї залежать від нашого сімейного досвіду, від особливостей життя тих, кого ми досліджуємо, від нашого знання, від того, як ми це пояснюємо» [1; 7].

На сьогодні можна виокремити чотири основні підходи до розуміння сім'ї (згідно класифікації Міжнародної енциклопедії шлюбу та сім'ї) [3]:

1) Розуміння, що базується на структурних особливостях сім'ї та акцентує на: складі її членів та їх взаємозв'язку (кровному, шлюбному, або інших законних зв'язках, таких як усиновлення), спільному домогосподарстві, типі зв'язку, що утворює між членами сім'ї соціальну взаємодію (комунікація, влада, любов, щоденна спільна діяльність, або дозвілля, гендер, вік, покоління, зв'язки із зовнішнім світом).

2) Розуміння, що базується на функціональних особливостях сім'ї. При цьому акцентується увага на важливості людського відтворення і необхідності виховання дітей-утриманців протягом відносно тривалого періоду часу. У функціональній теорії сім'ї увага звертається на структурне розмаїття сімей зі з'ясуванням того, наскільки ефективна кожна структура у виконанні необхідних функцій. З цієї точки зору, якщо певна структура не виконує своєї функції, така сім'я може вважатися дисфункціональною або неблагополучною.

3) Розуміння сім'ї, що базується на особливостях взаємодії її членів. Теорія сім'ї, яка покладається на ідеї взаємодії, торкається поведінки кожного учасника, їхніх впливів одне на одного, якість стосунків. З цієї перспективи, групи не повинні мати будь-якої конкретної структури, щоб вважатися сім'єю.

4) Розуміння, що базується на символічних елементах, акцентує на сприйнятті та інтерпретації людиною сімейного досвіду. Це можуть бути вербальні або невербальні символи.

Філософсько-педагогічний дискурс, так і педагогічне мислення (якщо воно – саме педагогічне і саме мислення) безумовно є категоріальним. Вони повинні не лише використовувати всеза-

гальні логічні категорії (з цим чудово може впоратися й розсудок), але свідомо застосовувати їх як у теоретичному аналізі, так і у практичній роботі, – тобто категорії доводити до поняття, а з поняттями працювати категоріально.

Практично, сімейне виховання є цілісною філософською формування буття людини в цілому, а також безпосередньо конкретної людини. Сімейне виховання не можемо обмежити лише конкретними сталими однією сім'єю, але, як бачимо вище, можемо сказати, що сімейне виховання розширює свої межі до формування того чи іншого суспільства, людства в цілому і, навпаки суспільні процеси впливають на формування сімейної системи виховання. А тому сімейне виховання можемо визначити, як певну самостійну систему суб'єкт-суб'єктного відношення свобідних особистостей, що здатна формувати нову свобідну особистість. Розгортання в такому напрямку відкриває нам сімейне виховання як можливість розвитку суспільства в напрямку самовдосконалення та забезпечення підходу до людини як суспільної цінності, як свобідного суб'єкту державотворення.

Як зауважує Т. Фазан: «Головним інститутом виховання є сім'я. Те, що дитина в дитячі роки роки набуває в сім'ї вона зберігає впродовж усього життя. Важливість сім'ї як інституту виховання зумовлена тим, що в ній дитина знаходиться протягом значної частини свого життя, за силою впливу на особистість жоден із інститутів виховання не може порівнятися з родиною. У ній закладаються основи особистості дитини» [12]. Саме в сім'ї формується дитина як особистість, а тому важливим для теорії сімейного виховання є осмислити сам процес виховання в християнській сім'ї та християнську педагогіку в цілому.

«Метою і завданням релігійного виховання є формування дитини у вірі, передача віри для життя, навчання будувати свій внутрішній світ згідно з нормами християнської моралі» [8]. В основі самого християнського виховання лежить Євангеліє та віра Ісуса Христа, а тому важливим є формування з найперших днів життя, з моменту зачаття, у дитини ціннісних орієнтирів християнства. «Християнська педагогіка будується на міцному фундаменті історичної практики організації життя, основою якої є реальний факт існування Ісуса Христа – Учителя і Вихователя людства, який дав вічні основи педагогіки, зміст котрих черпав із ссамого життя» [8]. Християнська педагогіка зорієнтована на цілісну людини, її спасіння, а тому вимагає знання християнської антропології. Для розроблення методології останньої є необхідність враховувати трьохскладову людської особистості: тіло, душа і дух. Такий підхід відкриває цілісне охоплення розвитку людини. Проте, свою методологічну основу християнська педагогіка базує на «патрис-

тичній ідеї виховання як ведення до богопізнання» [6; 15]. Людина через виховання сходить до Бога Отця, при цьому християнська педагогіка відкрита на вибір людини: остання може вибирати жити з Христом чи без Нього, бути доброю чи злою тощо. Людина в християнстві завжди вільна у своєму виборі, а тому можемо говорити, про християнську педагогіку як педагогіку свободи людської особистості. Проте основні орієнтири життя закладаються з перших моментів життя людини і першими вчителями завжди виступають батьки. Тому сім'я є школою батьківської педагогіки.

За словами Т. Фазан: «Святитель Григорій Богослов прямо вказував на важливе значення освіти для благочестя і спасіння душі: тільки ті, хто поєднує в собі розумовий розвиток із моральним можуть судити і діяти як істинно зрячі, всі ж інші судять, як косоокі» [12]. Розумовий розвиток відкриває можливості для виховання в істинності, освідченість є запорукою благочестивого виховання. «Краще не залишай дітям багатства, – повчає святитель Іоан Золотоустий батьків, – а залиши благочестя» [10; 299]. Саме християнське виховання в сім'ї передбачає благочистивість людини і це зовсім не строге ставлення вихованця в певні межі старосвітських заборон, а розширення світогляду вихованця до масштабів синівства в Бозі, що передбачає свободу і відповідальність за себе й іншого. Інший в такому вимірі відкривається для мене як суб'єкт з усіма вимірами особистості. Для нас Інший постає особистістю і, «кожен інший саме через свою інакшість дарує нам переживання Бога» [4; 457]. А звідси, святитель Василій Великий говорить, що «вихователь повинен уважати своїх вихованців» [12]. Повага вихователя до своїх вихованців є запорукою ставлення того, що вихователь не лише ставиться до дитини як до повноцінної особистості, але одночасно сам процес виховання вибудовує в залежності до дитини і своїх можливостей і обов'язків. Ця глибина відносин не знищує іншого, а розкриває себе в іншому, а відповідно, іншого в собі. Глибина відносин крізь призму любові постає як момент пізнання себе й іншого. «Важливим елементом релігійності є ставлення дитини до інших людей» [12]. Якщо в очах дитини інший не є особистістю, то в такому випадку він перетворюється в об'єкт для задоволення різноманітних примхів дитини. З точки зору християнства ближній в процесі виховання відіграє роль показника любові, бо якщо дитина зростає в любові до іншого, то ця любов розлягається на все суспільство, що в даний момент оточує дитину. Господь повчає: «Те, що зробили одному з Моїх найменших братів, ви зробили Мені» (Мф. 25:40). Тим самим відкриває нам безпосередній зв'язок відношення людини до свого ближнього і відношення людини до Бога. «Бо хто не любить брата свого, якого бачить, той не може любити Бога, якого не бачить»

(1-е Ін. 4:20). Польська дослідниця Адріана Фрачек вважає любов найвищою цінністю християнського виховання, стверджуючи, що «любов – це цінність, якої людина повинна вчитися в спільноті, в контакт з іншими» [2], передовсім, цією спільнотою, школою любові виступає безпосередньо сім'я. А тому кожна сім'я формує свою систему цінностей, яку втілює в процесі виховання передаючи майбутньому поколінню. «Система цінностей в сім'ї – це певний упорядкований набір різних цінностей, які є метою батьківських прагнень, важливі і бажані в сімейному житті, створення специфічної моделі, організації та функціонування сімейного середовища» [2]. Це своєрідна модель функціонування сім'ї, а одночасно, й моделювання самого процесу виховання в сім'ї, адже, модель виховання, передача досвіду членів сім'ї мабутньому поколінню залежить від ціннісних орієнтирів самої сім'ї. «Коли ви виховуєте своїх синів, то вони в свою чергу виховують своїх, а ті знову навчають своїх, і, продовжуючись так аж до пришествя Христового» [10; 299]. Таким чином, сімейне виховання має у своєму корені спадковість і зв'язок поколінь, т. зв. «сімейний сценарій» є часто спадковим і має вплив на майбутні покоління та створення ними своїх сімей. А тому, сімейне виховання впливає на суспільно-політичне становище суспільства, воно його або руйнує або стабілізує. Святитель Іоан Золотоустий стверджує: «Якби батьки старанно виховували своїх дітей, то не потрібні були б ані закони, ані суди, ані покарання» [3; 400]. Байдушність батьків до виховання свої дітей руйнує суспільство в цілому. Лише відповідальне батьківство здатне стабілізувати, а то й зупинити руйнівні процеси, які роз'їдають сьогоднішнє суспільство. «Хто живе в нечесті, той ніколи не зможе спастися, той неминуче буде заслужувати наруги, і там, після відходу з цього життя отримає вічні покарання» [10; 397]. В такому випадку, християнське виховання в сім'ї відкриває перспективу відповідальності за виховання дітей не лише в теперішньому в житті, а й з точки зору есхатології. Тобто, за нехтування своїми батьківськими обов'язками людина отримує покарання у вічності.

Висновок. Християнське виховання в сім'ї відкриває можливості звернення людини до евангельських істин добра і людяності. Це спільні зусилля як батьків, так і дитини, при цьому обидві сторони виховного процесу є особистостями. І цей процес несе в собі елементи суб'єктно-суб'єктних відносин. Отже, рушійною силою християнського сімейного виховання є поняття особистості у всіх проявах християнської антропології.

Можемо говорити і про певні методи християнського сімейного виховання. Отже, християнське виховання в сім'ї покликане бути:

– **всеохоплюючим**, тобто воно має охоплює (охоплювати?) цілісну людину, не лише її фізичні

та розумові здібності, але стосується сфери душі дитини, а одночасно і батьків;

– **гармонійним**, яке скероване на удосконалення людини (дитини і батьків) в євангельських цінностях;

– **безперервним і постійним**, що відкриває перед вихованцем можливість безперервного удосконалення себе, праці над собою, але не виключає й праці над собою самих вихователів;

– **враховувати індивідуальні здатності та вікові можливості дитини та свої власні, батьківські здатності**, що дає можливість врегулювання самого процесу виховання;

– **строгим, але не упередженим**, що дає можливість особистісних взаємин між батьками і дітьми, застосовуючи принцип взаємодії між суб'єктами; адекватно скоординувати виховний процес на подолання зла, а не на того, хто це зло вчиняє.

Література

1. Cohen E. Contemporary Debates in Social Philosophy. Blackwell Publishing Ltd. 2008.
2. Frączek A. Rodzina i wartości chrześcijańskie jako elementy tożsamości kulturowej. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cip/15/cip1510.pdf> (дата звернення: 03.02.2023).
3. Marriage and Family Encyclopedia. URL: <http://family.jrank.org/> (дата звернення: 23.02.2023).
4. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 2-е видання. К.: Дух і Літера, 2004. 640 с.
5. Біблія. К.: УБТ, 2020.
6. Витівський М. Християнське виховання і навчання дітей. Трускавець, 2001. 136 с.
7. Єрохіна І. Традиційне родинне виховання в українській сім'ї. К.: Рідна школа, 1998.
8. Івах С.М. Принципи та методи християнського виховання. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/zbirnuk_nayk_praz/2008/2008_2_9.pdf (дата звернення: 19.04.2023).
9. Олійник В.В. Сім'я як першооснова духовного, економічного та соціального розвитку суспільства: психологічний аспект. / Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». Вип. 23. Острого: Видавництво НУ «Острозька академія», 2013.
10. Святитель Іоан Золотоустий. Повне зібрання творінь. У 12 т. Т. 12. Кн. 2. Київ, 2010. 584 с.
11. Святитель Іоан Золотоустий. Повне зібрання творінь. У 12 т. Т. 3. Кн. 1. Київ, 2010. 478 с.
12. Фазан Т. Виховання дітей на основі спадщини великих подвижників Православ'я. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2649/1/Fazan.pdf> (дата звернення: 17.05.2023).

Анотація

Коник (Р.) Михайл, прот. Сімейне християнське виховання: онтологія формування особистості. – Стаття.

У статті автор розглядає питання сімейного християнського виховання з точки зору східно-патристичної

антропології та філософії, звертаючи увагу на цілісний підхід самого процесу виховання, що дає можливість сформулювати основні онтологічні засади впливу на формування особистості. Саме християнська антропологія відкриває людину як особистість, що носить в собі образ і подобу Отця Небесного, а від так, батьківство відкриває для себе категорію формування дитини Бога. Людина в світ приходить як дарунок Бога для чоловіка і дружини, при цьому батькам дається цей дарунок для «удосконалення», як самих батьків, і «дарунку». Автор акцентує увагу на вимірі відповідального батьківства, що впливає із безпосереднього євангельського вчення. А тому, формування певного методологічного апарату сімейного християнського виховання відкриває можливість осмислення цілісного педагогічного виміру педагогіки сім'ї як такої.

У статті проводиться аналіз акцентуалізаційних впливів на формування характеру дитини, її способу мислення та сприйняття оточуючого світу, психосоматичного стану дитини, що дає можливість акцентувати на важливості підходу використання методи сімейної педагогіки у філософсько-освітньому дискурсі сімейного виховання. Розуміння процесу виховання в християнській сім'ї як взаємин між суб'єктами, тобто батьками та дитиною (при цьому враховується ще й сфера взаємин між батьками), акцентує на удосконаленні людини, що є есхатологічною метою кожного християнина. Такий підхід дає філософсько-гносеологічне обґрунтування процесу виховання дитини з точки зору християнської сімейної антропології, що дає можливість акцентувати на онтологічні моменти формування особистості, а також, сформулювати певні методологічні компоненти виховання в християнській сім'ї, які відкривають можливість вдосконалення батьків, дітей та процесу виховання в сім'ї.

Ключові слова: сімейне виховання, особистість, відповідальне батьківство, дитина, сім'я, педагогіка.

Summary

Konik (R.) Mykhail, archpriest. Family Christian education: ontology of personality formation. – Article.

In the article, the author considers the issues of Christian family education in terms of Eastern Patristic anthropology and philosophy, paying attention to the holistic approach of the education process itself, which makes it possible to formulate the basic ontological foundations of influence on personality formation. Christian anthropology reveals man as a person who carries the image and likeness of the Father of Heaven, and from yes, paternity reveals for himself the category of formation of the child of God. Man in the SIT comes as a gift of God for husband and wife, with parents given this gift for "improvement," as the parents themselves and the "gift." The author focuses on the measurement of responsible paternity, which follows from the direct Gospel doctrine. Therefore, forming a particular methodological apparatus of Christian family education opens the possibility of understanding the whole pedagogical dimension of family pedagogy as such.

The article analyzes the accentual influence on the formation of the character of the child, his way of thinking and perception of the surrounding world, and the psychosomatic state of the child, which makes it

possible to emphasize the importance of the approach of using methods of family pedagogy in the philosophical and educational discourse of family education. Understanding the education process in a Christian family as a relationship between subjects, that is, parents and the child (this also takes into account the sphere of relationships between the parents themselves), emphasizes the improvement of a person, who is an eschatological purpose of every Christian. This approach gives a philosophical and epistemological justification

of the process of the upbringing of a child in terms of Christian family anthropology, which allows emphasizes ontological moments of personality formation, as well as formulates specific methodological components of education in Christian families, which open up the possibility of improving parents and children – the process of education in the family.

Key words: family education, personality, responsible paternity, child, family, pedagogy.

УДК 122/129

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.8>**Р. Ю. Коперльос**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4896-2407>

кандидат філософських наук,

асистент кафедри філософії та методології науки

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЛУМАЧЕННЯ ХАОСУ ЯК ВПОРЯДКОВАНОСТІ В СИНЕРГЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Постановка проблеми полягає в тому, щоб проаналізувати розуміння поняття «хаосу» як впорядкованості, що породжує інновації, новизну тощо в синергетичному дискурсі, на відміну від класичного тлумачення хаосу як безладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті дослідження синергетичного дискурсу особливої уваги набирає потреба переосмислення уявлення про хаосу як безлад і на протиположному сприймати його як впорядкований, більш того синергетика приділяє значну увагу динамічному детермінованому хаосу (це хаос у динамічних системах). Тому значна кількість науковців та філософів сьогодні сприймають та трактують хаос як впорядкованість опираючись на дослідження синергетики, використання синергетичного підходу в межах синергетичного дискурсу.

«За допомогою синергетичного підходу сучасна філософія науки розглядаючи проблематику порядку та хаосу доповнює традиційні погляди щодо їх співвідношення:

1. Уявлення про хаос як джерело загибелі й деструкції (руйнування) замінюється більш емним розумінням хаосу як підстави для встановлення впорядкованості, засновку спонтанного структурування;

2. Визначення хаосу як стану похідного від первинної нестійкості матеріальних взаємодій. Мається на увазі універсальна характеристика, яка охоплює живу, неживу та соціально-організовану матерію;

3. Хаос – це не тільки безформна маса, а надскладна організована послідовність» [5, с. 51].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У наукових колах досі можна знайти визначення хаосу як безладу, тобто як терміну, що ставиться на протиположному порядку та впорядкованості. Але саме синергетичний дискурс говорить про складність не просто в розумінні самого хаосу, а і в його поведінці. Мається на увазі, що хаос із однієї сторони може проявляти себе як такий, що нездатний до чіткого порядку та підкоренні детермінованим законам, тобто є події – випадкові, вірогідні, ймовірні такі, які не можливо спрогнозувати та передбачити, а з іншої сторони, хаос підкоряється не зовсім випадковим законам, так може тільки здаватися на перший погляд, але насправді, він є впорядкованим. Прикладом такого є людина, суспільство, економічні, політичні та інші системи (складні системи, що здатні до самоорганізації, саморегуляції, саморозвитку та інших само).

«Все це вимагає й одночасно сприяє уточненню і конкретизації таких філософських категорій, як структура і система, порядок і хаос, стійкість і нестійкість, простота і складність, що використовуються при характеристиці процесів розвитку. Виникла необхідність перегляду змісту категорій «час», «простір», «необхідність» і «випадковість», «детермінізм», розширилося і змінилося розуміння каузальності, виробленої класичною наукою, саме поняття «розвиток» у світлі досягнень сучасної науки трактується зовсім інакше. Виникла потреба осмислити і ввести в систему філософських категорій, видозміненою синергетикою, і зрозуміти: нелінійність і багатоваріантність (альтернативність), непередбачуваність процесу розвитку, хаос і випадковість у виникненні нового» [6, с. 62].

Мета статті полягає в тому, щоб розкрити цілісне філософське розуміння хаосу як впорядкованості в синергетичному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. З переходом до постнекласичної науки та раціональності, виникненням синергетики як вчення про складні системи що здатні до самоорганізації, синергетичного підходу здійснюється радикальне та протилежне розуміння, а саме хаос-порядок, хаос як впорядкованість.

Першим дослідником хаосу та хаотичних систем вважається видатний французький математик та фізик А. Пуанкаре. У 1880-х роках при вивченні поведінки системи з трьома тілами взаємодіючими гравітаційно він зауважив, що можуть бути неперіодичні орбіти, які постійно і не віддаляються і не наближаються до конкретної точки. Його справу продовжив у 1898 році французький математик та механік Ж. Адамар, котрий видав роботу про хаотичний рух вільної частинки, що ковзається без тертя по поверхні постійної негативно кривизни. У своїй роботі «Більярд Адамара» він довів, що всі траєкторії непостійні й частки в них відхиляються одна від одної.

Основним каталізатором для розвитку теорії хаосу став винахід електронно-обчислювальних машин. Значна частина математики в теорії хаосу виконує повну інтерацію за простими математичними формулами. Такі машини робили повторні обчислення досить швидко, тоді як малюнки та зображення дозволяли візуалізувати ці системи. В зв'язку з цим можна згадати Е. Лоренца цікавість якого стосовно хаосу з'явилася випадково, коли він у 1961 році проводив дослідження по прогнозу погоди.

Нагадую, що погодне моделювання Лоренц виконував на простому цифровому комп'ютері McBee LGP-30. Коли дослідник захотів побачити всю послідовність даних, тоді, щоб заощадити час, запустив моделювання зсередини (хоча це можна було зробити ввівши дані з роздруківки, що були розраховані минулого разу). На його подив погода, яку машина почала прогнозувати повністю відрізнялася від погоди, розрахованої раніше. Комп'ютер працював з точністю до 6 цифр, а записи в роздруківці були округлені до 3 цифр (наприклад, значення 1,567127 було розраховано як 1,567). Здавалося б ця несуттєва відмінність не повинна була мати ніякого суттєвого ефекту. Однак Лоренц виявив, що найменші зміни в первинних умовах викликають великі зміни в результаті і тому метеорологія не може точно передбачити погоду на період більше тижня. «Відмітимо, що до появи роботи Лоренца в науковому середовищі панували дві думки відносно можливості точного прогнозування погоди на нескінченно тривалий термін» [4, с. 100].

Лоренц приводив наочний приклад: якщо погода дійсно відноситься до класу настільки чутливих систем (зрозуміло, не всі системи такі), то помах крил чайки може викликати помітні зміни погоди. Згодом чайка була замінена метеликом, а в 1972 році з'явилася робота «Передбачуваність: чи може помах крил метелика в Бразилії викликати торнадо в Техасі?».

На основі досліджень цих трьох вчених (Пуанкаре, Адамара, Лоренца) бельгійський фізик Д. Рюель приходив до ідеї взаємозв'язку складних систем та хаосу: стандартна теорія хаосу розглядає часові еволюції, які знову і знову повертаються назад близько до того місця, де вони перебували раніше. Рюель має на увазі те, що саме складні системи містять у собі хаос. Більш того за допомогою хаосу та випадковості, яку він (хаос) спричиняє і можна спостерігати складні системи: живі організми, машинна техніка, алгоритми.

Ба більше, що складні системи надзвичайно залежні від початкових умов і невеликі випадкові зміни в навколишньому середовищі можуть призвести до непередбачуваних наслідків [1].

Можливо ще більш драматичний погляд на хаос і порядок виражений відомим художником М. Ешером у картині, яка так і називається – «Хаос і порядок». У центр картини поміщений кристал абсолютно правильної форми, а простір навколо цього кристала заповнений сміттям (порожні консервні банки, черепки, шматки скла тощо). Кристал з усією очевидністю втілює собою порядок, а сміття навколо символізує хаос. Цією картиною художник намагався показати, що оцінити порядок можна лише за допомогою хаосу. Ще одним прикладом детермінованого хаосу є рух молекул при нагрівання рідини знизу – в залежності від температури горизонтального шару виникають зовсім різні конфігурації. По закінченні декількох етапів на яких утворюються впорядковані структури рідина стає турбулентною. Вихорі, що виникають при цьому в рідині підкоряються

законам хаотичної динаміки. Аналогічну картину можна спостерігати, стежачи за кільцями тютюнового диму. У повітрі вони деформуються і врешті-решт настає момент, коли дим рухається вже зовсім хаотично - рух стає турбулентним. При певних хімічних реакціях виникають просторові або часові макроскопічні структури – наприклад, періодичні переходи від синього кольору до червоного. Хіміки й раніше мали можливість спостерігати подібні переходи від червоного до синього, що відбуваються через вельми нерівні проміжки часу; спостережувану нерегулярність переходів було прийнято відносити на рахунок недостатньо ретельно підготовлених реагентів і це пояснення приховало за собою цілком очевидну істину. Тепер хіміки отримують нові висновки з результатів дослідження часових і просторових структур, що виникають у ході такого роду реакцій. Крім того з'являються нові прогнозування щодо можливої турбулентності лазерного світла. Хвильові дуги, що випускаються лазером абсолютно хаотичні, але характер цієї хаотичності виявляється зовсім іншим ніж у світлі звичайної лампи.

Таким чином, розуміємо, що «детермінований хаос є джерелом порядку, когерентної поведінки елементів системи. Незалежно від природи елементів можна визначити їх здатність до самоорганізації при виникненні якихось загроз. Синергетика досліджує зовнішні ефекти, що породжують зміни структури систем (впорядкованість, ціленаправленість поведінки системи в цілому за хаотичної поведінки її елементів)» [3, с. 88].

Ідея хаосу не обійшла стороною і біологію та зробила зрозумілими не прояснені явища. Наприклад, існують популяції комах, чисельність яких з року в рік абсолютно нерівномірно коливається. Тепер створені моделі за допомогою яких ці коливання стало можливим обробити математично.

В зв'язку з цим в синергетичному розумінні не існує єдиного, раз і назавжди даного способу порядку. Порядок постає як живий процес, що розвивається – що стає, але не став. Тому слід говорити про різні закономірності та характеристики (атрибути) порядку і хаосу на різних етапах порядкуутворення – в період зародження порядку і в період збереження цього порядку. «Існують різні сценарії переходу нелінійної динаміки до хаосу. При цьому рух елементів системи залишається кооперативним, підкоряючись певним параметрам порядку. Однак поведінка цих параметрів стає хаотичною» [2, с. 185-186].

Синергетична інтерпретація порядку як процесу дозволяє примирити протиріччя у розумінні порядку і хаосу, що склалися у науці до середини минулого століття. Стає ясно, що перед дослідником не стільки різні образи (моделі) порядку, скільки взаємодоповнюючі характеристики різних фаз єдиного процесу утворення порядку. Синтезуюча роль синергетичної моделі порядку як процесу виявилася також і в тому, що в її контексті по-новому сприймаються космогонічні уявлення про порядок і хаос, оскільки очевидні атрибутивні кореляції між ними і сучасними при-

родничими характеристиками взаємовідношення хаосу і порядку.

Синергетична модель утворення порядку як інтегративна і універсальна в сучасному світо-сприйнятті дозволяє надати нове трактування багатьом соціальним процесам і феноменам - вирішити дилему про характер соціального порядку. Ті соціальні процеси, які в повсякденній свідомості ототожнюються з безладом, деструкцією (посилення соціальної неоднорідності, економічної та політичної диференціації, боротьба протилежних суспільних сил, стрімка соціальна динаміка, мітинги тощо) є не зникнення порядку, а показником можливості зародження нового порядку. Ті ж соціальні процеси, які зазвичай пов'язують із проявами соціального порядку (зростання соціальної однорідності, стійка соціальна ієрархія, централізм і авторитаризм, відсутність кардинальних змін та інші) це не стільки «вічний образ порядку», скільки тимчасовий етап збереження порядку в соціальній системі, який неминуче поступиться місцем наступному етапу історичного процесу соціального порядкутворення.

Якщо скористатися термінологією І. Пригожина, то можна сказати, що всі системи містять підсистеми, які невинно флюктуують. Іноді окрема флюктуація або комбінація флюктуацій може стати (в результаті позитивного зворотного зв'язку) настільки сильною, що існуюча організація не витримує і руйнується. У цей переламний момент (який автори книги називають особливою точкою або точкою біфуркації) принципово неможливо наперед сказати в якому напрямку буде відбуватися подальший розвиток: чи стане стан системи хаотичним або вона перейде на новий більш диференційований і більш високий рівень впорядкованості або організації, який автори називають дисипативною структурою (фізичні або хімічні структури такого роду отримали назву дисипативних тому, що для їх підтримки потрібно більше енергії, яку вони розсіюють ніж для підтримки більш простих структур, на зміну яким вони приходять). Таким чином у Пригожина та Стенгерс утворення порядку розуміється через флюктуації. І як наслідок вважається, що динамічний хаос – це теж порядок, просто дуже складний. Порядок є настільки складним, що людині він здається хаосом.

Загалом можна вважати, що умовою появи хаосу є чутливість системи. Взяти відомий приклад з м'ячиком: якщо кинути його раз, а потім ще раз, десь так само як першого разу, то поскаче він майже так як першого разу. Маленька різниця у початкових умовах призвела до малої різниці у розвитку системи. Ця система не є дуже чутливою до початкових умов. А тепер більярд: після двох майже однакових ударів кульки на столі будуть лежати зовсім по-різному, бо двічі однаково вдарити неможливо. Кут, сила удару, точка, куди припадає удар, будуть іншими, тому перша кулька покотиться майже, але не зовсім так само, як минулого разу; після кожного зіткнення похибка зростає, тому результати виходять зовсім

різними. Ця система є дуже чутливою до початкових умов, тому можна передбачити її розвиток лише до певного моменту, а далі починається хаос. Таким чином, динамічний хаос подібний до дволикого Януса: з одного боку він проявляє себе як модель безладу, а з іншого – як стабільність та впорядкованість на різних масштабах.

І. Добронравова схиляється до думки про те, що не завжди усвідомлюється та обставина, що певне середовище є хаотичним і що новий порядок виникає саме з хаосу. Такий вихідний хаотичний стан передуює критичному стану в якому нерівноважність викликає дію нелінійних законів. Чітке розгалуження подальших можливостей еволюції систем (двох в ситуації біфуркації) складає вражаючий контраст впорядкованого когерентного руху елементів середовища з попереднім станом термодинамічного хаосу. Цей хаос називають термодинамічним оскільки в ньому діють лінійні закони термодинаміки. Забезпечується дія цих законів тим, що тепловий хаотичний рух частинок, що складають середовище руйнує завдяки випадковим зіткненням невеликі флюктуації не даючи їм зростати, і середні значення величин виявляються найімовірнішими, саме тому хаос такого типу називають ще статистичним. Така назва більше відповідає тенденції застосувати відповідні уявлення за межами фізики: при розгляді популяцій у біології або в соціологічних чи то економічних дослідженнях суспільного життя.

Крім того І. Добронравова у спільній роботі з Л. Фінкелем акцентує увагу на тому, що для хаосу крім фракталів та флюктуацій, важливими є такі чинники як самоорганізація та цілісність.

Наголошується, що розуміння на якій стадії самоорганізації перебуває суспільство є надзвичайно важливим для вироблення стратегії поведінки в ньому і особливо для визначення напрямку певних впливів. Так сприятливим сценарієм самоорганізації прийнято вважати відносно стійке існування самоорганізованих структур. Але існують й інші значно менш стійкі та менш сприятливі її варіанти, такі як самоорганізація у натовпі в моменти соціального вибуху, виборів або самосуду. Теорія хаосу та фракталів пов'язана з теорією складності. Сутність цього зв'язку полягає в тому, що хаос і фрактали є підмножиною предметної області теорії складності, що описує процеси та явища, які тісно пов'язані між собою.

«Важливим положенням теорії є те, що незважаючи на складність, непередбачуваність і хаотичність систем певні шляхи їх розвитку можна передбачити. Для цього необхідно визначити основні поведінкові малюнки системи. Однак у цьому випадку замість дроблення системи на складові частини і проведення глибокого аналізу поведінки кожної з них ... приходиться фокусування уваги на цілісності системи і її динаміці» [7, с. 146].

Отже, можна говорити про те, що питання ролі хаосу як порядку/впорядкованості в постнекласичній науці залишається відкритим, адже хаос у сучасній науковій картині світу присутній.

Бо все ж таки наука являє собою напрямок, що нескінченно розвивається і відповідає принципу співвідношення хаотичності та впорядкованості. Хаос як впорядкованість є багаторівневим процесом, який діє на об'єкт пізнання, і це призводить до того, що розглядати його як безлад або руйнацію є досить неактуально. Але впорядкованість не означає відсутність випадковості. Наприклад, практичне застосування впорядкованості без урахування випадковості в описах процесів еволюції системи є досить проблематичним явищем.

Крім того, у зв'язку з вище зазначеним, синергетичний дискурс підштовхує до радикального перегляду однозначності причинно-наслідкових зв'язків. Адже, при переході у своєму розвитку через точку біфуркації система може дійти до такого стану, який характеризувався б як неможливий. Причинно-наслідковий зв'язок може бути простежений лише впродовж невеликого відрізка часу, коли система розвивається стабільно. У зв'язку з цим синергетика та синергетичний підхід і підняли питання про переосмислення хаосу як безладу на хаос як впорядкованість.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В синергетичному дискурсі поняття «хаосу» розглядається як впорядкованість, яка породжує інновації, новизну, новоутворення, відіграє конструктивну роль у створенні складних систем тощо. Стан наукового осмислення поняття «хаос» не можна вважати завершеним, оскільки хаос знаходиться в тісних взаємозв'язках зі складними системами, а вони, як відомо, здатні до самоорганізації, саморозвитку, саморегуляції тощо.

Література

1. Добронравова І.С. Динамічний хаос у соціумі як середовище соціальної самоорганізації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1. 2005. С. 168-180.
2. Добронравова І. . Дескриптивність нелінійного теоретичного знання та самоорганізація нелінійної науки. *Людина в складному світі*. Суми: Університетська книга, 2017. С. 179-191.
3. Кирилук Є.М., Процаликіна А. М. Методологія синергетики в дослідженні процесів трансформації економічних систем. *Механізм регулювання економіки*. № 1, 2012. С. 87-94.
4. Коротун С.І., Каропа Г.М. Основні поняття і категорії математичної теорії хаоса. *Вісник національного університету водного господарства та природокористування*. Вип. 3(59), 2012 р. Серія «Економіка». С. 99-107.
5. Коперльос Р.Ю. Розуміння хаосу як безладу в філософії та науці. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, (36), 2022. С. 51-54.
6. Коперльос Р.Ю. Складний світ для складної людини: синергетичне розуміння. *Людина в складному світі*. Суми: Університетська книга, 2017. С. 60-70.
7. Ступак С.М. Особливості розвитку і специфіка впровадження адаптивних систем управління. *Вісник соціально-економічних досліджень*. № 1 (62), 2017. С. 143-148.

Анотація

Коперльос Р. Ю. Тлумачення хаосу як впорядкованості в синергетичному дискурсі. – Стаття.

Синергетика на відміну від класичних теорій за вихідне приймає нестабільність, нестійкість, нерівноважність, нелінійність і займається дослідженням складними системами, що самоорганізуються, саморозвиваються та саморегулюються. Звідси базовими, вихідними категоріями синергетики є такі системоутворюючі поняття як нелінійність, самоорганізація, відкритість, складність, хаос, випадковість та інші. Синергетичний дискурс можна розглядати як оптимальний спосіб опанування нелінійною ситуацією. Проблема полягає в усвідомленні хаосу не лише як безладу, але і хаосу як впорядкованості, що породжує інновації, новизну тощо. Методологічним відкриттям синергетики є можливість побачити красу і конструктивність хаосу. Саме для синергетики динамічний хаос є фундаментальною властивістю реальності та відіграє конструктивну роль в існуванні складних систем. У теорії складності як розумінні причини існування «складності» хаос відіграє конструктивну роль розкривається суть понять хаос-безлад і хаос-порядок та простежується роль хаосу в становленні складних систем.

Хаос, яким оперують сучасні науки (фізика та теорія хаосу), являє собою структуру високого порядку складності. Це є не що інше, як системи, котрі аж ніяк не представляють собою альтернативи порядку як такого, але є певною версією його ускладнення та впорядкування. Така ідея хаосу не відповідає давньогрецькому уявленню про хаос як щось споконвічне, органічне, спонтанне та суттєво відрізняється від його звичного буденного розуміння, де він асоціюється із безладом.

У рамках синергетичного дискурсу висвітлюється розуміння хаосу як важливого чинника самоорганізації і наголошені на тому, що перехід від хаосу до порядку здійснюється спонтанно і в результаті випадкового поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників розвитку системи. Ця теза набуває принципового значення, коли перед дослідником постає нетривіальне завдання оцінити продуктивність і перспективність вельми популярних сьогодні спроб поширити принципи нелінійності та синергетичної методології на сферу соціокультурних явищ та економічного розвитку.

Ключові слова: хаос, складність, синергетика, синергетичний дискурс, самоорганізація.

Summary

Koperlos R. Yu. Interpretation of chaos as order in synergetic discourse. – Article.

Synergetics, in contrast to classical theories, takes as its source instability, instability, nonequilibrium, nonlinearity and studies complexity systems that are self-organizing, self-developing and self-regulating. Hence, the basic, initial categories of synergetics are such system-forming concepts as nonlinearity, self-organization, openness, complexity, chaos, randomness and others. Synergetic discourse can be considered as the optimal way to master a nonlinear situation. The problem is the awareness of chaos not only as disorder, but also chaos as order, which generates innovation, novelty,

and so on. The methodological discovery of synergetics is the opportunity to see the beauty and constructiveness of chaos. It is for synergetics that dynamic chaos is a fundamental property of reality and plays a constructive role in the existence of complex systems. In the theory of complexity as an understanding of the reason for the existence of «complexity», chaos plays a constructive role, reveals the essence of the concepts of chaos-disorder and chaos-order and traces the role of chaos in the formation of complexity systems.

Chaos, which operates modern sciences (physics and chaos theory), is a structure of high order of complexity. These are nothing but systems that are by no means an alternative to order as such, but are a version of its complication and ordering. This idea of chaos does not correspond to the ancient Greek idea of chaos as something

primordial, organic, spontaneous and significantly different from its usual everyday understanding, where it is associated with disorder.

The synergetic discourse highlights the understanding of chaos as an important factor of self-organization and the emphasis on the fact that the transition from chaos to order is spontaneous and as a result of a random combination of external and internal factors of system development. This thesis becomes of fundamental importance when the researcher is faced with the non-trivial task of assessing the productivity and viability of very popular today attempts to extend the principles of nonlinearity and synergetic methodology to socio-cultural phenomena and economic development.

Key words: chaos, complexity, synergetics, synergetic discourse, self-organization.

УДК 2-144.83:299.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.9>

О. І. Панько

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1185-5664>

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри філософії

Національного університету «Львівська політехніка»

САКРАЛЬНІСТЬ СЕКУЛЯРНОГО: ПРОЯВИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Постановка проблеми. Релігія упродовж тисячоліть пояснює та організовує світ який складається з священного та профанного вимірів, де сакральне позначає потойбічне, трансцендентне, вічне, абсолютне буття на противагу тлінному, недосконалому, матеріальному світу. Уявлення про релігійне, трансцендентне, сакральне, втілення його у повсякденному житті людини належить до одних з найбільш важливих проблем наукових досліджень. Водночас, традиційне ототожнення сакрального з інституційною релігією пояснює домінування досліджень тенденцій розвитку релігії в суспільстві як соціального інституту. Водночас, з властивими для сучасності плюралізмом, релятивізмом, «подоланням метафізики» важливо розуміти трансформації уявлення людини щодо трансцендентного, сакрального.

У наукових працях висвітлюються різноманітні аспекти сприйняття сучасною людиною релігійних уявлень, проявів священного виміру. З-поміж досліджень варто виділити Т. Альтізера, Дж. Ваттімо, Д. Капуто які позитивно оцінювали секуляризацію, розуміючи її як процес наближення трансцендентного сакрального до земного світу [5, 10], Г. Кокса, який розглядав секуляризацію як процес формування зрілої відповідальної особистості [6], К. Кнотта [12], який обґрунтовує широке тлумачення сакрального Д. Влігентгарта [19] говорить про секулярну релігію як засіб трансформації особистості, Ч. Тейлора, який проаналізував особливості суспільства секулярної доби [17]. Вплив споживацького суспільства на розуміння сакрального досліджують Е. МкЕван [13], М. Моберг та К. Гранголл [15]. Актуальним питанням для наукового дослідження постає з'ясування проявів неінституційної релігійності, присутності сакрального у секулярному середовищі, розуміння сакрального в сучасному суспільстві.

Метою статті є дослідження особливості розуміння сакрального у сучасному суспільстві, з'ясування різних шляхів його знаходження та форм прояву. Аналізуються погляди дослідників щодо ролі, значення священного для людини, оцінка світоглядних трансформацій у сприйнятті людиною сакрального.

Виклад основного матеріалу Секуляризація яку визначають як відокремлення секулярних

сфер від релігії, занепад та приватизацію релігії [1, с. 137] не означає зменшення пошуків людиною вищого сенсу, сакрального буття. Секуляризація на думку багатьох дослідників не призводить до втрати трансцендентного чи відмови від нього, навпаки, – вона зумовлює іманентизацію трансцендентного, подолання прірви між досконалим божественним та людським. Внаслідок цього злиття трансцендентне не знецінюється, натомість іманентне, людське переоцінюється і стає значущим [2, с. 9]. Концепцію «нерелігійного християнства» як можливість практичного втілення християнських цінностей стверджував Д. Бонгхоффер, Т. Альтізер вважав, що абсолютний центр перемістився з трансцендентності до іманентності за допомогою метафізики кенозису, за допомогою якої присутність трансцендентного Бога перенесена у площину іманентності, і усунувши трансцендентну сферу, людина зосереджується на теперішньому, тут і зара з [10, с. 2]. Цей погляд поділяють Дж. Капуто та Дж. Ваттімо, які трактуючи кенозис як переклад, передачу Бога у світ, зокрема, Дж. Капуто наголошує, що християнська церква повинна переглянути свою критику секулярної культури, не нарікати на негативний вплив секуляризації, а «проголосити перемогу та триумфально йти додому. Бо що таке західна культура як не переклад християнства у повсякденні структури, перетворення його небесної валюти на монету більш доброзичливих етичних, соціальних, політичних і навіть економічних інститутів західного світу?» [5, с. 75]. Розуміючи сучасність як розчинення сакральної дистанції між Богом і світом, Дж. Ваттімо зазначає, що наслідками християнства є модернізація суспільства, менш жорстокі стосунки у суспільстві – саме те, що церква схильна заперечувати [5, с. 95-98]. Толерантні, неавторитарні та плюралістичні демократичні суспільства на Заході є перекладом християнського вчення про любов до ближнього, де трансцендентний Бог «ослаблюється» у світ, приймаючи живу форму західного культурного життя [5, с. 76].

Поруч із зменшенням значення релігійної традиції у житті людей секуляризація спричинила процес подолання цього дуалізму, призводячи до

усунення розмежування між сакральним та профанним. Секуляризацію як генералізацію релігійних цінностей, тобто надання їм узагальненого, абстрактного, позаконфесійного, трохи змирщеного вираження, трактував Т. Парсонс, який наголошував, що внаслідок генералізації християнські цінності у їх найбільш загальному формулюванні продовжують координувати процеси соціальної взаємодії, проте вони вже не мають безпосереднього зв'язку з церквою як інститутом [2, с. 39]. На думку Л. Феррі, ми живемо в добу «гуманізації божественного» та «обоження людського», що розкривається через трансценденцію в іманентності, через те, що людина віднаходить у собі засадничі моральні цінності. «Обоження людського» означає, що повага до Іншого (його гідності, прав, інтересів) стала основою сучасної моралі й людське життя набуло статусу сакрального [2, с. 202].

У такому ж позитивному дусі трактує секуляризацію Г. Кокс, вважаючи, що в такий спосіб Бог навчає людину обходитися без Нього, стати зрілою, звільненою від дитячої залежності, Його партнером, на яку покладено завдання надавати сенс і порядок людській історії. Бог проявляє себе в подіях політичного, повсякденного життя [6, с. 303-309]. Г. Кокс вважаючи актуальним завданням для людини відповісти на заклик Євангелія до творчої та зрілої світськості, відповідаючи на який людина приймає всю вагу проблем цього світу щоб зробити його людським житлом для всіх, хто у ньому живе [6, с. 100].

Ще подолання секуляризації через відкриття іманентності божественного деякі дослідники оцінюють позитивно, яке, на їхню думку, може протистояти матеріалістичній центрованості модерну, створити новий сенс відповідальної спорідненості у взаємопов'язаному житті коли справжнє щастя та наповнення може бути знайденим у спільності та діленні, а не в конкурентному та ізольованому самоствердженні та володінні. Постмодерне перевіднайдіння сакрального в житті може забезпечити значущими наративами для життя, сприятиме духовному житті у більш спільотно-центрованій матриці [14, с. 134-135]. Як зазначає П. Гілас, властивістю постмодерну є дедиференціація – якщо для модерну характерне розмежування сакрального та секулярного, сьогодні «релігія стала менш очевидно релігійною, а секулярне менш очевидно секулярне», дерегуляція релігійної сфери з акцентом на свободу та вибір призводять до змішаних форм релігійного чи релігійно-світського життя, що існує поза регульованою традицією церквою. Замість авторитетних наративів чи інших форм знання, правда постає в термінах прагматизму та релятивізму, тим, що працює для мене [11, с. 3-5]. Дослідники відзначають подолання дуалізму між людиною і Богом та

«переміщення сакрального», коли Бог стає силою, розташованою всередині «Я», що робить кожну людину духовною, яка в своїх глибинних шарах знаходить справжнє, автентичне і сакральне ядро, «незабруднене» культурою, історією та суспільством, яке дає оцінки того, що є хорошим, правдивим і значущим [3, с. 139]. Утверджується сакралізація духовної глибини душі, віра в те, що сама людина є священною, що їй потрібно є серйозно ставитися до своїх почуттів, інтуїції, слідувати своїм особистим шляхом, досліджувати та обирати те, що працює для неї особисто. Як зазначає Л. Вутхед, така «внутрішня» або «цілісна» духовність акцентує на сакральній природі найпотаємніших, суб'єктивних глибин унікального «Я» [20, с. 39]. Це стверджує Б. Гусс: «сучасна духовність кидає виклик поділу між релігійною та світською сферами життя... та уможлиблює формування нових стилів життя, соціальних практик і культурних артефакти, які не можна визначити ні як релігійні, ні як світські» [Цит за: 19, с. 262].

Трансцендентний досвід та пошук сакрального не обмежується традиційною релігійною територією – дослідники зауважують, що в умовах сучасної популярної культури люди знаходять його у світських явищах, ритуалах, товарному фетишизмі, музиці. Цей досвід сакрального у повсякденному став можливим завдяки роз'єднанню священного та релігії, які раніше вважалися пов'язаними. досвід сакрального у повсякденному зумовлений відокремленням його від релігії, які традиційно вважалися пов'язаними, наслідком чого є те, що сьогодні, як зазначає Н. Демерат, «релігія стає лише можливим, хоча й дуже важливим джерелом розширеної концепції сакрального» [Цит за: 7, с. 229]. На думку К. Кнотта, певні речі можуть вважатися як світськими, так і священними, – оскільки їх найбільше цінують, вважають важливими та непорушними; поняття сакрального можна віднести як до релігійного чи світського контексту, хоча атрибуції можуть змінюватися залежно від ідеології та цінностей, яких дотримуються люди. Тому варто відкинути поширене розуміння священного як виключно релігійної категорії, таке, що протистоїть секулярному, уявлення, що секулярне за своєю природою не може створити чи прийняти священне [12, с. 158].

На думку Т. Лакмана для сучасного суспільства характерна «невидима релігія», коли релігійні споживачі будують суто особисті пакети значень, засновані на індивідуальних смаках і уподобаннях [3, с. 135], досвіди трансценденції продовжують зберігатися в сучасному світі, залишаючи великі трансценденції на користь середнього та малих рівнів, що веде до надання майже сакрального статусу індивідуальному пошуку самореалізації [18, с. 194]. Вони не обмежені релігійним,

і, хоча люди менше шукають великі трансцендентності через практики та мову організованого християнства, цей спосіб людського досвіду не зникає, а переміщується за межі церкви, зокрема, першорядним середовищем для пошуку людиною трансцендентного у країнах північної Європи стає природа [18, с. 191], коли до джунглів ставляться так, ніби вони є священними, межа між сакральним та секулярним втрачає свою силу у багатьох альтернативних терапіях та оздоровленнях [11, с. 3], секуляризацію сакрального відзначають також у зв'язку з сакралізацією цифрових технологій [21, с. 183].

Особливістю сучасної ситуації є втрата релігійними інститутами монопольного права визначати уявлення про духовні засади людського життя, в т.ч. про його трансцендентний, сакральний вимір. У пошуках сучасних відповідей на вічні проблеми (ідентичності, мети життя тощо), людина часто відкидає традиційні способи їх пошуку та вирішення, інституційна релігійність, як зазначає Г. Деві, компенсується латентною релігійністю: *«певний вид релігійності зберігається надалі незважаючи на очевидне падіння інституційної практики. Сакральне не зникає – у багатьох сферах воно стає більше поширеним у нашому суспільстві»* [Цит за: 16, с. 452], та наголошує на схильності сучасних людей, особливо молоді до іманентного, а не трансцендентного розуміння Бога [8, с. 276–277]. Хоча спостерігається занепад інституційних форм релігії, вона продовжує існувати - упродовж останніх десятиліть релігійні теми є центральними в творах масової культури, зокрема фільмах, які зробили значний внесок у їхню привабливість. Дослідники наголошують, що традиційні релігійні інституції більше не є основними джерелами екзистенційного значення та інтерпретації – обізнаність людей про релігію все частіше пов'язується з уявленнями та наративами, що походять з масової популярної культури, яка значною мірою сприяє «деекзотифікації» релігійних тем та ідей та сприяє їх інтеграції в суспільну свідомість та загалом збільшенню загальної видимості релігії в сучасній західній культурі [15, с. 105–107].

В умовах споживацького суспільства все більш вагомими стають матеріальні цінності, які починають конкурувати з традиційними релігійними уявленнями. Е. МакЕван, оцінюючи зразки культури постмодерну стверджує що постмодерне сакральне не має онтологічної основи, яка характеризує традиційне сакральне, не звертається до референту Істини та створюється виключно для цілей капіталістичного споживання. Воно стає можливим лише завдяки руйнуванню релігійних метанаративів, імітуючи традиційне сакральне [13, с. 42–45]. Дослідниця наголошує, що постмодерне сакральне є здебільшого споживацьким, дозволяє отримати задоволення від гри з транс-

цендентним без зобов'язань або навіть потреба у вірі, властива релігії, коливаючись між вірою та невірою [13, с. 74]. Постмодерні сакральні тексти відрізняються від традиційних релігійних текстів тим, що у них зазвичай не можна вірити, воно є набором символів привласнення, яке, за висловлюваннями Ж. Бодрійяра, стало ще одним набором символів для постмодерної гри [13, с. 105].

Людина обирає не лише повсякденні товари, але й у що вірити і, як зауважив З. Бауман, духовний досвід людини епохи постмодерну більше не забезпечують як раніше релігійні організації і «пікові досвіди» – порушення кордонів «Я» та трансценденції, колись привілей обраної «аристократії культури» (святі, відлюдники, містики, аскети монахи, цадики чи дервіші) – у постмодерній культурі покладено на кожного індивіда, що стає цілю та наслідком життя присвяченого мистецтву споживацького самопотурання [4, с. 70]. Відвідування торговельних центрів є прикладом «святості споживання», коли торгові центри побудовані як сакральні лімінальні простори, протиставлені профанним просторам повсякденного життя [7, с. 231–233].

Секуляризація у країнах західного світу впливає і на риторику церкви, призводить до її зближення із секулярним, досвідним для того, щоб стати зрозумілішою та доступнішою. Трансформація важелів релігійного впливу на суспільство на думку Р. Белли проявляється у змирненні діяльності інституціональної церкви, яке полягає у перенесенні акценту з культурної діяльності на психолого-педагогічну допомогу віруючим, зокрема організацію дозвілля молоді, благодійність; зростання позацерковної релігійності, тобто дистанціюванні людей від інституціональної церкви: сучасний християнин, – це секуляризований християнин, той, для якого релігійність стала приватною справою і який живе світським життям та бере на себе відповідальність за свої рішення; тому релігія переходить з площини трансцендентного у сферу етичних проблем людського життя [2, с. 39].

Дослідники відзначають здатність церкви поєднувати авторитет з досвідом, зокрема, з здатністю поєднувати «чоловіче» (авторитарне/Слово) з «жіночим» (досвід/Дух); М. Гріффіт зазначає тенденцію розмивання кордонів між релігійними та світськими приписами, що відбувається глибокий культурний зсув «від спасіння до самореалізації», поширення оновленої теології, т.зв. «секулярного гуманізму», де гріх часто трактується як недуга і турбота про спасіння замінена турботами про здоров'я, земне щастя та комфорт. Дослідниця зазначає, що низка протестантських церков активно залучають психологію до свого вчення, багато евангелістських письменників активно цитують психотерапевтів та інших «позитивних

мислителів», почали обговорювати такі проблеми як «тривога», «комплекси неповноцінності», радять своїм читачам підвищувати «самооцінку», задовольняти емоційні потреби [16, с. 155–156].

Зменшення відстані між трансцендентним та земним, надання людиною першочергової значущості світським справам спричиняє виникнення і нових підходів до трактування релігії, яку окремі дослідники визначають функціонально як набір символів чи ритуалів, які надають відчуття сенсу, знаходження орієнтації у житті, незалежно від того, чи пов'язуються вони з традиційними релігіями, філософією, психологією чи іншими аспектами світської культури [19, с. 257]. «Секулярну релігію» Д. Влігентхард визначає як практичний чи інтелектуальний пошук сенсу, авторитету за межами «я», що обіцяє фундаментальну трансформацію людини у світі, яку можна пояснити як фізичними, так і метафізичними термінами. У секулярній релігії найвищий авторитет може бути Богом, духом, природою, енергією, свідомістю, трансцендентним «я», може стосуватися суспільства чи держави; під фундаментальною трансформацією особистості може стосуватися спасіння від гріха, звільнення від невігластва, психологічна реалізація тощо [19, с. 270].

Трактуванням секулярного як сакрального не узгоджується з поширеним підходом, за яким сакральне проявляє себе як абсолютно відмінним від профанного [9, с. 11], де сакральне тлумачиться як «певні місця: як церкви, певні агенти: священники, певні часи: великі свята, певні дії: проголошення меси» [17, с. 446]. Категорично заперечує навіть найменшу можливість присутності сакрального в сучасному світі М. Гоше [2, с. 203]. Оптимістичні оцінки наслідків секуляризації, відокремлення сакрального та профанного не поділяє низка дослідників. На думку Ч. Тейлора, ситуація затьмарення трансцендентності та антропоцентричний зсув до іманентного порядку призводить до дисфункціонального стану розчарування, екзистенційної кризи, крихкості сенсу, всеосяжного значення, нігілістичного нездужання в розчаклованому світі, відчуття його як плаского, порожнього [17, с. 309]. Теоретики концепції кенозису Дж. Ваттімо та Дж. Капуто також визнають необхідність зберегти рятівний ефект відстані, яка руйнує «надто людський» світ [5, с. 81–82], зазначають, що постає питання про авторитет церкви, її вчення щодо таких питань, як життя після смерті тощо [5, с. 98].

Висновки. Отже, притаманні для сучасної культури плюралізм, релятивізм, індивідуалізм значною мірою вплинули на розуміння релігії та проявів сакрального. Порівняно з «метафізичною релігією», «секулярна релігія» спрямована на пошук відчутної та фізичної трансформації себе у світі, наголошуючи на особистій автентичності

та індивідуальній свободі та загалом відображає матеріалістичні цінності споживацького суспільства, яке менше турбується трансцендентним виміром. Уявлення про сакральне в сучасному світі можна виявити у різноманітних сферах повсякденного життя. Сакральне для сучасної людини проявляється у різноманітних текстах, артефактах, які використовують традиційні релігійні сюжети уникаючи при цьому зобов'язань, які накладаються інституційною релігією як умовою для зв'язку з ним. Зменшення дистанції між світом матеріальним і трансцендентним, зниження вимог до людини на шляху пошуку надприродного, сакрального, зокрема й зі сторони церкви, впливає на трансформацію його розуміння, як більш раціоналізованого, функціонального, яке, однак, позбавляє життя глибокого смислу, тайни та повноти. Для ґрунтовного з'ясування проблеми присутності сакрального у сучасному світі потрібно проводити систематичні емпіричні, насамперед соціологічні дослідження, які б з'ясували різноманітні аспекти проявів як релігійного, так і секулярного сакрального.

Література

1. Казанова Х. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби : монографія / пер. з англ. Олексія Панича. Київ.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 264 с.
2. Луц У. Феномен секуляризації: наближення до трансцендентного: монографія. Львів: Літопис. 2016. 240 с.
3. Aupers S., Houtman D. Beyond the spiritual supermarket: The social and public significance of New Age spirituality. *Religions of modernity: relocating the sacred to the self and the digital* / edited by S. Aupers and D. Houtman. Leiden, Boston. 2010. – P. 135-160.
4. Bauman Z. Postmodern religion. *Religion, modernity, and postmodernity* : edited by P. Heelas, with the assistance of D. Martin, P. Morris. Oxford ; Malden: Blackwell Publishers, 1998. P. 55-78.
5. Caputo J.D., Vattimo G. After the Death of God / ed. By Robbins J.W. New York: Columbia University Press, 2007. 212 p.
6. Cox H. The secular city: Secularization and Urbanization in Theological Perspective. Princeton and Oxford: Princeton university press. 2013. 340 p.
7. Cusack C., Digance J. «Shopping for a Self»: Pilgrimage, Identity-Formation, and Retail Therapy. *Victor Turner and Contemporary Cultural Performance. Chapter Eleven* / edited by Graham St John. Copyright Date: 2008. Published by: Berghahn Books. P. 227-241. URL: //https://www.jstor.org/stable/j.ctt9qd62m (дата звернення: 12.03.23).
8. Davie G. Religion in Europe in the 21st century: The Factors to Take into Account / Published online by Cambridge University Press, May 2007. DOI: 10.1017/S0003975606000099
9. Eliade M. The Sacred and the Profane: the nature of religion. New York: Harcourt, Brace and Company. 1959. 256 p.

10. Harris M.E. Gianni Vattimo and Thomas J. J. Altizer on the Incarnation and the Death of God: a Comparison // *Minerva – An Internet Journal of Philosophy*. 15 2011. P. 1-19.

11. Heelas P. Introduction: on differentiation and dedifferentiation. *Religion, modernity, and postmodernity* / edited by P. Heelas, with the assistance of D. Martin, P. Morris. Oxford. Malden : Blackwell Publishers, 1998. P. 1-18.

12. Knott K. The Secular Sacred: In-between or both/ and? *Social Identities between the Sacred and the Secular*. ed. A. Day, G. Vincett, C. Cotter. Farnham: Ashgate, 2013. P. 145-160.

13. McAvan E. The Postmodern Sacred: Popular Culture Spirituality in the Genres of Science Fiction, Fantasy and Fantastic Horror./ thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at Murdoch University. 2007. 291 p.

14. Mitchell D.W. Buddhist and Christian Postmodern Spiritualities // *Divine representations: postmodernism and spirituality* / ed. A.W. Astell. New York, Mahwah: Paulist Press, 1994. P. 129-148.

15. Moberg M., Granholm K. Nexus of Religion, Media, Popular Culture, and Consumer Culture // *Post-Secular Society*. Chapter. 2012. P. 95-127.

16. Religion in modern times: An interpretative anthology / Edited by Linda Woodhead and Paul Heelas. 2000. 508 p.

17. Taylor Ch. A Secular Age. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts, and London. 2007. – 874 p.

18. Thurfjell D., Rubow C., Rimmel A, and Ohlsson H. The Relocation of Transcendence Using Schutz to Conceptualize the Nature Experiences of Secular People. *Nature and Culture*. Volume 14. Issue 2. 2019. P. 190–214. DOI:10.3167/nc.2019.140205

19. Vliegthart D. (Re)Introducing «Secular Religion»: On the Study of Entangled Quests for Meaning in Modern Western Cultures // *Numen*. 67, 2020. P. 256–279. DOI: 10.1163/15685276-12341575

20. Woodhead L. Real religion and fuzzy spirituality? Taking sodes in the sociology of religion // *Religions of modernity: relocating the sacred to the self and the digital* / edited by S. Aupers and D. Houtman. Leiden, Boston. 2010. P. 31-48.

21. Zandbergen D. Silicon valley New Age. The co-constitution of the digital and the sacred // *Religions of modernity: relocating the sacred to the self and the digital* / edited by Stef Aupers and Dick Houtman. Leiden, Boston. 2010. P. 161-185.

Анотація

Панько О. І. Сакральність секулярного: прояви та інтерпретації. – Анотація.

У статті досліджуються прояви сакрального поза межами релігійних інституцій. З'ясовуються трактування секуляризації як іманентизації трансцендентного, трансформації уявлень про сакральне, подолання прірви між досконалим божественним і людським, внаслідок чого відбувається модернізація суспільства, утверджуються толерантні демократичні відносини. Секуляризація розглядається як генералізація християнських цінностей, внаслідок чого вони продовжують

координувати процеси соціальної взаємодії, не маючи безпосереднього зв'язку з церквою як інститутом.

Доводиться, що у суспільстві періоду постмодерну відбуваються значні трансформації у ставленні до сакрального виміру буття. Уявлення про присутність сакрального у повсякденному зумовлене відокремленням його від інституційної релігії, внаслідок чого релігія постає важливим, проте не єдиним джерелом сакрального. Утверджується розуміння секулярної релігії яка веде до фундаментальної трансформації особистості, пошуку сенсу, коли найвищим авторитетом може бути Бог, дух, природа, енергія, свідомість, трансцендентне «Я».

З'ясовано, що подолання дуалізму між світом сакральним та секулярним знайшло відображення й у діяльності церкви, що полягає у перенесенні акценту з культової діяльності на психолого-педагогічну допомогу віруючим, зокрема організацію дозвілля молоді, благодійність тощо.

Сакральне для сучасної людини проявляється у різноманітних текстах, артефактах, які використовують традиційні релігійні сюжети уникаючи при цьому зобов'язань, які накладаються інституційною релігією для зв'язку з ним. Зменшення дистанції між світом матеріальним і трансцендентним, зниження вимог до людини на шляху пошуку надприродного, сакрального, у т.ч. й зі сторони церкви, впливає на трансформацію його розуміння, як більш раціоналізованого та функціонального.

Обгрунтовується, що сакральне секулярне є спрямованим на пошук трансформації себе у світі, наголошує на особистій автентичності та індивідуальній свободі. Воно відображає матеріалістичні цінності споживацького суспільства з його сакральністю споживання та проявляється у сакралізації внутрішнього світу, матеріальних предметів, цифрових технологій, природи тощо.

Ключові слова: сакральне, секулярне, секуляризація, духовність, релігія, трансцендентне.

Summary

Panko O. I. Sacredness of the secular: manifestations and interpretations. – Article.

The article examines manifestations of the sacred outside the boundaries of religious institutions. The interpretation of secularization as the immanentization of the transcendent, the transformation of ideas about the sacred, the overcoming of the chasm between the perfect divine and the human, as a result of which the modernization of society takes place, and tolerant democratic relations are established, are clarified. Secularization is considered as a generalization of Christian values, as a result of which they continue to coordinate the processes of social interaction without having a direct connection with the church as an institution.

It is proved that in the society of the postmodern period significant transformations are taking place in the attitude to the sacred dimension of being. The idea of the presence of the sacred in everyday life is due to its separation from institutional religion, as a result of which religion becomes an important, but not the only, source of the sacred. The understanding of secular

religion is confirmed, which leads to the fundamental transformation of the personality, the search for meaning, when the highest authority can be God, spirit, nature, energy, consciousness, transcendental "I".

It was found that overcoming the dualism between the sacred and secular worlds was also reflected in the activity of the church, which consists in shifting the emphasis from religious activities to psychological and pedagogical assistance to believers, in particular, the organization of youth leisure, charity, etc.

The sacred for modern man manifests itself in various texts, artifacts that use traditional religious themes while avoiding the obligations imposed by institutional religion to connect with it. Reducing the distance

between the material and transcendental world, reducing the requirements for a person on the way to search for the supernatural, sacred, including from the church, affects the transformation of its understanding, as more rationalized and functional.

It is justified that the sacred secular is aimed at the search for the transformation of oneself in the world, emphasizes personal authenticity and individual freedom. It reflects the materialistic values of the consumerist society with its sacredness of consumption and manifests itself in the sacralization of the inner world, material objects, digital technologies, nature, etc.

Key words: sacred, secular, secularization, spirituality, religion, transcendental.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.10>

А. І. Петранюк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5009-4795>

аспірант кафедри філософії, соціології та релігієзнавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ДО ПИТАННЯ ПРО КРИЗУ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНО-МЕРЕЖЕВОМУ СВІТІ

Постановка проблеми. «Сьогодні, – писав у 1980 році Е. Тоффлер, – висока й потужна хвиля накопилася на більшу частину світу, утворюючи нове, часто дивне, навколишнє середовище, в якому доводиться працювати, розважатися, одружуватися, виховувати дітей або йти на пенсію. У цій заплутаній ситуації бізнесмени пливуть проти вкрай нестабільної економічної течії; політики переживають карколомні падіння й злети своїх рейтингів; університети, лікарні та інші установи ведуть майже безнадійну війну з інфляцією. З гуркотом розпадаються системи цінностей, а рятувальні човни сім'ї, церкви й держави ось-ось потонуть, закручені в бурхливому вирі подій» [28, с. 15].

Означені політичні та соціокультурні трансформації, на думку Е. Тоффлера, знаменували народження цивілізації, що «несе в собі нові форми сімейного побуту, інші стилі роботи, кохання і життя, нову економіку, нові політичні конфлікти; і, крім усього, іншу свідомість» [28, с. 24]. Нестабільність, спричинена тотальними світоглядними зрушеннями, за твердженням ученого, проявляється й на рівні особистості, цінності та життєві стратегії якої почали втрачати колишній потенціал, вимагаючи від неї пошуку нових світоглядних орієнтацій. На допомогу їй у хиткій соціокультурній ситуації прийшли психотерапевти, різноманітні гуру та численні релігійні організації, які, захопившись прибутковим бізнесом, нерідко забували про саму людину.

Становище людини істотно не змінилася й після стрімкого поширення у 90-х рр. ХХ ст. комп'ютеризованих інформаційних та комунікаційних технологій і, зокрема, Інтернету. Навпаки, виникнення мережі, як глобальної електронної комунікаційної системи, істотно видозмінило усталені форми соціальної взаємодії, тим самим породивши велику кількість надзвичайно фаталістичних прогнозів про розмивання національних кордонів, про розпад соціальності, про соціальну дистанцію, що породжувала цілу низку загрозливих для людини явищ. До прикладу можна згадати перестороги про ріст соціальної ізоляції у процесі поширення інформаційно-комунікаційних технологій, про втрату людиною стабільних життєвих підвалин і множинну ідентичність, про фальшиві ідентичності, про дегуманізацію та знеособлення людини та багато іншого. Кожне з таких застережень так чи інакше торкалося загальної проблеми – кризи особистісної ідентичності, як основної антропологічної проблеми інформаційно-мережевого світу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зміни, спричинені стрімким поширення інформаційних та комунікаційних технологій, вже неодноразово ставали предметом наукового дослідження. В цьому контексті насамперед хотілося б згадати фундаментальні праці Д. Белла [3], З. Бжежинського [4], Й. Масуди [18], Е. Тоффлера [28], у яких були запропоновані перші узагальнення цивілізаційних трансформацій кінця ХХ ст. та окреслені проекти майбутнього суспільного розвитку. Не менше уваги згадані дослідники приділили й змінам у душі самої людини у висліді трансформації виробничих відносин та засобів міжособистісної комунікації. Вже найближчим часом вони очікували стрімкої девальвації визначених індустріальним виробництвом зразків життя, а відтак і кризи особистісної ідентичності [28, с. 344].

Попри низку раціональних висновків щодо перспектив особистісного самовизначення людини у висліді намічених цивілізаційних зрушень, усе ж не варто забувати, що для теоретиків постіндустріального суспільства антропологічна проблематика залишалася другорядною. В інтелектуальному дискурсі другої половини ХХ ст. цю прогалину спробували заповнити широко відомі сьогодні філософи-постмодерністи – Дж. Дельоз [8], Ж. Ліотар [16], М. Фуко [30] та ін. Гостро відчуваючи зміни у соціокультурній ситуації, а саме: скептицизм у сприйнятті панівних ідеологій, відчуття «кінця історії», сумнів у користі прогресу, невизначеність, спричинену стрімким розвитком інформаційних технологій, – вони зосередили свою увагу на розробці програм і стратегій, які не будуть поневолювати людину, проте зможуть стати дороговказом на шляху особистісного самоозначення. Виступивши проти антропологічних ідеалів світського гуманізму, постмодерністи висунули на перший план децентровану людину, що перебуває на межі різних ідентичностей і позбавлена інтенції на сталість, цілісність та завершеність.

Сформований постмодерністами антропологічний проект розкрив соціальний вимір особистості та показав, що вона може формуватися та розкривати свій внутрішній потенціал поза тілесним та територіальним контекстом у процесі діалогу з рівнозначним їй Іншим. Та реалізація цього завдання не була простою – міцна вкоріненість у суспільній свідомості ідеалів Модерну, відсутність заданих світоглядних та ціннісних орієнтацій породжували відчуття внутрішньої

нестабільності й соціального хаосу, що врешті й спричинило пошук нових сенсів та стратегій особистісного самовизначення.

У контексті нашого дослідження, не менш цікавими за роботи постмодерністів, видаються наукові розвідки Дж. Енсіса [1], З. Баумана [2], Е. Найта і С. Саксбі [13] М. Кастельса [15], І. Плога і Дж. Придмора [21], Дж. Ремо [24] та ін. Згадані зарубіжні науковці поставили широке коло проблем пов'язаних з процесом особистісного самовизначення у мережевому світі, водночас не уникаючи центральної для сьогодення теми кризи особистісної ідентичності, спричиненої опосередкованою технологіями комунікацією. Вона, на думку низки названих нами вчених, стала логічним наслідком стрімко зростаючого занепокоєння, з одного боку, незахищеністю величезного масиву особистої інформації, а з іншого – спотворенням ціннісної системи людини.

Згадані проблеми, як свідчать праці Ф. Влащенко [5], І. Гояна [6], І. Данилової [7], О. Дзьобань [9], А. Лісовенко [17], С. Сторожук [25], Н. Кривди [26] та ін., залишаються на маргінесі уваги українських науковців. У своїх дослідженнях вони зазвичай послуговуються базовими принципами постмодернізму, займаючись вивченням впливу мережових форм соціальної взаємодії на особистісне самовизначення. За такого підходу, опосередкована інформаційними технологіями комунікація розглядається як прояв симуляції, позбавленої розрізнення між знаком-образом і знаком-референтом. Популярність такого підходу сприяла поширенню у суспільній свідомості різноманітних засторог щодо можливих негативних наслідків мережевої комунікації і для особистісного самовизначення і для психічного здоров'я людини.

Попри чималий масив наукових розвідок присвячених дослідженню різноманітних аспектів особистісного самовизначення в інформаційно-мережевому просторі, наразі немає підстав говорити про зниження суспільної уваги до цієї тематики. Нестабільний, динамічний та відкритий світ сьогодення пропонує людині широкі можливості для особистісної та соціальної самореалізації, та втілити їх вдається не кожному, що нерідко породжує кризу особистісного самовизначення та позначається на психічному здоров'ї людини. З огляду на досить неоднозначний вплив інформаційно-мережевого простору на ідентичність людини, мета нашої роботи полягає у розкритті основних векторів впливу опосередкованої мережевими технологіями соціальної взаємодії на самовизначення особистості.

Основна частина. В опублікованій у 2001 році роботі «Індивідуалізоване суспільство», З. Бауман, досліджуючи особливості новоствореного суспільного життя, звернув увагу на різкий спалах наукового інтересу до теми ідентичності. Для тогочасних філософів, соціологів та психологів, як стверджує дослідник, «“ідентичність” стає призмою, через яку розглядаються, оцінюються та вивчаються багато важливих рис сучасного життя» [2, с. 121]. І це, як може здатися, на пер-

ший погляд, спричинено тогочасними цивілізаційними зрушеннями та становленням індивідуалізованого суспільства. Та, як відомо, сова Мінерви випростує свої крила лише опівночі, коли сонце вже зайшло і всі речі навколо не так добре освітлені. На наш погляд, ця загальновідома метафора дуже добре прояснює еволюцію наукового інтересу до проблеми ідентичності, що, як відомо, постала в інтелектуальному дискурсі за століття до виникнення «плинної сучасності».

Нагадаємо, що до теми самовизначення особистості одним із перших звернувся американський учений В. Джеймс. В опублікованій у 1890 році праці «Принципи психології» [12] дослідник широко послуговувався поняттям «самість», яке витлумачував як внутрішню несуперечність і навіть тотожність власного «Я». Його усвідомлення, як доводив В. Джеймс, відбувається на особистісному (тобто як власна сутність) та соціальному (або як соціальна репрезентація) рівнях, які у підсумку і формують ідентичність або цілісну особистість. Самою людиною вона сприймається як дещо незмінне й постійне, хоч насправді, як стверджує учений, ідентичність є безперервно змінним феноменом.

Не оминув своєю увагою проблеми самовизначення особистості й З. Фройд. У своїх дослідженнях він широко послуговувався терміном «ідентифікація», використовуючи його для пояснення деяких патологічних станів людини, а пізніше для трактування сновидінь та особливостей засвоєння дітьми моделей поведінки значущих для них дорослих. Зокрема, вчений витлумачував особистісну ідентифікацію як уподібнення дитини з представниками певної статі. Аналогічний процес, на його думку, відбувається і на колективному рівні, де проявляється через отождоєння людиною себе з лідером групи, тим самим сприяючи формуванню внутрішньої згуртованості останньої [29]. Загалом же, можемо сказати, що З. Фройд розглядав ідентифікацію як процес співвіднесення людини зі значущим Іншим на індивідуальному чи колективному рівнях.

Чимало уваги проблемі ідентичності приділили і представники неklasичної філософії. В цьому контексті доречно згадати Е. Гуссерля, який стверджував, що через трансцендентальну редукцію можна перейти до самототожної («чистої») свідомості як такої [19]. Дещо згодом, цей метод взяв за основу своїх філософських роздумів М. Гайдеггер і витлумачив ідентичність як єдність буття. У висліді цього, мислитель прийшов до висновку, що цілісність людини формує єдність двох незмінних суперечностей – буття й Іншого або життя і смерті. Втім така цілісність присутності у світі, на думку мислителя, притаманна не всім, адже буденна свідомість прагне втекти від питання про смертність, а тому губиться в повсякденні. Така людина, як стверджував мислитель, отождоєнює себе з сущим, тим самим перетворюючись сама і перетворюючи інших у взаємозамінні речі [11].

Роздуми та висновки М. Гайдеггера надзвичайно влучно схарактеризували реальність масо-

вого суспільства, втім не змогли уповні прояснити численні психологічні проблеми, що виникали перед зануреною в буденність людиною. Проживаючи «справжнє» чи «несправжнє» буття людина включається в комунікацію та різноманітні спільноти аби віднайти своє власне місце у світі інших людей. Нерідко, щоб стати невіддільною частиною суспільного цілого, їй доводиться приймати зовні нав'язані цінності та ідеали, навіть за їхньої цілковитої невідповідності їй власним життєвим планам та моральним підвалинам. Цю проблему, одним з перших помітив і ґрунтовно проаналізував американсько-німецький психолог єврейського походження Е. Еріксон. У роботі «Ідентичність: юність і криза» він репрезентував розвиток особистості як процес формування її ідентичності. В основі останньої, як стверджував дослідник, лежить «сприйняття самототожності та безперервності свого існування в часі й просторі, а також сприйняття того факту, що інші визнають її однотипність і безперервність» [10, с. 50]. Говорячи іншими словами, Е. Еріксон розглядав особистісну ідентичність як твердо засвоєний і особистісно прийнятий образ себе в усьому багатстві відносин особистості з навколишнім світом, відчуття відповідності та стабільності власного «Я» незалежно від соціокультурних змін чи будь-якої ситуації.

Звісно, учений добре розумів, що гармонійні стосунки людини з суспільством не легко вибудовуються, особливо в поворотні моменти її життя. Зважаючи на це, Е. Еріксон розділив життя людини на стадії, кожна з яких має власне поставлене суспільством завдання. У процесі позитивного вирішення таких завдань, людина виходить з кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності, що дає їй можливість надалі блискуче справлятися з життєвими негараздами. Неспроможність успішно подолати кризу та виробити відповідну власній ідентичності модель взаємодії зі світом породжує внутрішній конфлікт, який негативно позначається і на розвитку людини, і на її самореалізації.

Запропонований Е. Еріксоном підхід не позбавлений низки суперечливих моментів, що, проте не завадило йому стати концептуальною основою для подальших інтерпретацій особистісної ідентичності. В сучасному інтелектуальному дискурсі вона тлумачиться як внутрішня безперервність і тотожність особистості, спроможної до сприйняття групових ідеалів та цінностей [16, с. 562-563]. Завдяки цьому, як доводить, приміром, З. Бауман, ідентичність уявляється людині «природним житлом» або ж зручним притулком, у якому вона віднаходить безпеку і впевненість [2, с. 127]. Інакше кажучи, апелюючи до ідентичності, людина та й увесь сучасний інтелектуальний дискурс, намагаються віднайти стабільні підвалини життя у швидкозмінному світі, часто забуваючи про те, що такий безперервний розвиток самототожної особистості можна було віднайти хіба що в домодерну добу. І в античному, і в середньовічному суспільстві, ідентичність

людини була заданою зовнішніми щодо неї чинниками (світогляд, станова чи статева приналежність тощо) та визначала її місце й призначення в соціумі. В такому світі, кожен знав ким є інший і ким є він сам, тобто лицар, розумів, що він лицар і таким його визнають інші, що покладає на нього особливі обов'язки, так само як селянин розумів своє місце та призначення в суспільстві. Формування такої ідентичності відбувалося поступово у процесі подолання життєвих криз з допомогою випробувань та ініціацій, що посилювали відчуття внутрішньої самототожності.

Ситуація почала стрімко змінюватися у процесі переосмислення мислителями доби Відродження християнського віровчення. Шукаючи відповіді на злободенні тогочасні питання, вони, як свідчить «Промова про гідність людини» Дж. Піко делла Мірандоли, приходять до висновку, що людина була створена Богом без чітко визначеного місця, без власного образу та особливого обов'язку – все це, згідно з задумом Божим, вона мала право визначити самостійно [22, с. 45]. У висліді цих світоглядних трансформацій починає руйнуватися зовні задана особистісна ідентичність, а людина робить перші спроби вийти за межі станової визначеності та самостійно формувати себе. Такі зміни відкривали неймовірні соціальні перспективи перед сміливими, активними та винахідливими, zarazом прирікаючи їх залишатися у постійному русі та невизначеності.

Сформована в епоху Відродження ідея «незавершеності» людини, вкоренилася у суспільному світогляді з приходом суспільства модерного типу, яке і поставило на порядок денний проблематику ідентичності. У суспільства традиційного типу, особистісна ідентичність була своєрідним «подарунком долі», натомість з приходом модернізації, станові, кланові, цехові характеристики почали втрачати своє значення, змушуючи людину самостійно обирати свій життєвий сценарій та шукати стабільні підвалини власного життя. Поступовий демонтаж колишніх порядків супроводжувався постійним пошуком нових стабільних підвалин людського існування. Вибудовувалися вони цілеспрямовано й, що особливо важливо, на засадах розуму, який почав уявлятися як не тільки як сутнісна риса людини, а й потужний інструмент удосконалення суспільного ладу та покращення умов життя. Чи не найвиразніше така думка проявилася у філософії І. Канта, який вимагав від людини проявити мужність та скористатися власним розумом [14]. Мислитель вірив, що уміле ним послугування сприятиме гармонізації суспільних відносин та стимулюватиме зростання особистого і суспільного добробуту.

Засаднича для модерного типу суспільства ідея самоконструювання людини на засадах розуму, сформувала широкі перспективи для особистісної самореалізації людини, породивши водночас чимало проблем і суперечностей. Руйнування властивої традиційному суспільству соціальної визначеності, супроводжувалося утвердженням примусового і обов'язкового самовизначення на

засадах розуму. Це призвело до того, що розпад станової системи не призвів до вільного дрейфу індивідів, а змінився класовим суспільством. На відміну від визначеної народженням станової приналежності, класовий характер відносин вимагав від людини постійних зусиль та власної відповідальності. Щоб належати до певного класу, замало було народитися його представником, класову приналежність потрібно було постійно підтверджувати та доводити своєю поведінкою та справами. Така ситуація вимагала від людини не тільки постійної напруги, а й нівелювала можливість здавалось би вільного вибору ідентичності [27, с. 193-200].

Певні складнощі самовизначення породжувала й характерна для модерного типу суспільства залученість людини до великої кількості розмаїтих соціальних інститутів, у кожному з яких проявлялася не якась загальна особистісна ідентичність людини, а окремі її прояви та аспекти. Одночасне програвання різних соціальних ролей, окремі з яких могли видаватися навіть уродженими (як, приміром, статеві чи етнічні), цілком закономірно породжувало когнітивний дисонанс, бо за таких умов дуже складно чітко усвідомити, яка ж розмаїтих соціальних ролей відображає справжню ідентичність людини, її власне «Я». Проблема помітно загострилася у момент виходу на авансцену історії масової людини, яка, як показав свого часу Х. Ортега-і-Гассет, «не відрізняється від інших, а являється повторенням загального типу» [20, с. 17].

Перехід суспільства до «ситуації постмодерну» (Ж. Ф. Ліотар), «плинної сучасності» (З. Бауман), «постіндустріального суспільства» (Д. Белл) або «суспільства третьої хвилі» (Е. Тоффлер) посилив проблему самовизначення особистості. У висліді цивілізаційних зрушень постіндустріальної доби людина опинилася у новій для себе ситуації – в нестабільних умовах життя вона була вимушена конструювати та зберігати особистісну ідентичність залежно від кон'юнктури. Ситуацію ускладнювало повоєнне розчарування у стандартах і соціальних проектах світського гуманізму. Критика ідеалів та розвінчання колишніх авторитетів, супроводжувалося постійним зростанням недовіри до різного роду метанаратів, що у підсумку своєму призвело до втрати людиною останніх стабільних життєвих орієнтацій. Вона опинилася у світі абсолютної свободи, спонтанності, а подекуди й гри й могла вільно й без жодного примусу, формувати власну ідентичність [27, с. 202-203].

Руйнування упорядкованого, детермінованого життєвого світу людини помітно прискорилося під впливом глобалізації та інформатизації усіх форм суспільного буття, набувши небувалої до цього гостроти після винайдення та масового поширення Інтернету. Ця, на перший погляд, «невиразна технологія» докорінно змінила просторово-часові уявлення, тим самим змусили людину самовизначатися у новому для себе світі [15, с. 2]. Зокрема, традиційне уявлення про простір як абстрактну відстань, яку можна подолати

за певний проміжок часу, втратило своє фундаментальне значення. У мережевому світі, простір визначається швидкістю комунікації, а тому невеликий відрізок шляху може долатися за набагато більший часовий інтервал, ніж великі глобальні відстані. Відповідно, простір – це не відстань, а сукупність різних відстаней, які формують абсолютно нову для людини реальність – розірваний простір, у кожній частині якого людина має віднайти своє власне місце та залишитися собою.

Безумовно, ця зовсім нова для людини соціокультурна ситуація породжувала внутрішню тривогу, особливо на зорі становлення Інтернету. Саме тоді яскраво проявилися тенденція до свавільного конструювання користувачами мережі своїх ідентичностей шляхом безпідставного вибору особистісних характеристик і аватарів. За таких умов різко падав рівень довіри до ідентичності, що надавалася користувачем певного комунікаційного ресурсу, що й породжувало застороги про дегуманізацію людини та руйнування підвалин соціальності. Сама ж віртуальна реальність ставала страхітливим втіленням постсучасного світу симуляції.

Розрив з реальністю, який визначав онлайн-комунікацію на зорі становлення Інтернету, у єдності з характерною для постмодернізму абсолютизацію шизофреніка, нерідко спотвореною зацікавленими у прибутках мас-медіа, стали головними перешкодами на шляху усвідомлення сформованих мережевою комунікацією переваг у спілкуванні та особистісному самовизначенні. Адже, на відміну від попередніх епох, де людина самовизначалася згідно з зовні заданим соціальним стандартом, багаторівнева просторово-часова реальність сьогодення дає можливість людині жити у самостійно сконструйованому світі. Тут, як свідчать сучасні наукові розвідки, користувачі (у тому числі й тинейджери [6]) здебільшого створюють ідентичності, що не суперечать їхнім офлайн образам [15, с. 118-119]. До того ж мережа дає можливість людині конструювати власну ідентичність без жодного зовнішнього тиску у процесі комунікації з Іншим на основі спільних цінностей, ідеалів та норм. Це призводить до формування великої кількості спільнот зі слабкими соціальними зв'язками, проте позбавлених привілеїв та дискримінації, що відкриває неймовірно широкі перспективи особистісної самореалізації та самовизначення. В опосередкованому технологіями мережевому світі людина отримує шанс розкрити свій внутрішній потенціал, проявити себе, без уваги на статеву, етнічну, релігійну чи будь-яку іншу визначеність. Вона отримує абсолютну свободу самовизначення, одразу після того, як у неї з'являється бажання реалізувати власний потенціал та мужність відповідати за самостійно сконструйований образ власного «Я».

Висновки. Небезпідставне зростання наукового інтересу до проблеми самовизначення людини в інформаційно-мережевому світі, супроводжуються перманентним зверненням дослідників до запропонованого Е. Еріксоном визначення особи-

стісної ідентичності як твердо засвоєного й особистісно прийнятого образу себе в усьому багатстві відносин особистості з навколишнім світом, тобто як відчуття відповідності та стабільності власного «Я» незалежно від соціокультурних змін чи будь-якої ситуації. Таким чином, дослідники намагаються скоординувати людину на віднаходження стабільних підвалин свого життя у швидкозмінному світі, часто забуваючи про те що сова Мінерви розпростує свої крила лиш опівночі. Це ж своєю чергою, означає, що висновки й теоретичні узагальнення модерного інтелектуального дискурсу, мали на меті і можуть пояснити лише ті зміни і кризи в самовизначенні людини, що відбулися у процесі руйнування домодерного суспільства, де й можна було спостерігати охарактеризований Е. Еріксоном безперервний розвиток самототожної особистості.

Ситуація з самовизначенням людини почала стрімко змінюватися в епоху Відродження, набувши особливої гостроти в розвинутому індустріальному суспільстві Модерної доби. З приходом модернізації, станові, кланові, цехові характеристики почали стрімко втрачати своє значення, тим самим змусили людину самостійно обирати свій життєвий сценарій та шукати стабільних підвалини власного життя, які тоді міг забезпечити тільки розум. Започаткований ним розпад станової системи не призвів, однак, до вільного дрейфу індивідів, а змінився класовим суспільством, де приналежність визначалася не народженням, а постійними власними зусиллями та вчинками. Така визначена розумом приналежність до класу не тільки нівелювала можливість вільного вибору ідентичності, а й призвела до формування масової людини.

Ситуація змінилася тільки з появою інформаційно-мережевого простору, який, з одного боку, ускладнив, а з іншого – збагатив можливості особистісного самовизначення. Опосередкована технологіями комунікація змінила просторово-часові уявлення, тим самим відкрила можливість для стрімкого розширення кола Інших з якими може взаємодіяти людина, формуючи ідентичність, що не суперечить її реальному образу. Це ж, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що саме в інформаційно-мережевому просторі людина отримує свободу самореалізації, за наявності мужності відповідати за сконструйований самостійно образ власного «Я».

Література

1. Ancis, J.R. The Age of Cyberpsychology: An Overview. *Technology, Mind, and Behavior*. 2020; 1(1). Pp. 1-15. <https://doi.org/10.1037/tmb0000009>.
2. Bauman, Z. Identity in the globalising world. *Social Anthropology*. 2001. 9(2), Pp. 121-129. doi:10.1017/S096402820100009X.
3. Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. NY: Basic Books, 1976. 616 p.
4. Brzezinski, Z. Between two ages/ America's Role in the Technetronic Era. New York: Viking Press, 1970. 123 p.

5. Власенко, Ф. П. Віртуальна реальність як протистір соціалізації індивіда. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 56. С. 208-217.

6. Голян, І.М., Сторожук, С. В. Вплив віртуальної реальності на самоактуалізацію тинейджерів: антропологічний вимір. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2016. Вип. 9. С. 17-28.

7. Danylova, T., Storozhuk, S., Vus, V., ... Pavlova, O., Kholodynska, S. *Wiadomosci lekarskie (Warsaw, Poland : 1960)* this link is disabled, 2022, 75(11), Pp. 2850–2854.

8. Deleuze, G., Guattari F. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Harmondsworth, United Kingdom: Penguin Classics, 2009. 432 p.

9. Дзьобань, О. П., Жданенко, С. Б. Множинна ідентичність особистості у мережевих умовах: до антропологічних засад інформаційного права. *Інформація і право*. 2020. № 3. С. 34-45.

10. Erikson, E. *Identity Youth and Cris.* New York; London: Norton paperback, 1994. 336 p.

11. Heidegger, M. *Being and Time*. New York: Harper Perennial Modern Classic, 2008. 608 p.

12. James, W. *The principles of psychology*. New York : Cosimo classics, 2007. Vol. 2. 706 p.

13. Knight, A., Saxby, S. Identity crisis: global challenges of identity protection in a networked world. *Computer Law & Security Review*. 2014, 30 (6), Pp. 617-632. doi:10.1016/j.clsr.2014.09.001

14. Кант, І. Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво?. *Мислителі німецького романтизму*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. С. 158-161.

15. Кастельс, М. *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Пер. з англ. Київ, ТОВ «Ваклер», 2007 304 с.

16. Кизима В. Самоідентичність. *Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука*. Київ: Абрис, 2002. С. 562-563.

17. Ліотар, Ж. Ф. Ситуація Постмодерну. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. Вип. 5-6. С. 15-38.

18. Лісовенко, А. Ф. Проблема формування особистісної та соціальної ідентичності в епоху цифрової реальності. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття»* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 1. С. 303-306.

19. Masuda, Y. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo, Japan : Institute for the Information Society, 1980. XIV, 171 p.

20. Melchert, N. *The Great Conversation: A Historical Introduction to Philosophy*. Oxford University Press, USA. 2010. 784 p.

21. Ортега-і-Гассет, Х. *Бунт мас*. Нью-Йорк: Видання Організації Чотирьох Свобід України (ООЧСУ), 1965. 58 с.

22. Ploeg, I. van der, Pridmore, J. *Digitizing Identities Doing Identity in a Networked World*. New York, Routledge, 2020. 308 p.

23. Піко делла Мірандола, Дж. Промова про гідність людини. *Всесвіт*. 2014. № 11–12. С. 38–63.

24. Ремо, Дж. К. Съе чуття. Влада, багатство і виживання в епоху мереж. Київ: Yakaboo Publishing, 2018. 384 с.

25. Schmidt, E. Cohen, J. The New Digital Age: Reshaping the Future of People, Nations and Business. London : John Murray, 2013 315 p.

26. Сторожук, С. Меморіальні спільноти у глобальному світі. Наукові студії з соціальної та політичної психології, 2022. Вип. 49(52). doi.org/10.33120/ssspj.vi49(52).262.

27. Сторожук, С., Кривда, Н. Вплив медіа на колективну пам'ять. Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія», 2020. 11 (1). С. 90-100. doi:http://dx.doi.org/10.31548/hspedagog2020.01.090.

28. Сукенніков, О.В. Особистість як соціокультурний феномен: історико-філософський аналіз : Дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2021. 231 с.

29. Тоффлер, Е. Третя Хвиля.. Київ: Вид. дім «Всесвіт», 2000. 480 с.

30. Фройд, З. Вступ до психоаналізу. Переклад з німецької: Петро Таращук. Київ: Основи, 1998. 709 с.

31. Фуко, М. Археологія знання. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. 326 с.

Анотація

Петранюк А. І. До питання про кризу особистісної ідентичності в інформаційно-мережевому світі – Стаття.

У статті досліджується вплив опосередкованої мережевими технологіями соціальної взаємодії на самовизначення особистості. З цією метою розглянуто причини зростання наукового інтересу до проблем, що супроводжують самовизначення людини в інформаційно-мережевому світі, охарактеризовано панівні в сучасному інтелектуальному дискурсі підходи до тлумачення особистісної ідентичності та виявлено некритичне звернення дослідників до запропонованого Е. Еріксоном в середині ХХ ст. визначення особистісної ідентичності як твердо засвоєного й особистісно прийнятого образу себе в усьому багатстві відносин особистості з навколишнім світом, тобто як відчуття відповідності та стабільності власного «Я» незалежно від соціокультурних змін чи будь-якої ситуації. Таким чином, як показано в роботі, дослідники намагаються скоординувати людину на віднаходження стабільних підвалин свого життя у швидкозмінному світі, часто забуваючи про те що сова Мінерви розпростує свої крила опівночі. Це ж, своєю чергою, означає, що висновки й теоретичні узагальнення модерного інтелектуального дискурсу, мали на меті і могли пояснити лише ті зміни і кризи в самовизначенні людини, що відбулися у процесі руйнування домодерного суспільства, де й можна було спостерігати охарактеризований Е. Еріксоном безперервний розвиток самототожної особистості.

Зникнення самототожної особистості, як показано у ході дослідження, розпочалося в епоху Відродження та набуло особливої гостроти в розвинутому індустріальному суспільстві. З приходом модернізації, станові, кланові, цехові характеристики втратили своє значення, тим самим змусили людину самостійно обирати

свій життєвий сценарій та відшукувати нові підвалини власного життя, які в той час міг забезпечити тільки розум. Утвердження примусового самовизначення на засадах розуму супроводжувалося становленням класового суспільства, у якому ідентичність визначалася не народженням, а постійними власними зусиллями та вчинками. Така визначена розумом приналежність до класу нівелювала можливість вільного вибору ідентичності та сприяла формуванню масової людини. Ситуація змінилася тільки з появою інформаційно-мережевого простору, який з одного боку, ускладнив, а з іншого – збагатив можливості особистісного самовизначення. Зокрема, опосередкована технологіями комунікація змінила просторово-часові уявлення, тим самим відріла можливість для стрімкого розширення кола Інших з якими могла взаємодіяти людина, формуючи багатогранну особистісну ідентичність, що не суперечить її реальному образу.

Ключові слова: ідентичність, особистісна ідентичність, криза ідентичності, інформаційно-мережевий простір, Інтернет, просторово-часові уявлення.

Summary

Petraniuk A. I. To the question about the crisis of personal identity in the information and networking world. – Article.

The article explores the impact of networked technologies of social interaction on the self-determination of personality. For this purpose, the reasons for the growth of scientific interest in the problems accompanying the self-determination of the individual in the information and network world were considered, the dominant approaches to the interpretation of personal identity in the modern intellectual discourse were characterized, and was revealed an uncritical appeal of researchers to the definition proposed by Erik Erikson. The researcher considered identity as a firmly absorbed image of himself in all the richness of relations with the surrounding world, that is, as a sense of stability of his own "I" regardless of socio-cultural changes or any situation. Thus, as shown in the work, researchers seek to coordinate a person to find stable foundations for their life in a rapidly changing world, often forgetting that the owl of Minerva spreads its wings only with the coming of the dusk. This, in turn, means that the conclusions and theoretical generalizations of modern intellectual discourse aimed to explain the changes and crises in human self-determination that occurred during the destruction of pre-modern society, where the continuous development of self-identical personality, as described by E. Erikson, could be observed.

The disappearance of self-identical personality, as shown in the course of the research, began in the Renaissance era and gained particular sharpness in developed industrial society. With the advent of modernization, the characteristics of status, clan, and guild lost their meaning, thus forcing a person to independently choose their life scenario and search for new foundations of their own life, which at that time could only be provided by reason. The affirmation of compulsory self-determination on the basis of reason was accompanied by the formation of a class society, in which identity was determined not by birth but by

constant efforts and actions. Such an intelligence-defined belonging to a class leveled the possibility of a free choice of identity and contributed to the formation of a mass man being. The situation changed only with the emergence of information and network space, which, on the one hand, complicated, and on the other hand, enriched the possibilities of personal self-determination. In particular, the technology-mediated communication

changed the spatial-time perceptions, thereby opening up the possibility of rapidly expanding the circle of Others with whom a person could interact, forming a multifaceted personal identity that does not contradict its real image.

Key words: identity, personal identity, identity crisis, information and network space, Internet, space-time ideas.

УДК 122/129

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.11>

О. В. Тюлькін

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2713-221X>

магістр філософії,

аспірант кафедри філософії та релігієзнавства
Київського університету імені Бориса Грінченка

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ КОЛЕКТИВНОГО ДОСВІДУ ЯК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАННЯ ХХ–ХХІ СТ.

Постановка проблеми. Для культури властиво передавати колективний досвід від покоління до покоління, однак чи можна сказати, що такий процес є безпечним для суспільства в усіх його аспектах? Вірогідно, що ні, бо, так само як важливо в сім'ї передати позитивні наративи молодому поколінню, так само і в культурі, важливо надати правильні життєві настанови представникам цієї культури.

Саме тому, інформація, що зберігається у накопиченому досвіді різних поколінь, які жили у ХХ столітті, відповідно вплинула на основу світогляду соціуму ХХІ століття. І тому, людина постсучасності знаходиться перед несвідомим, постійним вибором, або розвивати власне бачення на речі, або бути суцільним «продуктом» минулого століття. Подальші відповіді на наші питання допоможуть нам більше зрозуміти, природу власної культури та механізми пізнання у ХХІ столітті.

У будь-якому разі, майбутнє тієї, чи іншої культури залежить від посилу, який передає минуле покоління до сучасників. І навіть тоді, існує велика ймовірність, що для представників цього часового проміжку передані настанови лишаться набутої мудрості, бо для нас той досвід, що полишили після себе наші предки, лише сукупність теоретичних даних. Передумовами для реалізації такої вірогідності, можна назвати декілька причин: поступова втрата емпіричного досвіду, що був отриманий раніше та концептуальна «втома». Останнє означає, що в процесі своєї життєдіяльності сучасні покоління будуть мотивовані скоріше замінити старе та жити по принципах оснований на власному досвіді (бажання жити по новому).

Ці процеси с кожним днем стають тільки актуальнішими, ось чому, нас цікавлять результати сприйняття колективного досвіду накопиченого у період з ХХ по ХХІ століття, особливо, з урахування тих реалій, що приводяться в цьому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для цієї публікації особливе значення мали цитовані роботи таких авторів, як: Онопрієнко В. І. («Наратив как стратегия и практика постмодернистского обновления методологии социогуманитарного знания») [1]; Чепелева Н. В. та Рудницька С. Ю. («Наративне конструювання досвіду особистості») [2]; Татенко В. О. («Колективний досвід як соціопси-

хологічний феномен і чинник переходу на вищий рівень націєтворчої діяльності») [3]; Кривда Н. («Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності») [4]; Манхейм К. («Diagnosis of our Time») [5]; Балл. Г. («Феномен вибору в контексті соціальної поведінки») [6]; Мельник В. В. («Культура буття як соціогуманітарний феномен») [7]; Поппер К. Р. («Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge») [8]. Останній із вказаних авторів, приносить практичну користь не тільки, як науковий матеріал, що супроводжує результати нашого дослідження, ще він доповнює наше уявлення про функції традиції у суспільстві, що було корисним для цієї наукової роботи.

Крім цього, можна виділити декількох науковців, які у перспективі можуть бути корисними в нашій області дослідження. Це Мак Адамс Д. П., а точніше, його роботи про розвиток особистості, та особистісні трансформації. І декілька представників соціальної філософії: Хосе О. І. Г. («La rebelión de las masas»); Гідденс Е; Бел Д.

Мета статті – осмислити феномен колективного досвіду та особливості його сприйняття, як етнонаціонального знання, щоб виявити та показати почергові складні процеси внутрішнього розвитку сучасного суспільства на прикладі наявного взаємозв'язку між культурами ХХ та ХХІ століття.

Для цього, важливо провести дослідження філософського дискурсу щодо особливостей колективного досвіду у ХХ–ХХІ столітті, проаналізувати окремі аспекти нашого пізнання в умовах сучасності, та вивчити процеси формування нашого подальшого світогляду на основі «етнонаціонального» досвіду отриманого в процесі взаємодії між нині актуальними поколіннями людей.

Як відомо, у часовій категорії, існує лиш те, що продовжує мінятися за законами своєї природи або те, що вже втратило цієї можливості. Наприклад, якщо говорити про історичні епохи, як про певний уривок людської історії, якому притаманний ряд особливостей, що символізують їх відмінність від інших, подібних часових уривків, то вони міняються тоді, як найбільша особливість періоду перестає бути настільки особливою, як це було на самому її початку. Однак, говорячи про людей, то вони міняються більш, різноманітніше, бо мають значно складнішу систему трансформацій, яка на ряду з усім, залежить від принципів розвитку

суспільної свідомості. Ці принципи на основі нашого спостереження мають спільний зв'язок з колективним досвідом, як переосмислення та усвідомлення пережитого за життя досвіду. Саме тому, нами було звернено увагу до теми – досвіду, як ключового фактора подібної трансформації у суспільстві.

Той досвід, що накопичується протягом життя і є важливішим визначенням готовності до подальшого розвитку культур. Згадаємо, як ХХ століття виділилося у світовій історії. Це ключові події, що так, чи інакше вплинули на людей цього періоду. Наприклад: ряд важливих світових конфліктів (війни); стрімкий розвиток науки (медицина, право, космічна галузь); подальший розвиток механізації та комп'ютеризації; розрішення гуманітарних питань, поява різноманітних політичних ідеологій та рухів, трансформації, що відбулися у релігійному просторі та багато іншого.

Всі ці події – це тривалий, раціональний процес, який привніс в наше життя необхідний матеріал для подальшої інтенції внутрішнього і зовнішнього розвитку. І тому, щоб дослідити зв'язок між цими подіями та колективним досвідом, був обраний – нарративний підхід, що дозволяє нам зробити відповідні на цю тематику висновки.

Всі вищезазначені елементи роботи можна звести до області, що вивчає процес пізнання та його окремі аспекти. Скажімо що, отриманий досвід та правильне його використання залежить від того, як його масово було сприйнято і що саме, ця інформація означає для людини. Відомо, що важливою функцією пізнання є створення системи визначень про будову всесвіту, набутого з досвіду (його будову та порядки), такого роду систематизація допомагає упорядкувати своє буття у всесвіті та сприяє своєму подальшому існуванню в межах тих уявлень про світ, що нами свідомо та успішно застосовуються. Тому, можна сказати, що пізнання – це створення і узгодження певного сенсу у досвіді [1, с. 1–3]. При цьому нарратив (індивідуальність сформована на колективному баченні, виражена через інформацію), що присвоюється нам в процесі пізнання, цілком залежить від культури в якій ми знаходимося.

Але, цей нарратив може бути переданий різними способами. Для цього потрібно задіяти різні, ефективні методи впливу на свідомість. Наприклад, мовленнєві практики, як найбільш популярний спосіб передачі інформації. Однак, говорячи про специфіку пізнання людини, важливо зазначити, що в сучасному світі єдиного спілкування може бути не достатньо, бо більше потрібно регулювати мислячу діяльність людини. А це, своєю чергою, сукупність думок оснований на пережитому власному досвіді, яке можна найменувати, як – «власна життєва історія».

Якраз, «власна життєва історія», являється ефективною протидією сторонньому впливу, як психологічний бар'єр, що був сформований, завдяки інтелектуальному розвитку в умовах своєї життєдіяльності. І до цього, ще додається усвідомлення неповноти конструйованого досвіду за

допомогою «діалогу», що зумовлює початок процесів нової саморефлексії.

Отже, зі сказаного виходить, що для протидії сторонньому впливу може бути дієва власна життєва історія, що формується в певних умовах, де є дискурсивний матеріал [2, с. 8]. Однак, на нашу думку важливо не тільки його наявність, а і різноманіття такого матеріалу, якого на просторі між ХХ та ХХІ століттям накопичилась чимала кількість.

Згадаємо про колоніальний рух або розширення влади провідних країн світу (метрополій) кінця ХІХ та початку ХХ століття. Ідея географічної домінації, яка з помір'я усього була продовженням подолання існуючих вже на той момент державних кордонів. Це приклад формування сучасної державності та формальної приватизації невизначених на той момент територій.

У чому тут філософський нарратив? У тому, що закладається ідея створення більш розвинутої, впливовішої держави, яка розширює свою владу на світовій «арені». *Конкуренція* от що, виходить на новий рівень свого розвитку. ХХ століття – це поки, останній період у якому відбулися найбільші за своїми масштабами війни. Але, така доля може спіткати й ХХІ століття, бо події, що відбулися у минулому не пройшли непомітно для учасників тих бойових дій, так само як і війни, що були у далекому минулому, залишилися всередині підсвідомості цілих епох. І тому, не одна культура, що пройшла через це, схильна до різного роду «воєнної» залежності, яка відобразиться на наступних поколіннях.

Досліджуючи нинішню епоху, слід звернути нашу увагу на те, що, така річ, як державні інтереси, продовжують представляти для індустріально-розвинутих країн світу, майже найбільшу цінність. Наприклад, за роки існування відомих нам країн, подібна настанова стала невід'ємною частиною життя для існуючих сьогодні поколінь. Головне в такій ситуації, не те, що такий розвиток живився в системі державного управління, а те, що така ідея, укорінилася всередині людської свідомості. І це насторожує, бо під впливом «воєнної залежності», продовжують своє існування цінності неоднозначного нарративу, можливо, навіть більше ніж звичайні морально-етичні цінності.

Однак, чи можна стверджувати, що індивід стає більш піддатливим державному впливу ніж по відношенню до власного розсуду? Вірогідно що, ні. Бо, у ХХІ столітті існує, чимала кількість різноманітних способів комунікації та доступних джерел інформації, що позитивно сприяють багатоваріантності способів протидіяти впливу ззовні. Але, така річ, як колективний досвід по своїй природі відрізняється від звичайних передумов нашого вибору, що вирішуються власним життєвим шляхом, і тому знаходиться на особливому рівні вагомості в цьому питанні.

Наступне питання: Як можна охарактеризувати формулювання – колективний досвід? Це сукупність осмислених знань, отриманих в процесі життєдіяльності. Однак, такий досвід може засвоюватися у свідомості людини в єдиному соці-

опросторі, окремо один від одного. І сприйматися він буде, як загальноприйняте для всіх знання. А може й інакше, як *спільний досвід*, який одночасно пережили декілька умовних одиниць представників культури (одне, два, три покоління). Наприклад: абсолютні цінності, що являються атрибутом будь-якої психологічно зрілої людини. Для їх усвідомлення необхідні індивідуальні прояви волі, на ряду з відповідним вихованням зі сторони навколишнього оточення. І навіть тоді, кожен по різному їх засвоює, виходячи з власних поглядів; В іншому прикладі, це може бути глобальна подія (катаклізм, криза, голод, війна, ідеологія), що вплинула на умовну групу людей. І вже від них, з часом, відповідний наратив був переданий до дітей, учнів, підлеглих на роботі, однодумців та інших. Тому, надалі, це масово втілюється у колективне бачення, що є наслідком – колективної свідомості.

Колективна свідомість – це непросте явище, яке виступає поєднуючим набором знань в середині соціуму, набутий у спільних життєвих ситуаціях. У період між ХХ та ХХІ століттям різноманітні культури накопичували актуальний досвід, який був задіяний в різних життєвих обставинах та сферах суспільного устрою. Поміж великої кількості практичної реалізації такого досвіду, чимале значення колективний досвід має, як сучасний елемент націєтворчої діяльності, для якої вихідним матеріалом в будь-якій національній спільноті є: життєві події та усвідомлення головного сенсу з отриманого досвіду (його значення). В дійсності, будь-який народ під впливом держави, релігії, наукового супроводу або іншого, продовжує своє існування чітко усвідомлюючи свій колективний досвід! Скажімо для такого соціуму, найбільш цінним досвідом є «вчинковий» досвід, що набувається в процесі обміну знаннями між представника культури [3, с. 1–9].

Отже, колективний досвід, як сукупність практичних висновків про будову нашої реальності, продовжує своє існування в етнонаціональній сфері суспільного життя, в тому числі у процесі – національної самоідентифікації. Однак, єдине важливе зауваження тут, слід зробити, це те, що нерідко, саме етнічна складова стоїть в основі національного розвитку країни, хоч на цей погляд, автор описує власні спостереження щодо цього.

На нашу думку, мова йде про певні етнічні якості, що найбільше виділяються з поміж тих, що притаманні культурі. Іноді, їх можна охарактеризувати, як етнонаціональне надбання, яке характерне для ментальності цього покоління. А з цього виходить, що проблематика, яка була актуальна в етнічні часи, врешті решт виступає першопричиною подальшої національної активності. Тому, історичне становлення, ось, що являється іншою умовою сучасного розвитку та схильності до відповідних операцій. Це, існування націєтворчої ідеї (американська – демократична; українська – визвольна боротьба; японська – повага до традиційних порядків; німецька – цінність внутрішнього обов'язку та інше).

Подібні процеси відбуваються через те, що історична пам'ять нерозривно пов'язана зі своїми носіями, які мають спільне минуле. Завдяки пережитому досвіду, що втілюється в історичну пам'ять, спільнота створює символи та образи, що відображають власну ідентичність. Цьому сприяє активна участь особистості в житті соціальної групи до якої вона відноситься (сім'я, релігійна або національна спільнота). Саме тому, пам'ять можна визначити, як соціально обумовлене явище орієнтоване на збереження інформації [4, с. 61–63].

З цього виходить, що досвід тісно взаємозв'язаний з пам'яттю, особливо, якщо це стосується соціуму. Інакше кажучи, декілька поколінь поспіль, мають спільну соціальну рису, що поступово укоріняється в їх свідомості, завдяки єдиній історичній пам'яті, що почала формуватися, ще на початку діяльності минулого покоління. І причиною цього, являється досвід отриманий між цими поколіннями.

Це на ряду з активною громадською діяльністю молодого покоління в країні. У період постмодернізму, який Карл Манхейн (англійський соціолог та філософ) описує, як період «юнацького» бунту проти системи. Філософ визначає, цю частину спільноти (нове покоління) – найбільш уразливою, бо без відповідного власного досвіду та недостатнього розуміння теоретичних знань, вона підвладна до деструктивних дій у суспільстві [5, с. 31–37]. Слід сказати, що подібні культурні прояви це результат не тільки постмодернізму, а і наслідків визваних постструктуралізмом. Через стрімке бажання вийти за межі існуючої системи, яку сформували попередники. Витоки цього феномена знаходяться на більш складному рівні дослідження, яке пояснюється сукупністю багатьох наукових робіт в області психології, соціальної філософії, соціології та інших наук.

Оскільки, проблемою в цій області є явище, обумовлене сповільненням засвоєння людиною інформації, яка була отримана з актуального для нас досвіду. В такому випадку, старий досвід *деактуалізується*. Саме це відбувається у ХХІ столітті, бо в нас зникає емпірична складова для формування досвіду стосовно до вже відомого нам знання, пізнаного минулими поколіннями.

У цьому столітті відбулася ціла низка культурних змін, що посприяли на трансформацію суспільного буття. В особливості вони відносяться до самої людини та її порядків у соціумі. Тому, досліджуючи ці зміни, було виявлено, що в середині процесу нашого пізнання, існують «зони», які значно сильніше інших піддаються впливу цих змін. Наприклад, через надмірну кількість інформації, що поступає до нас, стало можливим зазначити, що в деяких людях відбуваються типові психологічні процеси пов'язані з неповним розумінням явищ, що відбуваються в їх житті або відбувалися в житті попередників. Це, свого роду ілюзорність світосприйняття та збіднення власного багажу знань про навколишній світ.

Це проблема теоретичного та емпіричного сприйняття інформації. Як було сказано: людина з урахуванням своїх фізіологічних особливостей, може сприймати світ лиш частково від тієї дійсності, яка була відома з десятків років назад. А, далі відбувається розвиток апатії від контенту, що повинен визивати певний спектр емоцій. Цьому сприяє відсутність практичного контакту з явищами, які повинні спонукати до відповідної інтелектуальної діяльності для правильного аналізу отриманої інформації.

У XXI столітті на просторах інформаційних джерел, кожен день транслюється безліч матеріалу, який повинен мати певну концептуальну ідею та передавати приймачу інформації ряд психоемоційних «збудників». Особливо, це стосується класичних тем, що повинні виховувати в людині правильні цінності. Наприклад про: війну; кохання; сім'ю; чесність; свободу та інше. Та чи відчуваємо ми цей посыл, або навпаки популяризуємо його, не розуміючи цих речей повною мірою? Наприклад, в соціальному просторі дуже багато матеріалу про війну. Але, виступає цей матеріал не тільки, як показник негативних, деструктивних дій війни, а як, екшен або видовище, що зроблено для розваг. Така незначна межа між реальністю та ілюзією сильно заплутує нові покоління, які на власному досвіді ще не мають розуміння про ці реалії життя.

Ця дуальність, по своєму допомагає людині отримати у меншій кількості розуміння і усвідомлення справжніх емоцій та висновків з того, що поступає до нас з екранів наших гаджетів та моніторів. З поміж цього, сам принцип інформаційного суспільства, як головного джерела, чинника нашого теоретичного досвіду, спростовує методи пошуку відповідної інформації. Оскільки, нам лиш залишається, обирати варіанти, що тобі надають в інфопросторі алгоритми. Таким чином, суспільство тільки прискорює споживання інформації, але позбавляє себе невеликого відсотка індивідуального внеску у виборі знань, що формують його власний світогляд. Це свого роду уривок з концепції про інтенціональний розвиток постсучасного суспільства, яка більш детально нами досліджується в інших роботах.

Слід виділити, що зв'язок між свідомістю, яка поступово втрачає взаємодію з доступним досвідом від минулого покоління, та діяльністю, яка конструється на принципах, що формує така свідомість, може мати специфічні наслідки. Наприклад, це впливає на – концепцію вибору, що в надалі зумовлює суспільство переосмислити ряд важливих для людини соціальних норм.

Вибір це діяльність, яка у майбутньому втілюється новою історичною пам'яттю. Бо вибір, це не тільки в класичному розумінні систематична дія розпочата після прийняття рішення в процесі життєдіяльності, а ще й внутрішній вибір кожного (не просто дія, як «операція», а рішення, як цілеспрямована обдумана дія).

Іншими словами, вибір для суспільства, це особливий фактор, що визначає його майбутнє існування. В такому разі, вибір може являти собою не

тільки наслідки простої за різноманітністю діяльності, а цілу систему: стратегічного та тактичного рішення (по необхідності власного рішення). При такій інтерпретації поняття вибору, соціальні норми людської поведінки існують у вимірі дискретних альтернатив між якими треба здійснювати вибір [6, с. 4–6].

Щоб продовжити роздуми на тему вибору, надалі, потрібно звернути увагу на зв'язок між культурою (загальне тлумачення поняття) та соціальним простором. Бо розуміючи, в якому вимірі народжується і проживає своє життя звичайна людина, тільки тоді можливо зрозуміти, передумови її можливого вибору.

Для початку, ці два поняття доповнюють один одного, бо культура, може сприйматися, як «зріз» соціокультурного простору, в якому знаходяться різні соціальні утворення. В цьому вимірі формується відповідна риторика, що відокремлює ці форми суспільства один від одного. І тому, люди знаходячись в спільному просторі мають ряд відмінностей, що визначають відповідний тип культури цієї людини по відношенню до культурних особливостей групи з якої вона вийшла. Саме тому, вибір людини, як представника однієї спільноти, може бути абсолютно різним.

Окрім цього, сам соціокультурний простір це не тільки люди, а й універсалії буття їх культури (дозвілля, спілкування та інше). Під час, яких формуються у свідомості будь-якого покоління відповідні цінності, які належать до системи, що отримала назву – культурна предметність, поняття, яке втілює в собі зібрані воедино; знання, норми, цінності. Воно охоплює головні виміри, такі як: релігійний (духовний), правовий, політичний. Та у подальшому переходить до явища – культурогенез нації, яке є проявом етносоціального буття [7, с. 253–267].

Питання: Наскільки вибір походить від індивідуально прийнятого рішення ніж від фактора колективного впливу? Наша відповідь на це питання була отримана під час дослідження природи колективного досвіду. Оскільки, в деякому розумінні, такий досвід за логікою, слід визнати результатом колективного впливу, тому вибір більше походить від соціуму, ніж від індивіда, але при цьому, завжди лишається внутрішня складова людини, яка при певних умовах розвитку приводить до прийняття рішення оснований на індивідуальних якостях особистості. Інколи, це може проявлятися дивергентним (не лінійним) рішенням.

Візьмемо до уваги, інший аспект: За одне довге людське життя породжується декілька поколінь поспіль. Чи існує, серед них, більш провідне покоління, яке матиме вагомий вплив на інших? Все залежить від статусу покоління та поважності передаваного наративу. Це відносно можна побачити у відмінності між зрілим та досвідченим членом сім'ї та наймолодшим нащадком. В такому разі, формується ціле покоління, яке матиме перевагу у прийнятті фундаментальних для соціуму рішень перед новими поколіннями.

Крім того, як зазначав австрійський філософ Карл Раймунд Попер, нові покоління попадають під вплив ідеї, що їх життя це їх рішення. І до цього додав, що традиційні погляди, які були передані від попередників, стають основою їх майбутніх помилок, через те, що традиційні погляди сформовані на застарілому досвіді. Це явище К. Р. Попер визначає, як продовження традицій, які на основі критичного погляду сприяють подальшому розвитку [8].

І насправді, це зворотна сторона помилкового досвіду або застарілого по критеріях сучасності, яка показує не ідеальну природу досвіду. Тому, можна сказати, що це, ще одне підтвердження складності процесу передачі нарративного посилу через досвід майбутнім поколінням. А говорячи про етнонаціональний нарратив, переданий нам від попередників, які існували у ХХ столітті, слід сказати, що цей посил дійсно стоїть в основі нашого громадського бачення, але не може бути повністю відповідний за наші дії та вибір у повсякденному житті.

Висновок. Отже, підводячи підсумки проведеної роботи було виявлено, що кожному сучасному соціуму властивий свій нарратив, витoki якого походять з відповідної історичної пам'яті. Це ментальна «надбудова» в культурі, яка проявляється у різних поколіннях по-різному.

У ХХІ столітті подібний нарратив зображується як інформація, яка попадає до представника культури по принципах зазначеної історичної пам'яті. Для цього не так важлива особиста саморефлексія, щоб її засвоїти, а скільки інформаційний спадок (колективний досвід) залишений для нас минулими поколіннями, а також методи передачі та особливості нашого сприйняття.

Загалом, зазначений нарратив знаходиться у невеликій кількості в кожному із нас, завдяки засвоєним культурним особливостям нашої спільноти. Та в основному, більша його частина передається інформацією через актуальні для неї носії. З середини ХХ століття по сьогодні, найбільш популярними методами є мас-медіа. Однак, важливою відмінністю від ХХ століття, є кількість (його значно більше) та якість передаваного матеріалу.

Через це, не менш важливими є особливості сприйняття цієї інформації. Однією із головних проблем цієї роботи була втрата об'єктивного розуміння дійсності із-за різниці у емпіричному досвіді між поколіннями та їх відмінністю у сприйнятті теоретичних знань. В такому разі, досвід попереднього покоління сприймається, як теоретичний. І враховуючи щойно зазначені відмінності, стає недостатньо оціненим, через що відбувається повторний розвиток нових соціальних проблем. Ось чому, люди під час життєдіяльності роблять схожі помилки і саме тому, більшість завжди буде схильна повторювати у своєму житті найвідоміші поступки минулих епох або їх окремі прояви.

Загалом, колективний досвід ХХ та ХХІ століття, як етнонаціональне знання особливе тим, що проявляється однаково, як підсвідомо, так і відкрито у свідомості людини (в залежності від давнини досвіду та способів його передачі) та сприяє продовженню розвитку культури, як

спільноти поєднаної єдиною історією, цінностями та соціальними проблемами. В першу чергу це стосується нас та наших родичів, як єдиних між собою поколінь, з різним життєвим досвідом.

Отже, чимало речей пов'язаних між собою, мають особливе значення для наукової спільноти, як зразок цілісної системи, дослідження якої позитивно відображається на вирішенні важливих для нас питань та встановлення уявлення про роботу цінних для нас процесів. Наприклад: пам'яті, досвіду, вибору та багато іншого, що актуальне для соціуму.

Література

1. Оноприенко В. И. Наратив как стратегия и практика постмодернистского обновления методологии социогуманитарного знания. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2010. № 1. С. 22–25. DOI: URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2010_1_7.
2. Чепелева Н.В., Рудницька С.Ю. Наративне конструювання досвіду особистості. *Психологічний часопис*. 2022. Т.8, Вип. 2, № 58. С. 7–17. DOI (Article): <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2.1>.
3. Татенко В. О. Колективний досвід як соціо-психологічний феномен і чинник переходу на вищий рівень націєтворчої діяльності. *Збірник наукових статей ПЗВО «Київський міжнародний університет» й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія: «Психологічні науки: проблеми і здобутки»*. Вип (1-2) 13-14. К. КуМУ, 2019. С. 320–329.
4. Кривда Н. Колективна пам'ять як чинник формування групової ідентичності. *Філософські обрії: Наук.-теорет. журн. / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Серія: Соціальна філософія та філософія історії*. 2019. № 41. С. 60–76. DOI: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2019.41.172940>.
5. Karl Mannheim. *Diagnosis of Our Time*. Oxford University Press, 1944. 200 p.
6. Балл. Г. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Секція: Соціальна психологія*. 2005. № 1. С. 3–13.
7. Мельник В.В. Культура буття як соціогуманітарний феномен. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. Вип. 60. С. 253-268. DOI: URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvzdia_2015_60_26.
8. Popper, K. R. *Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge*. New York: Routledge & Kegan Paul. 1963. 412 p.

Анотація

Тюлькін О. В. Особливості сприйняття колективного досвіду, як етнонаціонального знання у ХХ–ХХІ столітті. – Стаття.

У статті досліджуються певні особливості сприйняття колективного досвіду отриманого від декількох останніх поколінь ХХ–ХХІ ст. В цій роботі, подібний досвід завдяки нарративному підходу і ряду інших філософських методів аналізується, як етнонаціональне знання. Бо, таке знання відображає найбільшу колек-

тивну форму активності, яка існує в соціумі, з давніх-давен і по нині. Це актуальний філософський дискурс на тему: досвід та особливості його сприйняття; умови розвитку індивідуальних якостей культури; наслідки формування певних аналітичних установ через тривалий вплив на нові покоління, колективного нарративу, що був актуальним у минулому.

Паралельно з цим опрацьовується подальша проблематика, яка розкривається у процесі нашої роботи. Наприклад: процес соціалізації та її наслідки для сучасних поколінь; природа становлення світогляду оснований на історичній пам'яті; способи передачі та засвоєння культурного нарративу, що сформувався між поколіннями та інше.

У статті зроблено висновок, що незважаючи на те, що буття сучасного (головні принципи та порядки нового покоління) суспільства побудоване на власній життєвій історії, воно є продовженням нарративів минулих поколінь, які є результатом осмислення та усвідомлення власного життєвого досвіду (теоретичного та емпіричного).

Однак, з поміж цього додатково було встановлено, що через розвиток власного сприйняття інформації, нове покоління зіштовхується з дуальністю своєї інтенції розвитку. Одночасно продовжується традиція побудована на історичній пам'яті ХХ століття та відбувається протипоставлення цієї традиції власного доленого вибору оснований на індивідуальному осягненні світу (ХХІ століття). Відповідно до цього, іншим важливим зауваженням є особливість вищезазначеного сприйняття досвіду.

Ключовою проблемою тут виступає неідеальне, помилкове пізнання реальності, побудоване на складнощях буття та неточності його освоєння. Це виражене невмінням зберегти весь досвід минулих поколінь для практичного використання та формування власної раціональної філософії по принципах теоретичного знання більше ніж емпіричного. Як результат це приводить до залежності власного існування від фундаментальних проблем минулих поколінь, але в нових умовах сучасного світу.

Ключові слова: культура, історична пам'ять, досвід, пізнання, сприйняття, проблема, покоління, етнонаціональне знання, колектив, свобода, вибір.

Summary

Tiulkin O. V. Features of perception of collective experience as ethno-national. – Article.

The article examines certain features of the perception of the collective experience obtained from several recent

generations of the 20th–21st centuries. In this work, such experience is analyzed as ethno-national knowledge thanks to the narrative approach and a number of other philosophical methods. Because such knowledge reflects the largest collective form of activity that exists in society from ancient times to the present. This is a relevant philosophical discourse on the topic: experience and peculiarities of its perception; conditions for the development of individual cultural qualities; the consequences of the formation of certain analytical institutions due to the long-term influence on new generations of a collective narrative that was relevant in the past.

In parallel with this, further problems are being worked out, which are revealed in the process of our work. For example: the process of socialization and its consequences for modern generations; the nature of the formation of a worldview based on historical memory; methods of transmission and assimilation of the cultural narrative formed between generations and others.

The article concludes that despite the fact that the existence of modern society (the main principles and orders of the new generation) builds on its own life history, it is a continuation of the narratives of past generations, which are the result of understanding and realizing one's own life experience (theoretical and empirical).

However, among this, it was additionally established that due to the development of their own perception of information, the new generation faces the duality of its development intention. At the same time, the tradition built on the historical memory of the 20th century continues and this tradition is contrasted with one's own fateful choice based on an individual understanding of the world (21st century). Accordingly, another important observation is the peculiarity of the above-mentioned perception of experience.

The key problem here is an imperfect, erroneous cognition of reality, built on the complexities of existence and the inaccuracy of its mastery. This is expressed by the inability to preserve all the experience of past generations for practical use and the forms of one's own rational philosophy based on the principles of theoretical knowledge rather than empirical knowledge. As a result, this leads to the dependence of one's own existence on the fundamental problems of past generations, but in the new conditions of the modern world.

Key words: culture, historical memory, experience, knowledge, perception, problem, generation, ethno-national knowledge, team, freedom, choice.

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.12>

Е. В. Щербенко

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>

кандидат філософських наук,

докторант

Інституту філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України

РЕВОЛЮЦІЯ Й АВДИТОРІЯ. ГЕРМЕНЕВТИКА ДОРΟΣЛІШАННЯ

Honesty the best policy.

Постановка проблеми. Драматичне загошення викликів демократичного транзиту на завершальному його етапі, пов'язане з воєнною агресією РФ, здатність громади знаходити нові ресурси для відповіді на них, набувши вкрай гібридної форми у поєднанні практик урядування, що йдуть корінням в добу мобілізаційної економіки, та самоорганізації мереж із залученням потуги глобального громадянського суспільства, потребують суттєвої переоцінки масштабу викликів й рівня загроз, водночас і потенціалу України як нового члена Євроспільноти. З цього випливає також корекція певних теоретичних уявлень стосовно модернізації в плані їхньої локалізації для українського кейсу, з урахуванням чинників «естафети генерацій», травм модернізації та їх (не)опрацювання, що в ретроспективі може поставати поворотним пунктом транзитної траєкторії суспільств, як у випадку Білорусі та РФ, котрі лише покоління тому, разом з Україною підписавши Біловезькі угоди, засвідчили світу мирне сходження Союзу РСР з історичної арени.

Аналіз останніх публікацій. Ознаки герменевтичного повороту, який намітився у вітчизняній філософії, про що свідчать зокрема спеціальні числа «Філософської думки», присвячені проблемам інакшого досвіду [1], усної історії філософії [2], рецепції [3], активний розвиток досліджень у царині практичної філософії, зокрема комунікативній етиці, що має глобальний вимір [4], складовою частиною якого став переклад праць фундаторів напряму (Апеля, Бюлера, Габермаса, Йонаса та ін.) [5], дозволяє в горизонті «розуміючого» суспільствознавства артикулювати суттєві для долі успішного демократичного транзиту практики української громади, ввівши в поле розгляду феномени, що в умовах перехідного суспільства стають доступними для рефлексії радше у ретроспективі, коли «вилітає сова Мінерви».

Вихід на політичну сцену нових верств проактивних громадян, постановня неочікуваних акторів змін, як креативний клас і помісна Церква спонукають до розширення контексту дослідження трансформації українського суспільства, вписування його в перспективу глобальних цивіліза-

ційних змін (зокрема зростаючої ваги мережевої спільноти, етос якої продовжує формуватися). При цьому має бути враховано нелінійний, зокрема циклічний порядок перетворень, який передбачає пошук нових параметрів інтеграції інакшого досвіду, одним з яких виступає суспільна довіра [6].

Мета статті. Піддавши аналізу обмеження, які концептуальні рамки поширених в експертному середовищі дослідницьких програм накладають на вивчення суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства, ми вводимо момент вибору актора комунікації між іграми “win-win” і “zero-sum” як необхідний елемент «остаточного обґрунтування» (Апель), що запобігає елімінації дослідником виміру інституційної пам'яті громади успішного демократичного транзиту.

Виклад основного матеріалу. Естафета генерацій, травми модернізації, «боротьба за історію», за приклад якої може служити введення, вилучення та знов повернення до шкільних підручників Помаранчевої революції (особливо показовий через участь багатьох учасників навчального процесу в її подіях), національне примирення та ін., як показує історичний досвід доби Незалежності, не можуть бути відрефлектовані й стати надбанням інституційної пам'яті соціуму без відповідних процедур суспільних ритуалів (мовних ігор), які усталюються протягом десятиліть.

Відповідно, принциповою умовою стабільного розвитку суспільства постає незмінність курсу реформ («входження/повернення в Європу»), внаслідок чого суспільно-політичний дискурс мірою успішних трансформацій набуває ролі носія інституційної пам'яті демократичного переходу. Водночас, як орган «щоденного плебісциту» він постає також полем боротьби різних сил, в тому числі контрреформаторських та антисистемних, де у певний момент може брати гору той або інший (ретро-)утопічний проект, «втома від реформ» з відкочуванням демократичної хвилі, що зачіпає цілі регіони (С. Гантінгтон).

В цьому світлі особливу цікавість у плані герменевтики успішного транзиту являє феномен Майдану як своєрідної power game, автопоетичної структури, «пульсуюча» активність якої чітко корелює з ключовими моментами викликів триетапної моделі демократичного переходу

(лібералізація, інституціоналізація, консолідація) й демонструє повторюваний алгоритм: спроба істеблшменту явочним порядком змінити вектор реформ – солідарний протест студентства, підтриманий широкими верствами середнього класу, зокрема цілою столичною громадою – переведення національного порядку денного, артикульованого як історія гідності, у вимір загальноєвропейського через задіяння потенціалу світових ЗМІ – перенесення глобалізованої версії національного порядку денного до парламентського «майданчику» – розв'язання загальнонаціональної кризи на шляху конституційної реформи у форматі пакту еліт.

Відзначаючи в плані сказаного ізоморфність феномену Майдану цілому процесу транзиту щодо збереження вектору реформ, а також наявність певної «природноісторичної» герменевтики, що складалася в суспільстві в перебігу дедалі більшого залучення громади до боротьби за захист євровибору: «Мойсей сорок років водив народ пустелею, перш ніж вимерли покоління, що народилися в рабстві», «дякувати Кучмі та Януковичу за Майдан», «я крапля в океані» (звернемо увагу, творення її суттєвою мірою належить «Україні мережевій», що проливає світло на особливості протистояння в ключових пунктах українського фронтиру по лінії громада мереж vs «вертикаль влади»), ми наражаємося на утруднення за спроби вписати цей повторюваний сюжет доленосного вибору, що сприяв прискореному дорослішанню української громади, в концептуальні рамки дослідницьких напрямів у сфері політичного дискурсу, де процес зростання інституційних компетенцій громади постає редукованим, *не проблематизується*.

Проілюструємо нашу тезу, звернувши увагу на сходження у цьому пункті підходів, пропонованих критичним дискурс-аналізом, «мейнстрімовим» напрямом політичної лінгвістики і деліберативною теорією, що в інших відношеннях за своїми теоретичними засадами постають мало не полярними.

За вихідним уявленням КДА, нам пропонується до прийняття картина по суті атомізованої аудиторії, безконтрольно маніпульованої ЗМІ (дивним чином при цьому елімінується чинник інституційної пам'яті громадянського суспільства, частиною якого виступає також медійна спільнота, здатна за критичних умов на «журналістську революцію»); ігнорується тут і такий потужний обмежувач маніпуляції, як *сміхова культура*, дієвий в тому числі за умов тоталітарної доби (згадаємо феномен радянського політичного анекдоту).

З іншим варіантом редукції феномена вибухового зростання громадянських компетенцій в перехідному суспільстві, супроводжуваного сплеском суспільної довіри, що міняє також соціокультурні

коди суспільства (*моя хата не скраю*), ми стикаємося за спроби розгорнути «алгоритм» Майдану, що імпліцитно містить вимір останнього слова на суді історії (підкріпленого *ultima ratio* коктейлів Молотова громади, протиставленого *ultima ratio* БТРів урялу) в межах підходу, пропонованого деліберативною теорією демократії.

Якщо в попередньому варіанті (КДА) революція немислима де факто, коли прийнято імпліковану в дослідницькій програмі модель атомізованого маніпульованого суспільства, в рамках деліберативної моделі немислимими постають самі практики спроби узурпації державної влади (передбаченої статтею 5 Конституції України), взяття в заручники по суті всього середнього класу з його *Євромрією*, що й стають детонатором революційного вибуху.

Проте коли герменевтика протесту де факто озвучена його учасниками, в режимі реального часу подій, формулою національного гімну (під який вирости дві поспіль «несічені» генерації): *душу й тіло ми положим за нашу свободу*, а протагоністи «помаранчевої» доби в перебігу напрацювання рішень послуговуються різними версіями *марксистського* словника, ми констатуємо тут певну лакуну в плані зусиль вітчизняного інтелектуального класу щодо належної її артикуляції у доступному для рефлексії полі «мовних ігор». Показово, між 2004 і 2013 рр. в Україні не було виконано жодного дисертаційного дослідження, присвяченого феномену Майдану.

Децо пародійний варіант *trahison des clercs* (Ж. Бенда), коли інтелектуали спочатку переймаються загальним поривом громади, потім ніби «розчаровуються», щоб знов піддатися наступному пориву (змушуючи згадати відомий сюжет «коливався разом з лінією»), дозволяє в ретроспективі успішного транзиту поставити питання щодо мереж *інтелектуальної* відповідальності громади, її «соціальної плоти», коли немислимим стає образ «прошарку інтелігенції» (застарілий вже в пізньому СРСР доби конвергенції та детанту), що можна трактувати як вступ до циклу формування теперішньої верстви креативного класу, зрештою спроможного і до успішної революції (Я. Грицак).

Видобуваючи досвід з власних помилок, ми вбачаємо можливість «інклюдії іншого» (Ю. Габермас), природноісторичним шляхом посталої стихійної герменевтики вітчизняної громади на шляху врахування інституційної пам'яті (*path dependence*) української модернізації, включно з радянським етапом державності, через артикуляцію *республіканського аргументу*; закладеного в інституційних основах УРСР емансипаційного фермента Марксової спадщини у тодішній європейській версії (австро)марксизму, включно з революційним нарративом, імплікованим до системи виховання й освіти.

Згадаємо тут фігуру *національного поета, революціонера-демократа*, репрезентовану також у публічному просторі Києва (неофіційно «третьої столиці», поряд з Москвою та Ленінградом), включно з його топографією, що між іншим добре пояснює оперативність перетворення нарративу революції, до якого вдавалася опозиція у критичні моменти 2004 і 2013–2014 рр., у революційний *сценарій*¹.

На цьому шляху «академічної легітимації» реальної герменевтики транзитного суспільства ми можемо спиратися також на напрацювання західного суспільствознавства, завдяки якому накопичений мислительний матеріал для представлення громади з досвідом травм модернізації як носія сценарію «останнього вибору» (пор. «остаточне обґрунтування» Апеля). Так, відомий історик Е. Бівор у книзі, що підсумовує новітній досвід вивчення Другої світової війни [7], резюмує свій висновок наступним чином: під час виклику подібного глобального масштабу одні піднімаються над усяку звичну міру людського, інші ж опускаються нижче за всякий прийнятний рівень і *зменшити цю різницю ми не можемо*. (Зіставимо з цим досвід табірної доби, що засвідчує наявність *двох* египетських доміант: «не вір, не бійся, не проси» і «помри ти сьогодні, а я завтра»).

Звернемо увагу, доміантний мотив *відмови повертатися до табору*, (інакше кажучи, незгоди на втрату політичної суб'єктності громади як засадничий для *res publica*), йде корінням у начала республіканізму Нового часу: знаходимо його артикульованим вже у Макиавеллі, який /санкціонує всі доступні засоби захисту громадою свого статусу як політичного суб'єкта. Найвиразніше, ймовірно, виразив це доведення останньої ясності порядку денного один з учасників акцій на Майдані, розмістивши на своїй «малій архітектурній формі» дві Репінські репродукції: «Запорожці пишуть листа турецькому султану» і «Бурлаки на Волзі».

Відповідно, коли цей *остаточний* аргумент послідовно виявляється недостанім/недоступним для гаранта конституції, обраного за декларованого зобов'язання «почути кожного», а далі для його кремлівського партнеера (який прямо обіцяє використати населення сусідньої держави в ролі «живого щита», й Патріарх Московський не заперечує, ніби не знаючи, що «не можна молити за царя Ірода, Богородиця не велить») – ми маємо скористатися тут евристичними можливостями, що надає *аргумент зомбі* [8].

Проведемо з цією метою мисленний експеримент. Орієнтуючись на ідеал «остаточного обґрунтування» (Апель), представимо світ комунікації,

структурований як множина ігор, поділеним на ігри win-win і з «нульовою сумою».

При цьому ми виявимо, що Олімпійські ігри як загальноприйнятій у світі еталон безумовно належать до першого типу. В межах цього підходу виявиться, що сюди належить і політика (пам'ятаючи визначення її Аристотелем як відносин між рівними й вільними, від яких відрізняються стосунки «пани – раби» і «батьки – діти» як неполітичні). Засадничі для цивілізації фігури вчителя і лікаря передбачають те, що ми в робочому порядку назвемо трансцендентальним аргументом: лікар скаже, що він допомагає природі і вчитель зауважить, що учень не судина, яку треба наповнити, а смолоскип, який слід запалити. Отже, в першому наближенні можна сказати, що цивілізація будується на іграх win-win, що передбачає відкритий горизонт діалогу.

Повернемося до Олімпійських ігор в іншому плані. Очевидно, будь-якій дитині, що грається з іншими, зрозуміло, що *грати треба чесно* (з тими, хто шахрає з правилами, ніхто не гратиметься: зрештою це нецікаво). Можна в межах нашого експерименту висунути припущення (пам'ятаючи формулу Демокрита «людина – це те, що всі ми знаємо»), що зомбі *не може вмістити ідеал чесної гри* (і, по-друге, не знає цього про себе).

Отже, коли Олімпійські ігри відбуваються щочотири роки, можна розглядати кожен подібний цикл як чергове свідчення, що *людина як така – не зомбі*. Констатуючи збереження цього мірила цінностей і парадокс, що впливає з нього (людство в цілому орієнтоване на ідеал fair play, проте між іншим серед нього з'являються й зомбі, які до того за певних умов приходять до влади), ми змушені тут за умовами обсягу роботи відмовитися від розгляду проблеми у всій повноті, обмежившись лише аспектом можливості виходу «з-під влади зомбі», яка в цей момент постає для актора *ілюзорною*.

Звернемося тут лише до кількох промовистих епізодів новітньої історії.

Загальноприйнятим для істориків вважається, що останнім поворотом у розвитку подій, який зробив прихід до влади більшовиків у жовтні 1917-го неминучим, став заколот Корнілова (інтерпретуємо це як остаточну дискредитацію владних еліт насамперед в освічених верств: вони *нечесні*: «зрада Революції», що відкриває шлях антисистемній силі).

Подібним чином, у 1990–1991-му відбувається масовий вихід з лав КПРС через обвал авторитету партії в усіх сферах. Звернемо увагу, що при цьому суспільство не відчуває страху: сміх («чесна персона», за Гоголем) вже засвідчив: влада ілюзорна, король голий.

Зіставимо з цим два протестних рухи 2004 і 2013–2014 рр., з порядком денним, артикульова-

¹ Відзначимо мимохідь цікаву в плані герменевтики дорослішання суспільства незатребуваність українською громадою фігури *вождя*, на відміну від доби національних змагань початку ХХ ст.

ним через наратив гідності: *вибори вкрали і побили дітей*. Кожного разу протест розгортається зі швидкістю пожежі; громада урухомлюється перш ніж «обмізкує». Люди і зомбі не вживаються *інстинктивно*; аудиторія виходить на сцену.

При цьому слід зробити ще одне застереження: фігура зомбі постає «ідеальним типом», певною кристалізацією суспільних енергій деструкції (підпиши Президент В. Янукович Євроугоду, ймовірно, залишився б в історії респектабельною фігурою, подібно Президенту Л. Кучмі, який зміг вчасно зупинитися 2004-го року). В цьому сенсі, нас цікавить, яким чином українському транзиту йде на користь у тому числі фігура зомбі («дякувати Кучмі й Януковичу за Майдан»), при тому, що цього не спостерігаємо у випадку Білорусі та РФ.

Як часто буває, комплексна проблема передбачає цілий ряд відповідей, що в порівняльному плані зручно подати в негативній формі: відсутність природних ресурсів, наявних у РФ; менший ступінь концентрації влади, відсутність імперських амбіцій: те, що зменшує кількість ілюзій і підштовхує людей *домовлятися*.

В цьому плані можна сказати, що поява фігури зомбі ретроспективно постає однією із закономірних для «циклу» українського транзиту (враховуючи її укоріненість в радянській «матриці» [9]). Проте внаслідок солідарних зусиль *Євротолоки* двох генерацій українців, де можна виділити в ретроспективі, як окремі складники, дії: а) *політичного класу* щодо інституціоналізації нових «правил гри»: прийняття Конституції (1996), приєднання до Болонського процесу (2005), підписання Євроугоди (2014); б) *електрату*, який на конкурентних виборах послідовно відсіював маргінальні радикальні проекти; нарешті в) *верств креативного (прото)класу*, які опрацьовували травми модернізації, на кшталт Чорнобильської [10]. – поява цієї фігури (засадничо ірраціональної) спрощує порядок денний до доступної *персичному хуторянину* альтернативи-виклику: «зіграти» в революцію або в табір.

В ретроспективі, можна представити дії згаданих трьох акторів (кожний з яких також виступає як особлива мережа) у вигляді певного циклу: коли де факто мережеве за своїм походженням з *країни рад* суспільство стикається з рецидивом «табірної ностальгії», що набуває форми зомбі-альтернативи, воно демонструє імунну реакцію (*immunitas* – лат. «вільний») союзу громадян, соборно «пригадуючи» своє республіканське походження: четверта стіна екрану рушиться, аудиторія народжується як актор.

Поясненням постає між іншим миттєвий характер реакції, подібно алергії: зомбі інстинктивно завдає удару по ключовій ланці людської цивілізації: зв'язку поколінь (*побили дітей*). Нарешті, сказане засвідчує невідповідність сміхового (кар-

навального) начала на Майдані: дитина-генерація народжується з людською посмішкою, передбаченою еволюційним циклом.

Подивимося тепер зі здобутої точки огляду на сюжет «природноісторичної» герменевтики в плані дорослішання: за дискредитації радянської казки-мрії, природним виявився рух маятника вбік американської, за наслідками «ленінопаду», не можна було не схопитися за *Свободу* (цей аргумент, за Кантом, вводиться апофатично, згідно з характером регулятивної ідеї практичного розуму, через що зомбі виявляється засадничо нездатним видобути досвід з історії, яка натяк *добрим молодцям*).

Оскільки партію, націю, клас можна представити як комунікативні спільноти, зомбі ж як не здатні вмістити ідеал чесної гри постають принципово некомунікабельними (за визначенням Аристотеля, людина поза спілкуванням або бог або звір), звернувши увагу, що *народність, класовість, партійність* виступали універсальними «єдино творчого» методу за соціалізму, можна, скориставшись Токвілевою евристиком «Старого порядку і революції» [11], інтерпретувати цілий сюжет постановки української громади пострадянської доби як покроковий процес розширення комунікативної палітри актора (виступати в ролі члена партії, нації, класу) в порядку поступового вичерпання потенціалу республіканізму модерної доби.

За межами нашої роботи ми змушені залишити розгляд в контексті аналізованої проблеми важливого аспекту розвитку комунікативної спільноти українців як членів різних деномінацій, якому присвятив увагу Х. Казанова [12], а також феномену Києва, що евристичність цього напрямку дослідження засвідчує зокрема праця Б. Рубля [13]. До них ми передбачаємо перейти у подальших роботах.

Висновки. Звернувшись у нашому дослідженні до проблеми редукції дослідницьких програм у сфері вивчення суспільно-політичного дискурсу перехідного суспільства, що виникає внаслідок ігнорування експертною спільнотою нелінійного (зокрема циклічного) характеру суспільних перетворень, ми звернули увагу на наявність «природноісторичної» версії герменевтики дорослішання, що склалася в суспільстві мірою поступових змін. У плані «залучення іншого» (Ю. Габермас) здійснивши артикуляцію республіканського аргументу, імплікованого у засновках української державності радянського етапу, для пояснення парадоксального повторення порушення суспільної комунікації, яке ставить під загрозу долю демократичного транзиту, ми ввели «аргумент зомбі», що дозволяє врахувати чинник інституційної пам'яті (*path dependence*) перехідного суспільства, який постає у вигляді імунної реакції самозахисту республіканської громади від ностальгії за табором.

Література

1. Кебуладзе В. Інакший досвід: збагнути незбагненне. *Філософська думка*. 2019. №3. С. 6–58.
2. Khoma O., Zborovska X. Усна історія філософії: письмовий формат. *Філософська думка*. 2019. № 4. С. 6–52.
3. Йосипенко С. До проблеми рецепції та впливу в історії філософії. *Філософська думка*. 2020. № 2. С. 6–23.
4. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Київ: Лібра, 1999. 488 с.; Єрмоленко А.М. Соціальна етика та екологія. Київ: Лібра, 2010. 416 с.; Соціальна відповідальність як основна цінність інституалізації сучасного суспільства. Київ: Наукова думка, 2016. 302 с.; Соціально-філософські проблеми модернізації українського суспільства з перспективи європейських цінностей. Київ: Наукова думка, 2021. 436 с. та ін.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ: Лібра, 2001. 400 с.; Габермас Юрген. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. Львів: Астролябія, 2006. 416 с.; Апель Карл-Отто. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі. Київ: Дух і літера, 2009. 430 с. Бьолер Дитрих. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу. Київ: Сти-лос, 2014. 150 с. та ін.
6. Кожум'якіна О.М. Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії. Черкаси: ФОП Гордієнко С.І., 2019. 424 с.
7. Бівор Ентоні. Друга світова війна. Київ: КМ-Букс, 2022. 824 с.
8. Леонов Андрій. «Аргумент зомбі» проти матеріалізму: основи та перспективи подальшого дослідження // *Філософська думка*. 2017. № 3. С. 57–77.
9. Щербенко Е.В. Товариш Хазяїн, або Судомо – 17. Світова революція, «російські хлопчики» і Ленін як літературна маска // *Science and Education a New Dimension*. 2020. Issue 258. С. 32–35.
10. Гундорова Т.І. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ: Кри-тика, 2005. 263 с.
11. Токвіль Алексіс де. Давній порядок і Революція. Київ: Юніверс, 2000. 224 с.
12. Казанова Хосе. По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Київ: Дух і літера, 2017. 264 с.
13. Рубл Блер. Муза міського шаленства. Як перформативні мистецтва парадоксальним чином перетворюють охоплені конфліктами міста на центри культурних інновацій. Київ: Видавництво «ArtHuss», 2021. 559 с.

Анотація

Щербенко Е. В. Революція й авдиторія. Герменевтика дорослішання. – Стаття.

У статті подається аналіз впливу республіканської парадигми, що розглядається як елемент інституційної пам'яті доби модернізації, на зміни соціально-політичного дискурсу перехідного суспільства. Артикуляція цього чинника дозволяє подолати обмеження дослідницьких програм, зокрема критичного дискурс-аналізу і деліберативної теорії, у яких редукується процес

зростання інституційних компетенцій громадян. Відзначається наявність стихійної герменевтики транзитного суспільства, яка засвідчує вплив марксизму (одним з аспектів якого виступає наратив рволюції й революційний сценарій) у засновках української уявленої спільноти. В порядку «остаточного обґрунтування» (Апель) вводиться аргумент зомбі. В цьому контексті проводиться мисленний експеримент, в рамках якого світ комунікації поділяється на дві групи ігор: “win-win” і з «нульовою сумою». Приймаючи Олімпійські ігри як еталон, висувається припущення, що зомбі не здатні вмістити ідеал чесної гри, а також не усвідомлюють цього. Розглядається можливість виходу з-під влади зомбі, яка при цьому постає для актора ілюзорною. На кількох історичних прикладах (зокрема двох українських рухів протесту) в цьому контексті показано поворотний характер ситуації припинення комунікації. В умовах українського пострадянського суспільства, яке в рамках курсу євроінтеграції опановує нові правила гри, виділяються три ключові актори: політичний клас, що забезпечує зміну інституційних рамок; електорат, який відсіює маргінальні радикальні політичні проекти і креативний (прото)клас, який опановує травми модернізації. За цих умов фігура зомбі як носій ностальгічної альтернативи «повернення до табору» виступає як спрощуюча порядок денний до вибору між іграми революції і табору. У циклічному вияві імунної реакції на зомбі громадянського суспільства (де ми спостерігаємо як сполучені зв'язок генерацій і сміхове начало) мережева спільнота засвідчує себе як засадничо республіканська. В горизонті Токвілевої евристики («Старий порядок і Революція») виявляється герменевтичний аспект поступового вичерпання постмодерною уявленою спільнотою республіканського потенціалу модерної доби.

Ключові слова: генерація, герменевтика, зомбі, ігри «win-win», Майдан, республіка, сміх, цикл.

Summary

Shcherbenko E. V. Revolution and audience. Hermeneutics of growing up. – Article.

The article presents an analysis of the influence of the republican paradigm, considered as an element of the institutional memory of the modernization era, on changes in the socio-political discourse of a transitional society. The articulation of this factor makes it possible to overcome the limitations of research programs, in particular critical discourse analysis and deliberative theory, in which the process of growth of institutional competences of citizens is reduced. The presence of spontaneous hermeneutics of the transit society is noted, which testifies to the influence of Marxism (one of the aspects of which is the narrative of the revolution and the revolutionary scenario) in the foundations of the Ukrainian imagined community. In order of “last justification” (Apel), the zombie argument is introduced. In this context, a thought experiment is conducted in which the world of communication is divided into two groups of games: “win-win” and “zero-sum”. Taking the Olympics as a benchmark, it suggests that zombies are unable to accommodate the ideal of fair play, nor are they aware of it. The possibility of getting out of the zombie’s power is considered, which appears illusory for the actor.

Several historical examples (in particular, two Ukrainian protest movements) in this context show reversible nature of the situation of communication termination. In the conditions of the Ukrainian post-Soviet society, which is mastering the new rules of the game as part of the course of European integration, three key actors stand out: the political class, which ensures the change of the institutional framework; an electorate that filters out marginal radical political projects and a creative (proto) class that masters the traumas of modernization. Under these conditions, the figure of the zombie as a “medium” of the nostalgic alternative “return to the camp” acts as a

simplifying agenda to choose between games of revolution and camp. In the cyclic manifestation of the immune reaction to the zombies of civil society (where we observe how the connection of generations and origin of laughter are combined), the network community reveals itself to be fundamentally republican. In the horizon of Tocqueville’s heuristics (“The Ancient regime and Revolution”), the hermeneutic aspect of the gradual exhaustion of the republican potential of the modern age by the postmodern imagined community is revealed.

Key words: cycle, generation, hermeneutics, laughter, Maidan, republic, “win-win” games, zombie.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 304.44.000.141:371:88.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.13>*О. В. Мальцева*ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1497-4098>*доктор філософських наук, доцент,**доцент кафедри соціології та соціальної роботи**ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет»***СОЦІАЛЬНА РОБОТА В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗРУШЕНЬ:
ДОСВІД ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ
У СИСТЕМІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ США**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасна соціальна реальність вже майже півстоліття характеризується як «суспільство знань». На цьому тлі відбувається концептуальний перегляд соціологічного осмислення освітніх процесів. На соціологію освіти сьогодні покладаються завдання дослідження не тільки суто освіти як соціокультурного феномену, але й її взаємодії з іншими соціальними інститутами та суспільством у цілому. Актуальною є проблема відповідності освітніх процесів тим зрушенням, що характерні для XXI ст. Соціальна робота вже багато років входить до переліку професій, які будуть найбільш запитаними в найближчі десятиріччя. Тож у фокус уваги соціології освіти потрапляє процес підготовки соціальних працівників з огляду на специфіку цієї професії, а також з урахуванням новітніх соціоосвітніх можливостей, тенденцій, накопичення і відтворення цілісної системи спадкоємних освітніх програм.

У 1951 році ООН прийняла спеціальну резолюцію, у якій зазначалося, що «соціальна робота повинна бути визнана професійною діяльністю та виконуватися особами, які отримали професійну підготовку, прослухавши у спеціальному навчальному закладі офіційний курс з теорії і практики соціальної роботи» [1]. У даний час всі форми навчання соціальної роботи, які склалися в світі, можна розділити на університетські та неуніверситетські. У рамках цього поділу в різних країнах існує багато відмінностей, які варіюються від повної середньої освіти до декількох рівнів вищої освіти. Виникли різноманітні підходи щодо забезпечення безперервності процесу професіоналізації соціальних працівників протягом життя. Для України, де інституалізація соціальної роботи як професії та науково-теоретичного напрямку триває, аналіз досвіду організації безперервної освіти соціальних працівників у провідних державах

світу, особливо у США, є нагальним науковим завданням, оскільки дозволяє виявити і втілити найбільш вдалі освітні моделі у практику підготовки відповідних кадрів у нашій країні.

Рішення цього завдання можливе лише на стику соціології освіти та теорії і практики соціальної роботи. Розмірковуючи про новітні обрії розвитку соціальної роботи, необхідно враховувати загальноосвітні соціокультурні зрушення, глобальний контекст соціальних викликів, які будуть найближчим часом суттєво впливати на характер професійної діяльності соціальних працівників. Швидкоплинність соціальних процесів, їх відверто кризовий характер, зміна цільових груп соціальної роботи, виникнення нових технологій роботи з клієнтами ставлять на порядок денний питання про необхідність забезпечення безперервної освіти соціальних працівників протягом життя. Це завдання вирішується по-різному в зарубіжних країнах. Університетські програми безперервної освіти існують в США, Канаді, Великобританії, Ісландії, Ірландії, Ізраїлі, Швеції і Фінляндії. Є відмінності в тривалості підготовки фахівців соціального профілю в національних освітніх системах і формах післядипломного навчання. У ряді інших країн застосовується інтеграційний підхід до підготовки, коли навчання соціальній роботі більшою мірою спрямовано на правову підготовку як доповнення до базових академічних дисциплін або виявляється тісно пов'язаним із практикою соціальної діяльності. Неуніверситетські форми освіти набули широкого поширення в Австрії, Бельгії, Данії, Франції, Італії, Швейцарії. Програми навчання в цих країнах розраховані на три-чотири роки. Випускник отримує диплом соціального працівника, який відповідає кваліфікації середнього спеціалізованого професійного навчання. На заняття соціальною діяльністю в ряді країн запроваджено своєрідний ценз, підтверджений кваліфікаційним сер-

тифікатом. Більшість фахівців соціальної сфери повинні мати диплом про вищу освіту за профілем «соціальний працівник» або «педагог». Навчання за фахом «соціальна робота» передбачає послідовне оволодіння курсом теоретичних основ і проходження виробничої практики з подальшою атестацією за професією, яка дозволяє претендувати на отримання робочого місця.

Соціологічний аналіз організації і структури підготовки соціальних працівників дозволив побудувати загальну для всіх моделей технологію проектування програм навчання, що включає в себе маркетинг (вивчення соціальних замовлень на підготовку), розробку програм в залежності від конкретного суспільного запиту на кваліфікацію працівника, типу соціальної установи і термінів освіти; подальшу післядипломну підготовку.

Для вищів соціального профілю США характерним є широке використання гнучкого навчального плану за рахунок вивчення великої кількості дисциплін за вибором, особистісного підходу до розвитку соціального працівника в професії, розробки індивідуальної освітньої траєкторії. Тож ця модель видається найбільш адекватною в умовах сучасних світових соціокультурних реалій і є перспективною для впровадження у соціальну сферу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Науково-теоретичну основу дослідження склали наукові розвідки у трьох напрямках: *соціологічному*, в межах якого закладено загальний світоглядний фундамент щодо соціології соціальної роботи, соціально-філософських смислів динаміки цілей і завдань соціальної роботи, зміни професійного портрету соціального працівника, місії фахівців цього профілю у вирії теперішніх соціетальних трансформацій (М. Ростальна, Ф. Шандор, Ж. Жиленко, М. Лукашевич); *соціально-педагогічному*, представники якого зосереджені на обґрунтуванні необхідності навчання протягом життя та запровадженні системи безперервної освіти у практику фахової підготовки, у тому числі соціальних працівників (Е. Фор, С. Мерріам, А. Чікерінг, Д. Херзенхорн та ін.); *теорії і методології організації підготовки соціальних працівників в межах системи безперервної освіти США* (С. Хоул, П. Наулен, Р. Петерсон, В. Супян, І. Войтович, О. Кузнецова, М. Целих та ін.).

Мета статті – надати соціологічний аналіз становлення сучасної філософії навчання соціальній роботі, дослідити її засадничі принципи та стан професійної підготовки соціальних працівників в системі безперервної освіти США як однієї із найбільш ефективних освітніх моделей, яка відповідає наявній глобальній соціокультурній ситу-

ації. На виконання поставленої мети розв'язано **проміжні завдання**: *надано соціологічний аналіз новітніх соціокультурних тенденцій, їх впливу на розвиток соціальної роботи та зміну освітніх парадигм у підготовці фахівців із соціальної роботи; виявлено історично-педагогічні передумови та процес становлення системи безперервної освіти у США; розкрито сутність та зміст професійної підготовки соціальних працівників у США; визначено умови ефективності організації безперервної професійної підготовки соціальних працівників у США та вплив цієї системи на формування міжнародних стандартів підготовки фахівців у даній сфері.*

Методологія дослідження. Роботу виконано на принципах міждисциплінарного підходу. В дослідженні використано системний, структурно-функціональний аналіз; окремі прийоми статистичного аналізу; порівняльно-історичний, нормативний методи; компаративістське узагальнення.

Виклад основного матеріалу. У 70-ті роки ХХ ст. в США почалося перетворення наявної тоді освітньої системи. На той момент ідея реформування освіти нації, яка завжди мала досить відповідальну, прогресивну і найбільш дорогу освітню систему в світі, могла би видатися недоречною і не знайти широкої підтримки в суспільстві. Однак історичні, політичні, соціальні та економічні умови склалися так, що ця країна одна з перших почала впроваджувати в життя принцип безперервності освіти, проголошений ЮНЕСКО в 1970 році. Термін «безперервна освіта» вперше знаходить своє відображення в матеріалах ЮНЕСКО (1968). У 1972 році було опубліковано програмну доповідь Е. Фора «Вчитися бути» (*Learning to Be*. Paris, 1972). Освіта, на переконання Е. Фора, передую економічному розвитку країни і готує людину до життя в суспільстві, яке ще не настало, але може наступити під час його життя. Міжнародний комітет з розвитку освіти дійшов висновку, що безперервна освіта має стати генеральною концепцією освіти. «Кожна людина повинна вчитися все життя. Освіта повинна тривати в будь-якому віці [...] відповідно до потреб особистості [...]. Ми пропонуємо безперервну освіту як генеральну концепцію для освітньої стратегії на багато років вперед [...]. Концепція безперервної освіти охоплює всі аспекти освіти, і ціле є набагато більшим, ніж проста сума складових його частин» [2].

Формулюючи мету освіти на наступні десятиліття Міжнародне співтовариство, яке працює в сфері освіти, виділило чотири складових навчання [3, с.12-15]: 1) вчитися здобувати знання (вміння вчитися) (*learning to know*); 2) вчитися застосовувати ці знання (*learning to do*); 3) вчитися жити разом (*learning to live together*); 4) вчитися бути особистістю, яка несе відповідальність за загальні долі (*learning to be*).

В якості ознак безперервної освіти США, вельми істотних для розвитку освітньої практики, виділяють: а) охоплення освітою всього життя людини; б) «вертикальну» інтеграцію (спадкоємність між окремими етапами, рівнями освіти); в) розвиток і включення в цілісну систему освіти позаінституціональних і неформальних форм, у тому числі створення альтернативних; г) координацію загальної, політехнічної та професійної освіти; д) відкритість, гнучкість системи освіти, різноманітність змісту, засобів і методик, часу і місця спілкування; е) можливість вільного їх вибору учнями; ж) рівноправну оцінку і визнання освіти не за способом їх отримання, а за фактичним результатом; з) наявність механізмів стимулювання мотивації до навчання як з боку підвищення матеріальних умов життя суспільства, так і через вплив культури, домінуючих в суспільстві духовно-моральних цінностей – їх називають найважливішою ознакою розвиненої системи безперервної освіти [4, с. 23-31].

Узагальнюючи головні ідеї концепції безперервної освіти, розробленої у США, можна сформулювати декілька положень. 1. Принципи безперервної освіти є базою для глибокого інтелектуального перегляду змісту освіти в США. 2. Впровадження концепції безперервної освіти в США дозволило вчителям шкіл приділити більше уваги навчанню в ранньому дитячому віці. Школи отримали можливість навчити учнів вчитися, встановлювати тісний контакт з роботодавцями молоді. Став реальним вступ до вишів в будь-якому віці, а також з'явилася можливість залишити виш і продовжити вищу освіту в будь-який період життя, що зробило коледж відкритим для людей будь-якого віку. 3. Для індивідів концепція безперервної освіти означає появу нових життєвих можливостей: робота може поєднуватися або чергуватися з навчанням – або в навчальному закладі, або самостійно – на протязі усього життя. 4. Для суспільства безперервна освіта як нова освітня політика призводить до нових соціальних норм і культурних цінностей. Упровадження концепції має привести до появи дійсно нового суспільства, що навчається [5, с. 7-9].

Концепція безперервної освіти поширилася й на підготовку фахівців соціальної сфери. Потреба у постійній професіоналізації працівників соціальної сфери пов'язана перш за все із прогнозами подальшого розвитку суспільства. Такі теоретики соціокультурних процесів, як Ахілл Мбембе, Стюарт Холл наполягають на тому, що наявне закріплення влади великого капіталу передбачає прагнення його представників до домінування в економічній та політичній сфері, що буде й надалі призводити до спалахів сепаратизму, внутрішніх міжусобиць, зведенню нових стін, подальшої мілітаризації кордонів по всьому світі, асиметрич-

них війн, встановленню жорстоких форм поліцейського контролю навіть у країнах зрілої демократії. Кількість мігрантів, бідних, нужденних, безробітних, тих, що страждатимуть від різних форм расизму, ультранаціоналізму, релігійних та етнічних бунтів, ксенофобії, сексизму, гомофобії та інших антигуманістичних проявів буде лише зростати. Через це роботи у соціальних працівників у найближчій перспективі не стане менше, навпаки, вони стикатимуться зі швидкою зміною клієнтської бази, з'являтимуться все нові області задач, які треба буде вирішувати у дуже мінливих умовах. Тож, відповідно, буде розширюватися реєстр соціальних послуг, запитаних суспільством. Отже, освітній простір, який забезпечує підготовку соціальних працівників, має враховувати усі ці зміни у соціокультурному середовищі. В умовах, коли єдине, що лишатиметься стабільним, будуть саме зміни, соціальна робота й надалі буде все більш сегментованою і потребуватиме вузькопрофільних спеціалістів, здатних швидко вчитися та перепрофільовуватися. Саме цей принцип покладено в основу навчання соціальних працівників у США, де відбувся відхід від загальної універсальної широкопрофільної підготовки та запроваджено систему спеціалізованого підходу та дуальної освіти.

Американська національна специфіка підготовки соціальних працівників знаходить своє вираження в різних типах навчальних програм, які включають в себе: програми «із запасом», тобто більш поглиблені і розширені знання з альтернативними предметами і урахуванням сфери застосування фахівця; «збагачені програми» підготовки соціальних працівників; прискорені індивідуальні програми, що забезпечують можливість руху до засвоєння більш складних програм. Для вишів соціального профілю США характерне широке використання гнучкого навчального плану за рахунок вивчення великого числа дисциплін за вибором [6]. Так, на старших курсах обсяг обраних дисциплін може складати 2/3 від загального обсягу. Як правило, за невеликим винятком вищі не складають готових навчальних планів. Кожен студент відповідно до прийнятої в навчальному закладі схеми підготовки під керівництвом викладача формує свій індивідуальний план, який обов'язково затверджується. Такий підхід дозволяє враховувати здібності та інтереси кожного студента, а також характер діяльності, якою він передбачає в подальшому займатися. Широке використання гнучких навчальних планів дозволяє домагатися більшої диференційованості навчання фахівців з точки зору їх функціональної орієнтації в соціальній роботі. Наявність гнучких навчальних планів дозволяє оперативно оновлювати зміст освіти без збільшення загального обсягу обов'язкових аудиторних занять,

розвивати у студентів відповідальність за якість одержуваних знань [6, с. 34–45].

Студенти можуть відвідувати лекції з усіх спеціальностей. Право вибору освітніх циклів, доступність отримання будь-якої інформації в процесі навчання дають перспективи отримання високої якості освіти майбутніми соціальними працівниками. На додаток до основних курсів студенти можуть відвідувати спеціальні семінари і індивідуально працювати зі своїми керівниками. Це дозволяє допомогти студентам: систематизувати і зв'язати воедино знання, одержувані на різних курсах; співвіднести отримані знання з обраним професійним напрямком; усвідомити себе майбутнім професіоналом; оволодіти широким спектром методів практичної роботи [7; 8].

Традиційно в США навчальні плани відповідно до рекомендацій Ради з підготовки соціальних працівників передбачають «вертикальну інтеграцію» курсів, коли вступні програми навчання працюють на розвиток її спеціалізованої частини. Одночасно передбачається глибока і детальна «прив'язка» змісту підготовки до конкретної сфери соціальної роботи.

Північноамериканська модель викладання соціальної роботи, основним завданням якої є підготовка випускників до практичної роботи з різними групами населення і типами клієнтів, надає істотний вплив на навчальні програми багатьох країн. У навчальний план підготовки соціальних працівників включають як мінімум п'ять базових курсів, таких, як: поведінка людини та її соціальне оточення; політика і служби соціального забезпечення; практика соціальної роботи; кількісні та якісні методи в дослідженні соціальних проблем; польовий практикум [7].

Обов'язковими є практичні заняття на молодших курсах – до 400 г., на старших – до 900 г. навчального часу. Практичні заняття можуть здійснюватися як у формі прямого супервізорства (наставництва) в соціальних агентствах, так і як тьюторські (консультативні) варіанти організації практичних занять.

Високий кваліфікаційний рівень соціального працівника передбачає професійну додаткову освіту, безперервне підвищення кваліфікації і професійну перепідготовку осіб, що вже мають певний рівень соціально-гуманітарної освіти, відповідно до додаткових професійних освітніх програм, кваліфікаційних вимог щодо спеціалізації у професії та займаних посад [9]. Підвищення кваліфікації – це оновлення знань і навичок. Професійна перепідготовка спрямована на набуття додаткових знань і навичок відповідно до додаткових професійних освітніх програм, які включають вивчення наукових і навчальних дисциплін, нових технологій, необхідних для здійснення практичної соціальної роботи на місцях [10, с. 165–169].

Південноамериканський досвід безперервної освіти широко залучається у міжнародну освітню практику. Зарубіжні навчальні плани підготовки є найважливішими нормативними документами, регулюючими відбір змісту освіти та умови для самовизначення учнів в конкретній галузі соціальної роботи. Порівняльний аналіз зарубіжних навчальних планів в галузі соціальної роботи показує їх велику прикладну спрямованість і орієнтацію на формування, в першу чергу, практичних навичок і умінь майбутніх фахівців. Навчальні плани за моделлю, що діє в США, мають трикомпонентну структуру і включають в себе цикл загальноосвітніх дисциплін, курси основної та другорядної спеціалізації, дисципліни за вибором і елективи. Гуманітарні цикли складають не менше 20% всього навчального часу і орієнтовані на формування моральних якостей особистості, «викликають до життя творче, незалежне, відповідальне мислення і смак до інтелектуальних досягнень». Незважаючи на відмінності в підходах до навчання соціальної роботи в різних країнах, навчальні плани включають в себе такі загальні елементи, що властиві моделі США, як практична підготовка, соціологічні та психологічні (зокрема, біхевіористські) концепції людської поведінки і соціального оточення, інформацію про соціальну політику, соціальне забезпечення в країні і методах соціальної роботи [5; 6].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному напрямку. Впровадження безперервної освіти соціальних працівників є загальноосвітнім викликом. Досвід, накопичений у США щодо створення системи безперервної освіти соціальних працівників, запозичується провідними країнами світу. Важливим аспектом підготовки соціальних працівників є необхідність підвищення ними своєї кваліфікації, що пов'язано з постійною зміною і ускладненням системи знань, необхідних компетентному соціальному працівнику [13; 14]. Тому в усьому світі широко практикується залучення соціальних працівників через мережу до різного роду курсів навчання без відриву від виробництва, самостійної професійної підготовки. Статистика показує, що в світі приблизно 75% соціальних працівників продовжують вчитися після отримання формальної освіти. На це виділяються значні кошти. Запропонована США модель безперервної освіти соціальних працівників може бути повною мірою імплементована в освітню систему України за умови значного підвищення фінансування галузі, впровадження спеціалізації у соціальній роботі, розвитку дуальної освіти тощо.

Література

1. Chickering A.W. and Associates. The Modern American College: Responding to the New Realities of

Diverse Student and a Changing Society. San Francisco, California: Jossey-Bass Inc. publishers, 1981.

2. Faure E. and others. Learning to Be: The World of Education Today and Tomorrow/ E. Faure and others. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 1972.

3. Herzenhorn D.M. Plan to Change Student Lending Sets Up a Fight. The New York Times. 12.04.2009. P. 5-7.

4. Merriam S.B. & Cuningham P.M. Handbook of Adult and Continuing Education/ The Jossey-Bass Higher Education Series, 1998.

5. Peterson R.E. and Associates. Lifelong Learning in America: An Overview of Current Practices, Available Resources and Future Prospects. The Jossey-Bass Series in Higher Education, 1979.

6. Nowlen P.M. A New Approach to Continuing Education for Business and the Professions. / P.M. Nowlen. – New York: Macmillan Publishing Company, 1988.

7. Мальцева О. В. Організація безперервної освіти соціальних працівників у США. *Університетська наука – 2021* : Міжнародна науково-технічна конференція, м. Маріуполь, 19-20 травня 2021 р. Маріуполь : ДВНЗ «ПДТУ», 2021. Т. 3 – С.123-124.

8. Котливий С. Соціокультурний підхід в соціальній роботі. Актуальні проблеми соціальної сфери: Збірник статей студентів і викладачів / за заг.ред. Н.П.Павлик. Житомир: Вид-во Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2021. Вип. 11. С. 21-22.

9. Артишок Н.І. Соціокультурний підхід до вивчення соціальної роботи. Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія. 2018. № 1(27). С.106-108.

10.Александрова О.С., Зоська Я.В., Шудло С.А. Соціологія освіти. К.: Лотос, 2014. 304 с.

11.Семигіна Т. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи. Вісник АПСВТ.2019. № 1. С. 72-76.

12.The social work role in building real democracy: Statement/IFSW, 2016. URL:[https:// www.ifsw.org/the-social-work-role-in-building-real-democracy/](https://www.ifsw.org/the-social-work-role-in-building-real-democracy/) (дата звернення 20.12.2022).

13.Лукашевич М.П., Шандор Ф.Ф. Соціологія соціальної роботи: теорія і практика.Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. 232 с.

14.Шандор Ф.Ф., Жиленко Р.В. Соціологія соціальної роботи в системі соціологічних знань/ Матеріали доповідей та повідомлень міжнародної науково-практичної конференції «Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів».URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua> (дата звернення 30.12.22).

Анотація

Мальцева О. В. Соціальна робота в умовах сучасних соціокультурних зрушень: досвід професіоналізації соціальних працівників у системі безперервної освіти США. – Стаття.

У статті подано соціологічний аналіз становлення сучасної філософії соціальної роботи, досліджено її засадничі принципи та стан професійної підготовки соціальних працівників в системі безперервної освіти США як однієї із найбільш ефективних освітніх моделей, яка відповідає наявній глобальній соціокультурній ситуації. На виконання поставленої мети розв'я-

зано проміжні завдання: проаналізовано новітні соціокультурні тенденції, їх вплив на розвиток соціальної роботи та зміну освітніх парадигм у підготовці фахівців із соціальної роботи; виявлено історично-педагогічні передумови та процес становлення системи безперервної освіти у США; розкрито сутність та зміст професійної підготовки соціальних працівників у США; визначено умови ефективності організації безперервної професійної підготовки соціальних працівників у США та вплив цієї системи на формування міжнародних стандартів підготовки фахівців у даній сфері.

На підставі соціологічного аналізу сучасних соціокультурних зрушень у найближчій перспективі соціальні працівники по всьому світу стикатимуться зі швидкою зміною клієнтської бази, у них з'являтимуться все нові області задач, які треба буде вирішувати у дуже мінливих умовах. Відповідно, буде розширюватися реєстр соціальних послуг, запитаних суспільством. Отже, освітній простір, який забезпечує підготовку соціальних працівників, має враховувати усі ці зміни у соціокультурному середовищі. Соціальна робота буде все більш сегментованою і потребуватиме вузькопрофільних спеціалістів, здатних швидко вчитися та перепрофільовуватися. Саме цей принцип покладено в основу навчання соціальних працівників у США, де відбувся відхід від загальної універсальної широкопрофільної підготовки та запроваджено систему спеціалізованого підходу та дуальної освіти, а також реалізовано принцип безперервної освіти протягом життя.

Ключові слова: соціальна робота в контексті глобальної соціокультурної ситуації, навчання соціальних працівників у США, принцип безперервності освіти в соціальній роботі, фахова підготовка соціальних працівників, спеціалізація в соціальній роботі.

Summary

Maltseva O. V. Social work in the conditions of modern sociocultural changes: experience of professional training of social workers in the system of continuous education of the USA. – Article.

In Article the formation of the modern philosophy of social work, its basic principles and state are investigated professional training of social workers in the US continuing education system as one of the most effective educational models that corresponds to the existing global socio-cultural situation. To fulfill the set goal, intermediate tasks were solved: *the latest sociocultural trends, their influence on the development of social work and the change of educational paradigms in the training of social work specialists are analyzed; the historical and pedagogical antecedents of language and the process of formation of the system of continuous education in the USA are revealed; the essence and content of the professional training of social workers in the USA is disclosed; conditions for the effectiveness of the organization of continuous professional training of social workers in the USA and the influence of this system on the formation of international standards for the training of specialists in this field are determined.*

Based on the analysis of modern socio-cultural shifts, in the near future, social workers around the world will face a rapid change in the client base, they will

have new areas of problems that will have to be solved in very changing conditions. Accordingly, the register of social services requested by society will be expanded. Therefore, the educational space that provides the training of social workers should take into account all these changes in the socio-cultural environment. Social work will be more and more segmented and will require narrowly specialized specialists who are able to quickly learn and redefine themselves. It is this principle that forms the basis of the training of social

workers in the USA, where there was a departure from general universal broad-based training and a system of specialized approach and dual education was introduced, as well as the principle of continuous education throughout life was implemented.

Key words: social work in the context of the global socio-cultural situation, training of social workers in the USA, the principle of continuity of education in social work, professional training of social workers, specialization in social work.

УДК [316.614.5:37.012.013.42.018.43]:355.48(470:477)"20"

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.14>

Т. С. Марусяк

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2699-3154>

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри соціології

Львівського національного університету імені Івана Франка

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ХОУМСКУЛІНГУ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Постановка проблеми. Освіта як і інші сфери соціального життя змушена реагувати на виклики сьогодення, трансформуватись відповідно до нових реалій пандемії та війни задля реалізації неперервності навчального процесу. Законодавство України пропонує різні форми навчання, які набувають актуальності лише в сучасних умовах, адже для багатьох ключовою ціллю стає безпека, особливо дітей. Легітиміація нових форм одержання знань також зумовлена і потоками зовнішньої та внутрішньої міграції людей, які змушені шукати безпечних умов перебування, при цьому втрачаючи можливість бути залученими до очного чи змішаного навчального процесу у своєму закладі освіти.

За даними Міністерства освіти і науки України, станом на 1 вересня 2022 року за кордоном перебувало 492 077 дітей шкільного віку. За даними МОН, станом на 25 жовтня 2022 року у закладах шкільної освіти в Україні навчаються майже 4 млн. учнів, також станом на 14 листопада 2022 року, понад 167 тис. внутрішньо переміщених дітей продовжують навчання в закладах загальної середньої освіти, що функціонують¹.

Враховуючи умови, в яких опинились українці після повномасштабного вторгнення росії, варто сказати, що початок 2022/2023 навчального року в Україні був складним. За результатами сьомої хвилі дослідження, проведеного компанією Gradus у серпні 2022 р., 59% респондентів, які мали дітей шкільного віку, не готові були відправити свою дитину на очне навчання у школі, натомість вони воліли б обрати дистанційне навчання, тоді як висловили готовність відправити дітей до очної школи – 26%². Звісно тут потрібно звертати увагу і на регіон проживання респондентів (на межі військового зіткнення, на окупованих чи деокупованих територіях, у відносно безпечніших регіонах).

¹ Де і як навчаються українські діти в часи війни: проблеми, пропозиції, рекомендації. Офіційний сайт Освітнього омбудсмена України. URL: <https://eo.gov.ua/de-i-iaak-navchajutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytzii-rekomendatsii/2022/11/16/>

² Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни росії проти України. Аналітичний звіт сьомої хвилі дослідження. URL: https://gradus.app/documents/286/Gradus_EU_wave_7_UA.pdf

Влада, адміністрації освітніх закладів та батьки намагались досягти компромісів у організації навчання дітей, а також спільними зусиллями облаштувати безпечні простори для укриття. Зокрема, ще в серпні батькам школярів було доведено до відома, що навчальний заклад буде проводити заняття у дистанційній, очній чи змішаній формі навчання залежно від регіону. Проте, було запропоновано і альтернативний варіант для вибору на розсуд батьків. Зокрема одним із способів отримання формальної освіти школярами стала *сімейна форма навчання або хоумскулінг* (від англ. homeschooling – домашня освіта). Звідси хоумскулер – «той, хто навчається вдома», «учень домашньої форми навчання».

Метою статті є виокремлення соціальних аспектів функціонування та поширення сімейної форми навчання школярів в умовах пандемії та війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці сімейної освіти присвячені публікації здебільшого педагогів, психологів, юристів. Ахновська І. О., яка аналізує особливості освіти дітей вимушених переселенців внаслідок бойових дій звертає увагу на актуальність вивчення теми сімейної освіти, зважаючи на те, що все більше сімей вважають доцільним перехід дитини від традиційної школи на домашнє навчання і все більше батьків незадоволені якістю освіти у традиційній школі [1]. На нашу думку, зниження такої якості може бути пов'язане із періодом пандемії та швидким переходом на дистанційне навчання без належної підготовки учасників процесу. Товканець Г. аналізує сімейну форму навчання як альтернативну освіту та вказує, що альтернативність полягає не в удосконаленні чого-небудь, а в намірах знайти інші способи відносин, і що найголовніше – смисл і цінності. Це більшою мірою стосується освіти, де в пошуках нових джерел і можливостей альтернативна освіта вказує на нові вектори розвитку освітньої системи загалом [3].

Водночас ми вважаємо, що обрана нами тема є актуальною саме в соціологічному контексті. Соціальні аспекти дослідження поширення домашньої освіти, на нашу думку, можуть бути

пов'язані із вивченням особливостей легітимації³ хоумскулінгу в сучасному українському суспільстві, виявленню причин переходу на такий формат навчання із окресленням позитивних та негативних його наслідків. Також актуальними є пов'язані із цим питання соціалізації школярів, а також соціальне самопочуття усіх залучених учасників.

В українській соціології обрана нами тематика є недостатньо дослідженою. Проаналізувавши емпіричні матеріали ключових соціологічних центрів в Україні (зокрема Київського міжнародного інституту соціології, Соціологічної групи «Рейтинг», дослідницької компанії «Gradus Research» та ін.), які активно проводять опитування в період війни, ми дійшли висновку, що освіта є досить актуальною темою, проте невивченими залишаються питання, пов'язані із саме сімейною формою навчання.

Виклад основного матеріалу. Згідно законодавства України батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти та сприяти, щоб дитина виконувала освітню програму й досягала передбачених програмою результатів навчання. Проте, сучасні реалії не завжди дозволяють це реалізувати повноцінно і вчасно. Сімейна (домашня) освіта має чітко регламентований характер, проте слід відрізняти їх від дистанційного навчання. Згідно із Законом України «Про освіту» від 2017 року (ст. 9) особа має право здобувати освіту в різних формах або поєднуючи їх. Основними формами здобуття освіти є: 1) інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева); 2) індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві); дуальна. Також зазначено, що сімейна (домашня) форма здобуття освіти – це спосіб організації освітнього процесу дітей самостійно їхніми батьками для здобуття формальної (дошкільної, повної загальної середньої) та/або неформальної освіти. Відповідальність за здобуття освіти дітьми на рівні не нижче стандартів освіти несуть батьки. Оцінювання результатів навчання та присудження освітніх кваліфікацій здійснюються відповідно до законодавства [5]. Якщо екстернат і педагогічний патронаж означають, що дитина не може відвідувати школу з поважних причин, то домашня форма дозволена всім учням.

Фактично батьки можуть самостійно опрацювати матеріали із дитиною із використанням методичних матеріалів, відеоуроків або залучити фахівців (репетиторів, тьюторів). На перший план тут виходять самоорганізація та самоконтроль,

звміння раціонально планувати час та ресурси, автономність та головне індивідуальний підхід. Проте, особливістю сімейної освіти в Україні є формальний характер, тобто те, що дитина прикріплена до конкретної школи, класу, вчителя. Батьки на початку року можуть написати заяву та оформити за бажанням дитину на сімейну форму навчання. Оцінювання знань проводиться вчителями в кінці семестру за допомогою опитувань, контрольних робіт тощо. Тобто, домашня форма передбачає обов'язкову атестацію учнів (зазвичай посеместрово) школою. Якщо ж результати виявляться незадовільними, то в цьому випадку школа може стати на захист права дитини на освіту та наполягати на поверненні до звичної форми навчання.

Вивчення причин, які спонукають батьків обирати сімейну форму одержання освіти для своїх дітей є одним із аспектів соціологічного дослідження, адже ці причини можуть мати не лише індивідуальний (на мікрорівні), але й соціальний (на мезо- та макрорівнях) характер. Зростання кількості хоумскулерів може свідчити про дисфункційні аспекти системи освіти, зниження якості знань учнів. Звісно не менш важливими є соціальні виклики пандемії та війни.

У період до повномасштабної війни з росією в Україні батьки, що обирали сімейне навчання для дітей, були здебільшого несприйнятими суспільством та вважались такими, що через свої переконання віддаляють дитину від соціального життя та позбавляють безлічі можливостей, обмежують права. Такий прояв швидше був девіантним для українського соціуму. Війна звісно змінила і соціальний статус домашньої освіти і громадську думку щодо цього явища, а отже можна говорити про процес легітимації в умовах сучасного українського суспільства. Тобто, до війни цією формою навчання користувалась незначна кількість сімей (здебільшого через булінг, бажання обрати індивідуальну освітню траєкторію, релігійні чи інші переконання, наприклад щодо вакцинації). Проте з 2022 року сімейна освіта стала своєрідною альтернативою для багатьох родин з України, які через побоювання відвідувати школу чи інші причини, свідомо приймали рішення залишати дітей вдома протягом навчального року. Також ті, хто перебували за кордоном змогли не втрачати можливості отримати документ про шкільний освітній рівень в Україні.

Виходячи із результатів соціологічного дослідження, проведеного благодійним фондом SavED спільно з аналітичним центром Cedos вже під час повномасштабної війни в Україні, частина українських учнів навчаються індивідуально, отримуючи від школи навчальний план і педагогічну підтримку та проходячи регулярний контроль знань. У їхньому звіті вказується, що за даними

³ Під легітимацією ми розуміємо певний процес суспільного визнання, надання значущості, законності, прийнятності певному інституту, соціальній практиці чи окремій складовій соціальної реальності, в нашому випадку йдеться про різні форми одержання освіти школярами.

МОН, за екстернатною формою⁴ навчання вчать 33 423 учениці (1%), ще 63 633 (2%) навчаються за сімейною формою навчання. За екстернатною формою навчання найбільша частка дітей навчається у Києві (12 509 – 4%). За сімейною формою навчання найбільша частка учениць навчається у Херсонській області (4 139 – 6%), Києві (4%), Київській області (3%) та Івано-Франківській області (3%) [6].

У поточному навчальному році сімейна форма навчання рекомендована як один із варіантів для навчання учениць за кордоном. Частка тих, хто навчається за сімейною формою, становить всього 13% від загальної кількості дітей, які продовжували перебувати за кордоном станом на грудень 2022 року [6].

Зарубіжні публікації з питань сімейної освіти здебільшого стосуються саме виявлення причин поширення такого явища. Згідно емпіричних досліджень, які були проведені у США ще до пандемії, тобто у 2019 році, основними причинами переходу на домашнє навчання були: стурбованість шкільним середовищем (безпека, наркотики, негативний вплив ровесників (80% опитаних), бажання забезпечити моральне (74%) чи релігійне (58%) виховання, бажання забезпечити нетрадиційний підхід до освіти дитини (54%), особливі потреби дитини (23%) і ін. [8]. Цікавим є те, що саме зовнішні, соціальні причини стають визначальними.

Враховуючи реалії сьогодення, до причин переходу на сімейну форму навчання ми першочергово можемо віднести: підвищену тривожність батьків за безпеку дітей (тобто відсутність належних безпечових умов в навчальних закладах), перебування у зоні бойових дій чи окупації (через це неможливість долучення до загального навчального процесу), переїзд в іншу країну (проте бажання продовжувати навчання в українській школі). Також, на нашу думку, залишаються актуальними і питання уникнення булінгу чи конфліктів, особливі потреби дітей, особисті переконання та цінності. Звісно виявлення причин буде завданням подальших наших емпіричних досліджень.

Говорячи про соціальні аспекти поширення різноманіття форм навчання, також варто звернути увагу на проблеми підготовки та адаптації вчителів, адже реалізація різних форматів для різних учнів вимагає часових затрат на розробку індивідуальних планів, завдань та критеріїв їх оцінювання, додаткових консультацій, нових педагогічних навичок організації та контролю одержання знань в домашніх умовах. Ці аспекти

⁴ Екстернатна форма навчання передбачає самостійне освоєння учнями шкільної програми без відвідування школи. Учні здають контрольні роботи раз на рік і консультуються з учителями. Згідно з українським законодавством, на екстернатну форму навчання можуть перейти лише діти, які належать до окремих категорій.

можуть мати вплив на їх соціальне самопочуття та задоволеність працею.

Ми можемо виділити позитивні та негативні аспекти переходу учнів на домашню форму шкільної освіти.

До основних **переваг** сімейної освіти в умовах сучасної України ми можемо віднести:

- навчання за індивідуальним графіком;
- незалежність від місця проживання / перебування й стану здоров'я, тобто можливість продовжувати навчання із закордону чи окупованих / деокупованих територій та отримати формальний документ про завершення закладу освіти;
- можливість отримати навички самоорганізації та тайм-менеджменту;
- врахування особливостей індивідуального розвитку дитини, її особистісних характеристик, можливостей засвоєння матеріалу;
- тісна взаємодія з батьками, можливість транслювання сімейних цінностей та переконань;
- можливість вивчати матеріал у креативному, інтерактивному форматі із залученням інтернет ресурсів;
- безпечний та комфортний простір;
- відсутність булінгу та емоційного дискомфорту, пов'язаного з перебуванням у колективі;
- можливість вибору вчителів та уникнення конфліктів учитель-учень.

Проте, якщо ми говоримо про формування особистості у соціальному контексті, то важливими є **низка недоліків**, що можуть стати на заваді успішної соціалізації дитини:

- обмежене спілкування з однолітками, що може негативно вплинути на формування ідентичності та комунікативних навичок, тобто негативний вплив на процес соціалізації та формування стресостійкості;
- значна частина часу проведена за комп'ютером;
- недостатні педагогічні компетенції батьків, невміння пояснити навчальний матеріал та критично і об'єктивно оцінити успішність дитини або недостатня кількість вільного часу у батьків для повноцінної організації процесу;
- відсутня можливість командної роботи та взаємодії у колективі;
- ризики «виключення» шкільних психологів із взаємодії з дітьми, що в умовах можливих посттравматичних та стресових ситуацій є важливим.

Основною особливістю сімейного навчання, яку важко віднести до переваг чи недолік слід вважати повну відповідальність батьків за освіту дітей. Це вимагає часу, зусиль, вмінь і навичок, особистісних якостей. Емпіричне вивчення можливостей і результатів виконання батьками соціальної ролі вчителя, їх задоволеність та самопочуття, вплив на успішність дітей можуть стати предметом соціологічного дослідження.

Висновки. Нами було проаналізовано соціальні аспекти поширення сімейної освіти в Україні. Ми вважаємо обрану нами тему перспективною саме в руслі соціології, що передбачає комплексне вивчення процесу впровадження такої форми навчання в системі шкільної освіти, дослідження процесу її легітимації в сучасному соціумі, виявлення можливих впливів на соціалізацію дітей.

Література

1. Ахновська І. О. Освіта дітей вимушених переселенців внаслідок бойових дій в Україні. *Вісник науки та освіти*. 2022. Вип. 2 (2). С. 113-127.
2. Вихрестенко Ж. Домашня (сімейна) освіта як альтернативна форма загальної середньої освіти. *Електронне видання Народна освіта*. 2015. № 1 (25).
3. Товканець Г. Сімейна форма навчання як альтернативна освіта в українському освітньому просторі. *Молодь і ринок*. № 1/209 (2023). С. 49-52
4. Berger, P. L., Luckmann, T. *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. 1966.
5. Закон України «Про освіту» від 5.09.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
6. Когут І., Нікуліна О., Сирбу О., Жерьобкіна Т., Назаренко Ю. Війна та освіта: Як рік повномасштабного вторгнення вплинув на українські школи. Звіт про результати дослідження, проведеного аналітичним центром Cedos на замовлення благодійного фонду savED за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». 2023. URL: https://saved.foundation/reports/ua/yearofwar_report_ua.pdf?fbclid=IwAR3RSUaWvtmPL5S9EpD7BFj53xqzoAHnwXh7--ofgrhLNoi5Cw19RNYUMr
7. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767>
8. Homeschooled Children and Reasons for Homeschooling. National Center for educational statistics. URL: <https://nces.ed.gov/programs/coe/indicator/tgk?tid=300>
9. Свиридова Т. І. Інформаційно-аналітичне забезпечення процесу підготовки фахівців для організації сімейної (домашньої) форми здобуття освіти. *Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення : збірник тез доповідей II Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 15 жовтня 2020 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2020. 340 с.*

Анотація

Марусяк Т. С. Соціальні аспекти функціонування хоумскулінгу в сучасному українському суспільстві. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню змін, що відбуваються у системі освіти в сучасній Україні. Пандемія, війна, значні потоки внутрішньої та зовнішньої міграції (особливо сімей з дітьми) формують нові виклики перед батьками, школою як соціальним інститутом та законодавчими і виконавчими органами влади. У статті подано ряд результатів емпіричних досліджень, що підтверджують актуальність теми. Зазначено, що як

відповідь на соціальні виклики сучасності виникають альтернативи для багатьох учасників забезпечити безперервність навчального процесу. Нові форми здобуття знань не лише стають буденністю, але й вкорінюються та витісняють звичний формат навчання. Дистанційна освіта перетворюється на норму та потребує інституціоналізації через засвоєння соціальних норм та нових соціальних ролей. Зокрема одним із варіантів отримання формальної освіти школярами стає сімейна форма навчання або хоумскулінг, що відрізняється від вже звичного дистанційного формату навчання. В результаті розвідки окреслено соціальні аспекти дослідження, основні риси та особливості хоумскулінгу, виділено позитивні та негативні аспекти поширення домашньої форми шкільної освіти. До основних переваг сімейної освіти віднесено: навчання за індивідуальним графіком; незалежність від місця проживання / перебування й стану здоров'я; можливість отримати навички самоорганізації та тайм-менеджменту; врахування особливостей індивідуального розвитку дитини. На противагу цьому виокремлено низку недоліків, що можуть стати на заваді успішної соціалізації дитини. До найважливіших ми відносимо обмежене спілкування з однолітками, що може негативно вплинути на формування ідентичності та комунікативних навичок, тобто негативний вплив на процес соціалізації. Розвиток хоумскулінгу в контексті трансформації інституту освіти тягне за собою нові виклики. Ключовою проблемою, яка потребуватиме подальших досліджень звісно є якість сімейної форми освіти. Вирішенням її може стати покращення законодавчих і організаційних умов, розробка ефективних критеріїв контролю успішності засвоєних учнями знань, підготовка батьків до нової соціальної ролі вчителя.

Ключові слова: освіта, соціальна трансформація, війна, дистанційне навчання, хоумскулінг.

Summary

Marusiak T. S. Social aspects of the functioning of homeschooling in modern Ukrainian society. – Article.

The article is devoted to the study of changes taking place in the education system in modern Ukraine. Pandemic, war, significant internal and external migration (especially families with children) form new challenges for parents, school as a social institution and legislative and executive authorities. The article presents a number of empirical research results that confirm the relevance of the topic. It is noted that as a result of the system transformation, certain tendencies arise which become trends and alternatives for many participants to ensure the continuity of the educational process. New forms of acquiring knowledge not only become commonplace, but also take root and supplant the usual format of education. Remoteness becomes the norm and requires institutionalization through the assimilation of social norms and new social roles. In particular, one of the options for obtaining formal education for schoolchildren is the family form of education or homeschooling, which differs from the usual distance education format. As a result of the investigation, the main features and peculiarities of home schooling were outlined, positive and negative aspects of the spread of the home form of school

education were highlighted. The main advantages of family education include: learning according to an individual schedule; independence from the place of residence/stay and state of health; the opportunity to acquire self-organization and time management skills; taking into account the characteristics of the child's individual development. In contrast to this, a number of shortcomings have been singled out that may hinder the successful socialization of the child. Among the most important, we include limited communication with peers, which can negatively affect the formation of identity and communication skills, that is, a negative

impact on the socialization process. The development of homeschooling in the context of the transformation of the educational institution entails new challenges. The key problem that will require further research is, of course, the quality of the family form of education. Its solution can be the improvement of legislative and organizational conditions, the development of effective criteria for monitoring the success of students' acquired knowledge, and the preparation of parents for the new social role of the teacher.

Key words: education, social transformation, war, distance learning, homeschooling.

УДК 316.334.56

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.15>**Л. О. Радіонова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9691-1199>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політологіїХарківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова**Н. В. Козирєва**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1643-1871>кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії і політологіїХарківського національного університету міського господарства
імені О. М. Бекетова**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ІМПЕРАТИВ САМООРГАНІЗАЦІЇ МІСЬКОГО СОЦІУМУ**

Постановка проблеми. Сучасні міські процеси не завжди протікають в рамках формальних інституціалізованих структур і під впливом інституціалізованих акторів, що є відображенням світових трендів, зокрема, підвищення ролі комунікативного фактора, «інформаційності» [1] міста, відходу від вертикально орієнтованих управлінських структур до горизонтальних. Еволюція відносин у міському співтоваристві відбувалася під впливом не тільки економічних, а і позаекономічних чинників, зокрема релігії, культури, ментальності тощо. Природний шлях виникнення і нагромадження соціального капіталу не суперечить, як свідчить накопичений досвід, можливостям його створення і розвитку через свідомі впливи, навіть у тих містах, де елементи постіндустріальних відносин тільки започатковуються.

Досвід останніх десятиліть підтверджує те, що соціальний капітал стає головним генеруючим джерелом нагромадження суспільного багатства, основою ефективного функціонування будь-якого міста.

Досягнення бажаних економічних і соціальних результатів потребує методологічного і теоретичного обґрунтування, певної системи і логіки мислення, послідовності та цілеспрямованості дій, розуміння поставленої мети і пошуку засобів її досягнення. Колишні дослідні парадигми, орієнтовані на інституціоналізм, не цілком адекватні реаліям сучасного суспільства. Нинішній формат соціальної системи з точки зору сучасних модернізаційних ризиків і модернізації потребує інші методологічні підходи. З огляду на те, що іманентно присутньою рисою нової парадигми є швидкість і безперервність процесу її розвитку, найнагальнішим викликом нового часу є необхідність постійного переосмислення та відбору ідей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Вперше

термін «соціальний капітал» був використаний у 1916 році Лідой Джадсон Хеніфан для описання шкільних центрів сільських общин [2, с. 130-138]. Визначаючи «субстанції важливі в повсякденному житті людей», Хеніфан під ними розуміє солідарність і соціальні зв'язки між тими, хто складає соціальну групу.

Джейн Джейкобс використала термін «соціальний капітал» у своїй класичній роботі «Життя і смерть великих американських міст», де вказувала, що щільна сіть соціальних зв'язків, які існували у більш старих кварталах змішаного міського типу, створювала форму соціального капіталу, яка сприяла суспільній безпеці [3, с. 138].

Економіст Глен Лаурі та соціолог Айвен Лайт використовували термін «соціальний капітал» у 70-х роках минулого сторіччя для аналізу проблем економічного розвитку всередині міст: афроамериканці відчували нестачу зв'язків довіри і соціальної причетності (на відміну від азійських американців та інших етнічних груп), що значною мірою пояснювало відносно слабкий розвиток негритянського підприємництва.

Одним із головних теоретиків соціального капіталу, який ніколи не вживав цього терміну, але розумів його важливість, був французький економічний соціолог, філософ Алексис де Токвіль. У своїй роботі «Демократія в Америці» Токвіль відзначав, що Америка різко відрізняється від його рідної Франції тим, що володіє багатим «мистецтвом об'єднання», тобто населення Америки звикло для різних цілей – як звичайних, так і важливих – об'єднуватися у добровільні асоціації [4]. Американська демократія і її система обмеженого керування спрацьовувала саме тому, що американці успішно формували асоціації – як для громадських, так і політичних цілей. Ця здатність самоорганізовуватися, по суті, означала не тільки

те, що уряд не повинен нав'язувати організацію в ієрархічній, зверху вниз, манері, громадянська асоціація була ще й «школою самокерування», яка вчила людей сумісному образу дій, яку вони привнесли з собою у суспільне життя.

У подальшому категорія соціального капіталу отримала більш глибоку концептуалізацію в роботах таких дослідників, як Френсіс Фукуяма, Роберт Патнем, П'єр Бурдьє, Джеймс Коулман [5, 6, 7, 8]. В роботах цих дослідників досліджується категорія пов'язана з рівнем довіри громадян до влади, а також із показниками рівня економічного розвитку держави. Після виходу у світ книги Г. Беккера «Людський капітал», категорія «соціальний капітал» набуває більш розширеного тлумачення. Автор намагається здійснити розрахунок ефективності освіти з точки зору економічного розвитку, згодом він публікує багато статей із сучасних соціальних проблем, але в контексті економічного способу мислення. В розвиток поняття соціального капіталу важливий внесок внесла теорія французького соціолога і філософа П. Бурдьє, саме він встановлює зв'язок між соціальним, культурним, фізичним і людським капіталами і на основі цих досліджень, визначає соціальний капітал як інтегруючий чинник соціальної поведінки індивіда. Крім цього, специфічною ознакою соціального капіталу у Бурдьє є відносини «реципроцити» (англ. – reciprocity), тобто очікування взаємного обміну, що особливо важливо для нашого дослідження. Саме аналітичні розвідки цього дослідника сприяли підвищенню рівня зацікавленості науковців до вивчення різних форм соціального капіталу та зумовлених ними соціальних практик. Зокрема, активно розвинули цю ідею Джеймс Коулман – соціальний капітал – це «потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що цілераціонально формується у міжособистісних взаєминах, виступаючи специфічною категорією ресурсів як неекономічний чи людський капітал» [7] та Френсіс Фукуяма – «здорові капіталістична економіка спирається, передусім, на досить високий рівень соціального капіталу громадянського суспільства, що сприяє підвищенню організації в бізнесі, корпораціях і подібних структурах. Саме тенденція до самоорганізації життєво необхідна для ефективної діяльності демократичних політичних інститутів» [8, с. 92].

Однак наскільки адекватні заострення уваги на цьому феномені в контексті його впливу на якість управління, зокрема, на місцевому рівні, на рівні міста? Інституційний чинник навряд чи може суттєво впливати на ефективність врядування на місцевому рівні. У сучасному вітчизняному соціальному дискурсі очевидний інтерес до осмислення внутрішнього рівня модернізації і сфер суспільства через використання мережевого підходу до управління і через актуалізацію кому-

нікативного аспекту, посилення довіри в суспільстві, зміну свідомості еліт, увагу до проблем ідентичності. Підвищення ефективності функціонування суспільства та особливо сучасного міста бачиться дослідникам не стільки у вдосконаленні організаційної, скільки комунікативної сфери.

Вирішення питань соціально-економічного розвитку міста, таких, наприклад, як пасажирські перевезення в сучасному місті, потребує досконалого володіння не тільки технічними, але і соціальними аспектами функціонування таких складних динамічних систем.

Зміни в структурі пасажирських перевезень у великих містах України свідчать про те, що міська транспортна система являє собою складну динамічну систему, результати функціонування якої залежать від впливу факторів різноманітної природи. Перманентні коливання величини пасажиропотоків та їх перерозподіл між різними видами транспорту, які відбуваються у часі та по напрямках, потребують планового та оперативного управління міською транспортною системою, окремими підприємствами, а також, що є особливо важливим і нагальним, соціальною мережею.

Мета статті. На сьогодні у зв'язку із суттєвим зменшенням обсягів пасажирських перевезень, постає актуальне питання оптимізації цього процесу. Це потребує комплексного вирішення по трьох напрямках – соціальному, економічному і екологічному. Основним завданням є створення соціальної мережі міста, яка дозволить оптимізувати використання енергетичних ресурсів, пасажиропотік на приватному транспорті, помножить соціальний капітал на місцевому рівні. Ці проблеми ми розглянемо у наступній статті. А зараз хотілося б зупинитися на теоретико-методологічних засадах дослідження цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Насамперед потрібно ретельно опрацювати понятійно-категоріальний апарат з використанням українського та закордонного наукового дискурсу. Також необхідна науково обґрунтована методологія аналізу соціальних, в тому числі політичних, мереж, умов їх формування, інтеграції, дезінтеграції, проявів стабілізуючих та дестабілізуючих функцій мереж сучасного міста.

При визначенні поняття «соціальна мережа» вчені, як правило, виходять з того, що це добровільні, неієрархічні, не залежні від держави утворення, які можуть виникати в різних сферах суспільства. У самому простому розумінні мережі – це люди, які, спілкуючись один з одним, діляться інформацією, ідеями та ресурсами, допомагають один одному.

Мережеві відносини засновані на горизонтальних зв'язках, на відкритості спілкування, різноманітності каналів і моделей комунікації. Вони

не передбачають ієрархічного підпорядкування. Мережевий підхід до політики виходить з пересмисленого розуміння держави, її суті, структури, відносин із суспільством. Ця теорія орієнтована на хаотичність, нестійкість і ускладнення сучасного світу. У ній чітко проглядається тренд у напрямку утвердження нового типу управління, взаємовідповідальної політики, а також «управління без уряду». Ключовий аспект теорії складають зв'язки, відносини, інтеракції. Саме комунікативні зв'язки і можливості соціальних мереж позитивно впливають на адаптивні можливості держави і багатьох її політичних інститутів, створюючи свого роду «політичну захисну оболонку» [1].

У Спрінгфілді, штат Вірджинія, на розі Бленд-стріт і Олд-Кін-мілі-роуд під час ранкової години пік утворюється черга людей. Зупиняється машина, і два-три пасажери – ніхто з них водієві не знайомий – сідають, щоб поїхати на північ до центру Вашингтона. Вечері той же ритуал протікає у зворотному порядку: машини, повні незнайомцями, повертаються з міського центру і висаджують своїх пасажирів так, щоб вони могли сісти на свої власні засоби пересування та дістатися додому.

Така практика почалася в 1973 році, коли уряд через нафтову кризу ввів на дорогах, що виходять на трасу номер 95, що веде з південних передмість в округ Колумбія, правило «великого завантаження автомобілів», що означає, що під час години пік кожна машина, що використовує таку дорогу, повинна мати як мінімум трьох пасажирів. Траса номер 95 відома як найбільш переповнена магістраль в районі Вашингтона. Користуючись перевагами, які дали введені правила, як водії, так і пасажери можуть заощадити сорок хвилин по дорозі на роботу в місто.

Ця система за ці роки виробила складний набір правил. Ні автомобілі, ні пасажери не можуть порушувати черговість; пасажери вправі відмовитися сісти в конкретну машину; куріння і пропозиція грошей заборонені; етикет вимагає, щоб розмови не стосувалися спірних питань – таких, як секс, релігія і політика. Процес чудовим чином упорядкований. За минулі роки було тільки дві кримінальних інциденти, причому обидва вони відбулися взимку в темний ранковий час доби, коли машину очікувало трохи пасажирів [9].

По суті, це створює соціальний капітал. Така система виробила правила кооперації, які дозволяють людям дістатися до роботи трохи швидше. Це суспільне явище спонтанно зайняло певну «екологічну нішу», створену постановою уряду. Це приклад соціального порядку, спрямованого знизу вгору і створеного людьми, що переслідують свої власні приватні інтереси.

Соціальний капітал не являється чимсь таким, що, втративши, вже неможливо відновити. Ско-

ріше він перманентно створюється людьми в їх повсякденному житті. Соціальний капітал створювався в традиційних суспільствах, і він створюється кожний день індивідами та організаціями в сучасному суспільстві. Більше того, значення соціального капіталу зростає в міру розвитку технології, скорочення структур управління корпорацій, а мережі замінюють ієрархію як спосіб структурування ділових відносин.

Приклад «Вашингтонських попутників» є показовим, тому що він демонструє, як прояв соціального порядку може вирости з повсякденного життя. Цей приклад суперечить тому, що більшість людей думають про соціальний порядок. Якщо їх про це запитати, то вони, швидше за все, скажуть, що порядок виникає тому, що хтось нав'язує його суспільству. Томас Гоббс, основоположник сучасної політичної науки, стверджував, що природним станом людини є війна всіх проти всіх і що для того, щоб уникнути анархії і щоб навести порядок, необхідний могутній Левіафан держави. Саме з цієї причини багатьом людям не подобаються сентенції, пов'язані з поняттям «соціальний порядок»: це звучить авторитарно і загрозливо. З іншого боку, люди зазвичай долучаються до думки Гоббса, коли стикаються з перспективою безладу.

Систематичне вивчення того, як порядок, а отже, і соціальний капітал можуть виникати спонтанно, незалежно від дій влади, є одним з найважливіших інтелектуальних досягнень кінця ХХ століття. Фрідріх фон Гайек першим запропонував програму вивчення того, що він назвав «поширеним порядком людської кооперації», тобто загальної суми всіх правил, норм, цінностей і прийнятих зразків поведінки, які дозволяють індивідам співпрацювати в капіталістичному суспільстві [10].

Тим не менш соціальний порядок часто створюється ієрархією. Однак це питання потрібно розглядати дещо ширше, і тоді ми зможемо побачити, що порядок може виникнути з різних джерел – від ієрархічних та централізованих типів влади до абсолютно незалежних та спонтанних взаємодій індивідів.

Ієрархія може приймати безліч форм – від трансцендентної до світської. Спонтанно виникаючий порядок також має різноманітні джерела – від сліпих взаємодій біологічних сил до високо структурованих переговорів між юристами. В цілому норми, що виникають спонтанно, зазвичай бувають неформальними – вони не зафіксовані в письмовій формі і не публікуються, в той час як норми і правила, створені ієрархічними джерелами влади, звичайно приймають форму писаного закону, конституцій, кодексів або схем бюрократичних організацій. У деяких випадках межа між спонтанним і ієрархічним порядком буває нечіткою.

Ціла галузь економіки «нового інституціоналізму» ґрунтується на тому спостереженні, що правила і норми є вирішальними факторами для раціональної економічної поведінки. Те, що історик економіки Дуглас Норт назвав «інститутом», – норма чи правило, формальне або неформальне, що здійснює управління людською соціальною взаємодією. Правила, що стосуються практики «Вашингтонських попутників», характеризуються як раціональні, спонтанно створені. Ці правила виникли незалежно, але, ймовірно, після деяких обговорень, а також апробації.

Можна припустити, що, коли суспільства модернізуються, все менше створюється ірраціональних норм, ієрархічно і спонтанно започаткованих, а все більше – раціональних, ієрархічно започаткованих (наприклад, діяльність уряду). Терміни, які класично асоціюються з модернізацією у Вебера – раціоналізація, бюрократизація, перехід від статусу до контракту і від громади до суспільства, свідчать, що формальна, раціональна легальна влада стає головним джерелом порядку в сучасних суспільствах.

Так як люди швидше бувають інформовані про норми, які виходять від ієрархічної влади, ніж про «розширений порядок людського співробітництва» Фрідріха фон Гайека, може бути корисно більш уважно вивчити спонтанно створені норми, щоб зрозуміти впливовість і межі спонтанного порядку. Самоорганізація стала сучасним трендом серед економістів, гуру інформаційних технологій, фахівців з управління, а також викладачів бізнес-шкіл, що дають поради організаціям відмовитися від ієрархії та організувати себе «біологічно», тобто за допомогою сильно децентралізованих форм добровільної кооперації. Однак хоча самоорганізація є важливим джерелом соціального порядку, вона може стати реальністю тільки при певних умовах і не є універсальною формулою для досягнення координації людських груп.

Спільноти виявляються здатними раціонально створювати неформальні правила використання загальних ресурсів таким чином, який справедливий і одночасно не веде до їх передчасного виснаження. Іншими словами, якщо люди знають, що їм належить і далі живуть в обмеженому співтоваристві, де постійне співробітництво буде винагороджено, вони виявляють зацікавленість у власній репутації, як і у контролі та покарання тих, хто порушує правила спільноти.

Корпорації початку ХХ століття, а також належали їм фабрики та контори були бастіонами вертикальної, ієрархічної влади, яка контролює тисячі робітників через систему жорстких правил у край авторитарній манері. Те, що ми бачимо, проте, на багатьох сучасних робочих місцях є протилежним – формальні, обмежені правилами, ієрархічні відносини по вертикалі замінюються

горизонтальними, що дають підлеглим великі повноваження, або неформальними спільнотами. На подібних робочих місцях координація дій виникає швидше знизу, а не виявляється нав'язана зверху, і базується на загальних нормах або цінностях, які дозволяють індивідам працювати разом для досягнення спільних результатів без формального керівництва. Вони ґрунтуються, іншими словами, на соціальному капіталі, який стає все більш важливим в міру зростання складності та технологічної інтенсивності економічних процесів.

Макс Вебер стверджував, що раціональна ієрархічна влада у формі бюрократії є квінтесенцією сучасності. Однак замість цього в ХХІ столітті ми спостерігали, як бюрократична ієрархія занепадає і в політиці, і в економіці, а її місце займають менш офіційні самоорганізовані форми взаємодії. Корпоративні ієрархії також знаходяться під ударом. Відомі випадки невдач великих, надмірно ієрархічних компаній AT&T і IBM, ще на початку 80-х років почали здавати позиції дрібнішим, швидким та гнучким конкурентам, стали класичним прикладом цього. Професори бізнес-шкіл, консультанти з управління та фахівці з інформаційних технологій підкреслюють достоїнства сильно децентралізованих фірм, і деякі стверджують, що великі ієрархічні корпорації поступляться місцем новій формі організації – мережі.

Іншим рішенням проблеми координації сильно децентралізованих організацій є мережа як форма спонтанного порядку, який виникає в результаті дій децентралізованих агентів, а не створюється будь-якої централізованою владою. Щоб мережі дійсно були здатні досягти успіху у створенні порядку, вони неминуче повинні залежати від неформальних норм, що займають місце формальної організації, іншими словами, від соціального капіталу.

Висновки. Таким чином, інтернет ми розглядаємо не лише як нову корисну технологію комунікації, а як провісник абсолютно нової, неієрархічної форми організації, що досконало задовольняє потреби складного, насиченого інформацією економічного світу. Якщо ми будемо розглядати мережу не як вид формальної організації, але як соціальний капітал, ми набагато краще зрозуміємо те, чим насправді є її економічна функція. З цієї точки зору мережа – це моральні взаємини довіри.

Значення соціального капіталу в ієрархічній організації може бути зрозуміле у зв'язку зі способами розповсюдження в ній інформації. У промисловій компанії ієрархія забезпечує координацію переміщення матеріальних ресурсів у виробничому процесі. Однак якщо розподіл матеріальних продуктів визначається формальною структурою субординації, інформація поширюється зовсім

іншим способом. Інформація є специфічним предметом споживання. Її виробництво може бути вкрай складним і дорогим, але, коли вона вже існує, її подальше поширення відбувається практично безкоштовно.

Отже, соціальний капітал важливий для певних секторів і певних форм складного виробництва саме тому, що обмін, заснований на неформальних нормах, може усунути внутрішні витрати на координацію для великих ієрархічних організацій як на рівні суспільства, так і міста. Потреба в неформальному, заснованому на нормах обміні стає більш важливою в сучасному плюралістичному світі, де співтовариства людей в різних регіонах все частіше складаються із представників різних культур і народів і приділяють більше уваги питанням віку, віросповідання, статі, особливих потреб. Кожний індивід бажає, щоб при розробці і наданні державних послуг (до яких, в свою чергу відносяться і транспортні послуги) приймалися до уваги його особисті обставини і потреби.

Література

1. Castells M. *The Information Age: Economy, Society and Culture: End of Milenium*. Malden (Ma.) Oxford : Blackwell Publ., 1998. URL : chrome-extension://efaidnbmninnnibpcjpcglclefindmkaj/https://deterritorialinvestigations.files.wordpress.com/2015/03/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.pdf (дата звернення 10.05.2023).
2. Hanifan Luda Judson *The Rural School Community Center / Annals of the American Academy of Political and Social Science*. № 67(1916). Pp. 130–138.
3. Jacobs Jane *The Death and Life of Great American Cities*. New York, 1961. URL : chrome-extension://efaidnbmninnnibpcjpcglclefindmkaj/http://www.petkovstudio.com/bg/wp-content/uploads/2017/03/The-Death-and-Life-of-Great-American-Cities_Jane-Jacobs-Complete-book.pdf (дата звернення 10.05.2023).
4. Токвіль Алексіс де. *Про демократію в Америці*. У двох томах / Пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка ; Передмова А. Жардена. К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
5. Fukuyama F. *Trust: Social Virtues and Creation of Prosperity* / F. Fukuyama – New York : Free Press, 1995.
6. Патнем Р. Гра в кеглі поодиноці: занепад соціального капіталу Америки / Р. Патнем. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2001. № 21. С. 30–47. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/putnem.htm> (дата звернення 12.05.2023).
7. Bourdieu, Pierre & Coleman, James Manuel. *Social theory for a changing society*. – N. Y.: Russell Sage foundation, cop. 1991. 387 p.
8. Фукуяма Ф. Соціальний капітал. *Незалежний культурологічний часопис „І”*. 2008. № 53. URL : <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm> (дата звернення 12.05.2023).
9. Fukuyama Francis. *Social Capital and the Global Economy / Foreign Affairs*, Vol. 74, No. 5 (Sep. – Oct., 1995), pp. 89–103. URL : <http://www.jstor.org/stable/20047302> (дата звернення 12.05.2023).
10. Гайек Ф. *Право, законодавство та свобода*. В трьох томах. Т. 3 *Політичний устрій вільного народу*. Київ, 2000. 252 с.

Анотація

Радіонова Л. О., Козирева Н. В. Соціальний капітал як імператив самоорганізації міського соціуму. – Стаття.

Стаття являє собою приклад поєднання фундаментальних і прикладних ідей з послідовним і переконливим логічним їх обґрунтуванням соціальними теоріями та ілюстрацією історичними фактами. Показано, що дослідні парадигми, орієнтовані на інституціоналізм, не цілком адекватні реаліям сучасного суспільства. Тому нинішній формат соціальної системи, з точки зору сучасних модернізаційних ризиків і модернізації, потребує інші методологічні підходи. В статті обґрунтована методологія аналізу соціальних, в тому числі політичних, мереж, умов їх формування, інтеграції, дезінтеграції, проявів стабілізуючих та дестабілізуючих функцій мереж сучасного міста. Введення в базу теорії соціальних мереж поняття соціального капіталу дозволяє авторам аналізувати городян-попутників як соціальних суб'єктів, здатних реалізувати ідеї демократії, ідеї самоорганізації міського соціуму. Досвід останніх десятиліть підтверджує те, що соціальний капітал стає головним генеруючим джерелом нагромадження суспільного багатства, основою ефективного функціонування будь-якого міста.

Показано, що мережеві відносини засновані на горизонтальних зв'язках, на відкритості спілкування, різноманітності каналів і моделей комунікації. Саме комунікативні зв'язки і можливості соціальних мереж позитивно впливають на адаптивні можливості багатьох соціальних інститутів. Доведено, що соціальний капітал перманентно створюється людьми в їх повсякденному житті. Показано, що спільноти виявляються здатними раціонально створювати неформальні правила використання загальних ресурсів таким чином, який справедливий і одночасно не веде до їх передчасного виснаження. Іншими словами, якщо люди знають, що їм належить і далі живуть в обмеженому співтоваристві, де постійне співробітництво буде винагороджено, вони виявляють зацікавленість у власній репутації, як і у контролі та покарання тих, хто порушує правила спільноти. Таким чином, самоорганізація стала сучасним трендом формування соціального порядку у міському соціумі. При цьому ієрархічні відносини по вертикалі замінюються горизонтальними, що дають великі повноваження міському соціуму.

Ключові слова: місто, соціальна мережа, комунікація, соціальний капітал, соціальна інтеграція.

Summary

Radionova L. O., Kozyreva N. V. Social capital as an imperative for self-organization of the city society. – Article.

The article is an example of a combination of fundamental and applied ideas with consistent and convincing logical substantiation of them by social theories and illustration by historical facts. It is shown that research paradigms focused on institutionalism are

not fully adequate to the realities of modern society. Therefore, the current format of the social system, from the point of view of modern modernization risks and modernization, requires other methodological approaches. The article substantiates the methodology of analysis of social, including political, networks, conditions of their formation, integration, disintegration, manifestations of stabilizing and destabilizing functions of networks of the modern city. The introduction of the concept of social capital into the basis of the theory of social networks allows the authors to analyze fellow citizens as social subjects capable of realizing the ideas of democracy, the ideas of self-organization of urban society. The experience of recent decades confirms that social capital is becoming the main generating source of accumulation of public wealth, the basis of the effective functioning of any city.

It is shown that network relations are based on horizontal connections, openness of communication, diversity of communication channels and models. It

is the communicative connections and capabilities of social networks that positively influence the adaptive capabilities of many social institutions. It has been proven that social capital is permanently created by people in their everyday life. It is shown that communities are able to rationally create informal rules for the use of common resources in a way that is fair and at the same time does not lead to their premature depletion. In other words, if people know that they belong and continue to live in a bounded community where continued cooperation is rewarded, they have an interest in their own reputation as well as in controlling and punishing those who break the rules of the community. Thus, self-organization has become a modern trend in the formation of social order in urban society. At the same time, hierarchical vertical relations are replaced by horizontal ones, which give great powers to the city society.

Key words: city, social network, communication, social capital, social integration.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 314.743

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.16>**В. Є. Максимець**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9003-7055>

кандидат політичних наук, доцент,

доцент кафедри міжнародної інформації

Національного університету «Львівська політехніка»

С. О. Телефус

студентка кафедри міжнародної інформації

Національного університету «Львівська політехніка»

**ВПЛИВ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ,
СПРИЧИНЕНИХ ВІЙСЬКОВОЮ АГРЕСІЄЮ РОСІЇ**

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення росії в Україну спричинило масові міграційні процеси, які стали найбільшими в Європі з часів Другої світової війни. Однією з перших сфер, на яку вони вплинули, став ринок праці.

За даними ООН з України виїхало 13.4 млн. осіб, а повернулося – 6.3 млн осіб. Частина цього руху мала маятниковий характер – дехто повертався в Україну провідати родичів, узяти речі, оформити документи тощо. Наразі з тих, хто залишається за межами України, отримали статус тимчасового захисту 4.2 млн. осіб [1]. За даними МОМ, кількість ВПО становить майже 7 млн осіб, з них зареєстровано як ВПО 3.2 млн. осіб [12]. Це впливає на внутрішній ринок праці. По-перше, страждають регіони, наближені до бойових дій, бо масовий відтік кадрів. По-друге, переповнений ринок праці в регіонах, де є більш безпечно, бо число внутрішньо переміщених осіб значно зросло. Проблема полягає і в масовій оптимізації бізнесів. Через війну 40% працівників втратили роботу або ж залишились без частини свого доходу, загальна кількість вакансій в Україні зменшилась у 25–30 разів у порівнянні з довоєнною, а середня кількість відгуків кандидатів на вакансію зросла у 5–6 разів [3]. Постає питання і в майбутніх реінтеграційних процесах – як змотивувати українців повертатись після війни додому і розбудувати країну. Таких причин є багато, але ця тема на сьогодні є малодосліджуваною, неописаною та неструктурованою. Незрозуміло, скільки саме факторів здійснюють вплив через міграцію на ринок праці і як вони взаємодіють між собою.

Мета та завдання дослідження. Визначити основні фактори впливу міграції, спричиненої війною, на ринок праці України. Створити когнітивну карту, яка в майбутньому слугуватиме

дорожньою мапою для прийняття рішень та може допомогти мінімізувати або частково вирішити проблему.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В нашій країні дослідженням з питань міграції та державного регулювання міграційних процесів займалися різні провідні вчені, серед яких можна виділити: С. Бестужева, Л. Гальків, В. Геєць, О. Грішнова, Т. Ковальчук, Е. Лобанова, І. П. Ольшевська, Ю. Макогон, Ю. Пахомов, А. Подручняк, В. Палова, Д. Сідляр та багато інших. Опубліковано численні праці з питань міграції та міграційної політики, автори яких, зокрема, Е. Лібанова, С. Пирожков, О. Позняк, М. Романюк, О. Хомра, С. Чехович та інші вивчали нагальні міграційні проблеми країни, пропонували своє бачення їх урегулювання засобами державної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні проаналізувати вплив міграції на ринок праці України в точних цифрах практично неможливо через ряд причин. На даний момент недостатньо статистичної інформації, яку можна було б використати для побудови кількісної моделі. Ще однією особливістю є те, що сфера дослідження є широкою, її процеси є багатоаспектними та взаємопов'язаними. Ці процеси є нестационарними, тобто характер зміни тих чи інших параметрів найчастіше є невідомим. В даному випадку, так як система є слабоформалізована, варто використати когнітивний підхід. Він ґрунтується на процесах пізнання, мислення, сприйняття, розуміння та пояснення.

Процес побудови когнітивної карти розпочато з пошуку і виділення груп базисних факторів впливу на ринок праці. В першу чергу враховано фактори, які є складниками ринку праці. Ринок праці складається з 4 основних елементів [5, с. 52]:

• Попит на робочу силу – це кількість праці, яку роботодавці хочуть і можуть найняти в даний період часу за певну ставку заробітної плати.

• Пропозиція робочої сили – це кількість працездатних людей.

• Оплата праці – це винагорода, яку роботодавець виплачує працівникові за виконану ним роботу.

• Гармонійний розподіл економічної активності в регіонах – коли немає надмірної активності пропозиції робочої сили в одному регіоні в порівнянні з іншими.

Одразу визначено зв'язок та вплив між факторами, що і відображено в міні-версії когнітивної карти складників ринку праці, зображеної на рисунку 1.

Рис. 1. Когнітивна карта для складників ринку праці

Оскільки існує дуже багато факторів впливу міграції на ринок праці України, фактори проаналізувано і сформовано у групи, які таким чином можуть впливати на ринок праці і є дотичними до процесів міграції сьогодні:

- Військовий контекст
- Стан робочої сили
- Стан бізнесу
- Кадрова політика
- Стан міграції
- Міграційна політика
- Обмежувально-захисні заходи
- Зміни трудового законодавства
- Міжнародна підтримка

Додатково до них враховуються складові ринку праці, описані вище.

Сформувано когнітивну карту для цих груп факторів, враховуючи зв'язки і вплив між ними, щоб показати спрощений вигляд взаємозв'язків (рис. 2).

Після цього досліджено і виділено цільові фактори у кожній з категорій у таблиці 1.

У групі «Міграційна політика», у факторах «Підтримка бізнесу» та «Програми стимулювання повернення з-за кордону» деталізовано виділено керуючі фактори, які зможуть вплинути на інші, у таблиці 2.

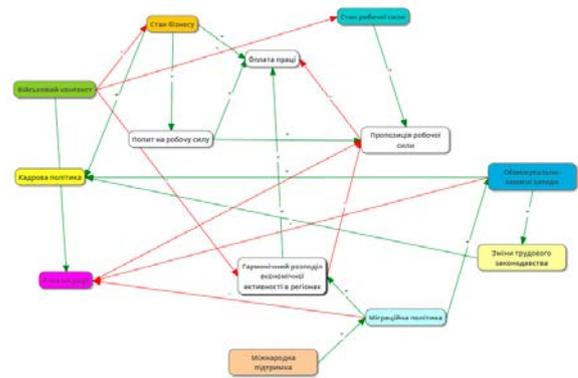

Рис. 2. Когнітивна карта для груп факторів

Виходячи з усіх виявлених факторів, проаналізовано і встановлено причинно-наслідкові зв'язки, враховуючи їхні впливи один на один і розроблено наступну, заключну повну когнітивну карту, наведену на рисунку 3.

Таким чином, розроблена когнітивна карта з 13 блоків, 44 факторів, 56 взаємозв'язків. За основу взята проблема міграції, спричиненої війною, на ринок праці України. Факторами, на які неможливо вплинути напряму, але які формують ринок праці є 6 факторів у центрі: кількість вакансій на ринку, кількість пошукачів на ринку, рівень середньої заробітної плати, пріоритети окремих видів економічної діяльності, гармонійний регіональний розподіл робочої сили, рівень безробіття. Цільовими факторами, які є метою реального можливого впливу та управління ситуацією, є блок факторів міграційна політика, підтримка бізнесу та зміни трудового законодавства. Саме для цих блоків виділено практичні керуючі фактори, які можуть напряму вплинути на коригування проблеми впливу міграції на ринок праці.

Звичайно, найважливішим фактором, який стимулює рівень міграції і погіршує ринок праці через це – є війна, а саме її тривалість, інтенсивність та кількість жертв. На жаль, саме війна є основним каталізатором та важелем у всій досліджуваній проблемі, адже впливає практично на кожен блок факторів і несе найбільш рушійні зміни на стан бізнесу, рівноваги попиту і пропозиції на ринку, міграційних процесів в країні тощо. Саме тому державі та сектору бізнесу потрібно робити все можливе, щоб хоча б стримати кризу, яка сьогодні відбувається на ринку праці через масову міграцію, думати про майбутні реінтеграційні процеси мігрантів після війни та запроваджувати програми, які могли б мінімізувати вплив міграції на ринок праці України.

Враховуючи виявлені фактори впливу міграції на ринок праці України та взаємозв'язки між ними, базуючись на аналізі різноманітних досліджень, опитувань, статистичних даних протягом

Таблиця 1

Фактори впливу міграції на ринок праці

Назва групи	Фактор
Військовий контекст	Тривалість війни
	Інтенсивність військових дій
	Кількість жертв
Стан робочої сили	Продуктивність праці
	Мотивація зайнятості
	Психографічні показники
	Якість та конкурентноспроможність
Стан бізнесу	Кількість працюючих підприємств
	Рівень найму
	Можливість виплачувати заробітні плати
	Рівень плинності персоналу
Кадрова політика	Бажання приймати ВПО
	Можливість дистанційної праці
	Безпека на робочому місці
	Умови праці
Стан міграції	Кількість внутрішньо переміщених осіб
	Кількість біженців за кордоном
	Статеві-вікові обмеження – чим більше людей виїде, тим менше різноманіття серед віку та статі пошукачів буде на внутрішньому ринку, що спровокує брак кадрів певних категорій.
	Кількість охочих повернутись в Україну
Міграційна політика	Підтримка бізнесу
	Ризик «подвійного оподаткування» ФОП [6]
	Правила перетину кордону
	Програми стимулювання повернення українців з-за кордону
Обмежувально-захисні заходи	Зобов'язання приймати внутрішньо переміщених осіб
	Фінансова допомога безробітним
	Розробка електронних послуг Державною службою зайнятості
	Програми служби зайнятості для ВПО
Зміни трудового законодавства	Спрощення регулювання трудових відносин у воєнний час (№ 5371) [9]
	Оптимізація трудових відносин (№ 7251) [9]
Міжнародна підтримка	Фінансування та участь у програмах зайнятості
Гармонійний розподіл економічної активності в регіонах	Пріоритети окремих видів економічної діяльності
Попит на робочу силу	Гармонійний регіональний розподіл
	Кількість вакансій на ринку
Пропозиція робочої сили	Рівень безробіття
	Кількість пошукачів на ринку
Оплата праці	Рівень середньої заробітної плати

Таблиця 2
Керуючі фактори впливу міграції на ринок праці

Фактор	Керуючий фактор
Підтримка бізнесу	Програми доступного кредитування під 5-7-9%
	Компенсації роботодавцям за працевлаштування ВПО [4]
	Програми релокацій бізнесів [8]
	Гранти для підприємницької діяльності
Програми стимулювання повернення українців з-за кордону	Реінтеграційні програми для мігрантів [20]
	Фінансування громадських робіт
	Допомога в пошуку роботи
	Мікrokредити для власного бізнесу

2022 року, спробуємо окреслити можливі рекомендації, які можуть покращити стан ринку праці в тих умовах, в яких він зараз знаходиться.

Серед факторів, які спонукатимуть українців повертатись швидше додому можуть бути наступні:

- бажання повернутись і бути поруч з родиною;
- держава реалізує програми по забезпеченню втраченого житла;
- будуть чіткі гарантії, що не почнеться нова загострена фаза війни;
- будуть забезпеченні гідні умови праці, високі заробітні плати та інші соціальні виплати;
- Україна вступить в НАТО та Євросоюз;
- будуть створені умови підтримки економічного розвитку для громадян;

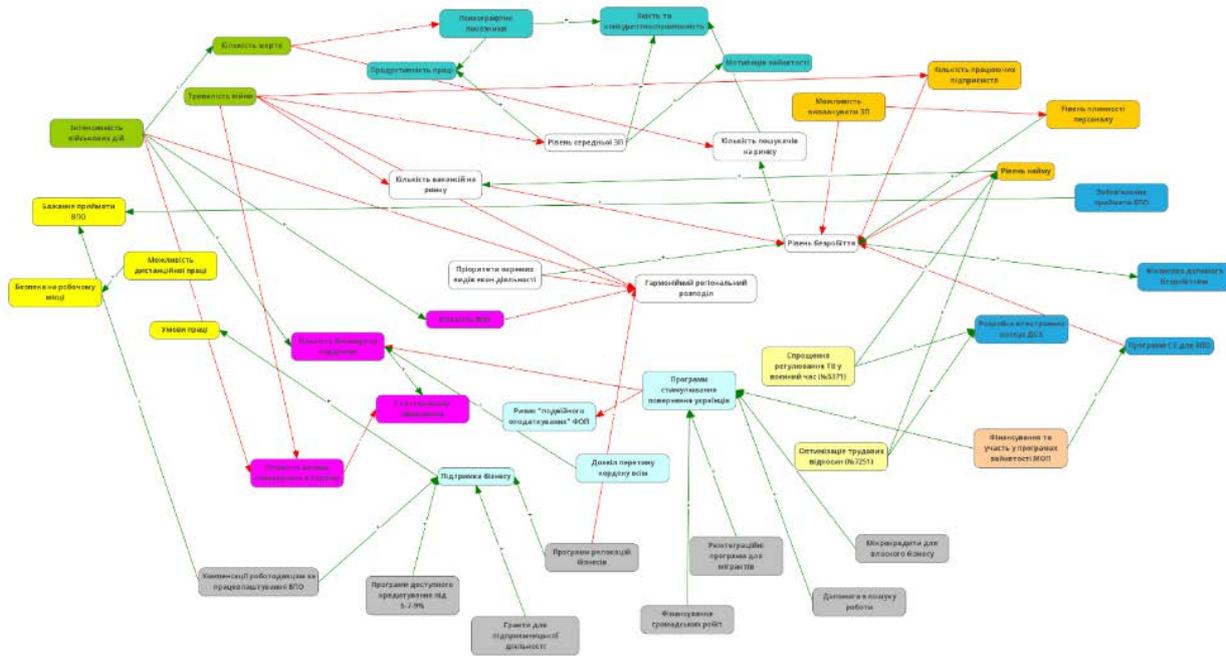

Рис. 3. Загальна когнітивна карта впливу міграції на ринок праці України

- програми можливостей реалізації нового бізнесу, підтримка молодих підприємців;
- деокупація їхніх рідних населених пунктів;
- реалізації нових реформ на підтримку українців.

Вже станом на сьогодні прийнято ряд важливих заходів, які здійснила держава для підтримки ринку праці в умовах війни. Зокрема, затверджено Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 року № 2136-IX, а також постанови Кабінету Міністрів України, які стосуються оплати праці працівників державних органів, органів місцевого самоврядування та підприємств, установ і організацій, що фінансуються або дотуються з бюджету, в умовах воєнного стану [3]. Особливо важливою є Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» від 20.03.2022 року № 331 [7], яка сприяє створенню робочих місць для максимальної кількості громадян у регіонах, де немає активних бойових дій, а також розвитку нових секторів і географічних напрямків зайнятості в Україні.

З метою збільшення рівня зайнятості в умовах війни та економічного відновлення країни важливим є забезпечення мобільності робочої сили. Це допоможе зміцнити адаптивність працівників, підвищити їх конкурентоспроможність та ефективність використання виробничих ресурсів.

Мобільність робочої сили, яка характеризується готовністю працівників до зміни функцій у виробництві, включаючи матеріальні і нематеріальні блага, а також їх потенційну здатність до професійного зростання, освоєння нових професій та адаптації до динамічних виробничих умов, є ключовим фактором успішного функціонування підприємств, які розташовані поза зоною бойових дій або переселені з небезпечних територій. У повоєнний період, мобільність робочої сили буде залежати від перспектив структурної трансформації вітчизняної економіки та змін регіональної спеціалізації під час процесу відновлення економіки після війни.

Нещодавно Кабінет Міністрів на програму працевлаштування окремих груп безробітних виділив 400 мільйонів гривень [12]. Новий порядок надання компенсацій роботодавцям за працевлаштування осіб, яким складно знайти роботу, працюватиме наступним чином: програма спрямована на підвищення рівня зайнятості громадян шляхом економічного стимулювання роботодавців. Зокрема, це стосується молоді, яка шукає перше робоче місце, ветеранів та людей передпенсійного віку. Компенсації передбачають фінансову підтримку роботодавців, які надають робочі місця цим категоріям безробітних. Загальна тривалість виплати компенсацій різниться залежно від категорії осіб і може становити 6 місяців, 12 місяців або два роки.

Після російського повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року, український ринок праці постраждав і потребує відбудови та струк-

турних реформ. Щоб подолати наслідки війни та ефективно використовувати потенціал праці, можна зосередитись на чотирьох основних напрямках дій на ринку праці:

1. Інвестування в людський капітал майбутнього:

- Усунення прогалин у освіті, спричинених пандемією та війною, через репетиторство, наставництво, позашкільні заходи та літні табори;

- Перенавчання працівників для перерозподілу до галузей, які очікується активно розвиватися після війни, таких як будівництво, машинобудування, охорона здоров'я та ІТ.

2. Ефективне використання існуючого людського капіталу:

- Заохочення економічної активності жінок та підтримка дітонародження шляхом розвитку інфраструктури догляду за дітьми.

- Інтеграція внутрішньо переміщених осіб на місцеві ринки праці через грошові виплати, субсидовану зайнятість та програми перепідготовки.

3. Захист найбільш вразливих груп:

- Реформування допомоги з безробіття шляхом розширення часткового страхування та дозволу на низькооплачувану роботу одночасно.

- Підтримка ветеранів війни шляхом податкових пільг, субсидій на навчання та схем переходу до пенсії.

4. Підтримка повернення ідей, навіть якщо не людей:

- використання дистанційної роботи та географічна близькість можуть зменшити відтік кваліфікованої робочої сили.

Ця стратегія повинна реалізовуватися з технічною та економічною підтримкою Європейського Союзу. Процес приєднання України до ЄС може сприяти значному покращенню якості інституцій в країні, так як це сталося під час попередніх розширень ЄС. Деякі політичні заходи також можуть потребувати фінансування з ЄС, наприклад, через розширення програми SURE (тимчасова підтримка для зменшення ризиків безробіття в надзвичайних ситуаціях). Прогрес у впровадженні цих політик вимагає постійного моніторингу. Створення динамічного та сучасного ринку праці в Україні є в інтересах всього континенту.

Загалом, для забезпечення стабільного функціонування ринку праці та належних доходів населення у період війни та повоєнної відбудови необхідно впровадити комплекс заходів, що враховуватимуть економічні та соціальні потреби населення. Щоб забезпечити інклюзивний ринок праці в таких умовах, необхідно також реалізувати наступні основні заходи:

- Створення програм підтримки зайнятості для вразливих груп населення, які можуть бути виключені з ринку праці через війну та міграцію. Ці програми повинні включати підтримку

навчання та перепідготовки, стажування та підтримку зайнятості, що допоможе забезпечити доступ до нових можливостей для роботи та заробітку.

- Забезпечення рівних можливостей на ринку праці для всіх груп населення шляхом впровадження антидискримінаційної політики, що гарантує захист від будь-якої форми дискримінації на робочому місці.

- Підвищення рівня соціального захисту вразливих груп населення, які можуть бути позбавлені можливості заробітку в умовах війни та міграції. Це може бути здійснено через надання соціальних послуг, таких як допомога у догляді за інвалідними та піклування про дітей.

- Розробка спеціальних програм для молоді та старших людей, які можуть бути виключені з ринку праці через обставини війни та міграції. Ці програми мають включати підтримку у пошуку роботи, навчання та перепідготовку.

Одним із ключових аспектів для забезпечення стійкого функціонування ринку праці та збільшення доходів населення під час воєнних дій та процесу відновлення є державна підтримка підприємництва та розвитку малих та середніх підприємств. Цей сектор є одним з ключових факторів для створення нових робочих місць і підвищення рівня зайнятості.

Під державною підтримкою підприємницької діяльності мається на увазі державне регулювання, що передбачає свідоме формування відповідних прямих та опосередкованих інструментів підтримки бізнесу. Це включає створення стимулів, використання матеріальних, фінансових та інших ресурсів, що залучаються для підприємницьких суб'єктів. Одержання пріоритету державного регулювання та підтримки підприємства в умовах воєнного конфлікту вимагає переходу від прямого адміністративного сприяння до створення сприятливого економічного та соціального середовища для поліпшення механізмів та інструментів стимулювання розвитку бізнесу.

Наприклад, у період воєнного стану було реалізовано проекти грантової безповоротної підтримки як нових, так і існуючих бізнесів у межах проекту «єРобота» [2]. Ці гранти передбачають створення нових робочих місць як постійних, так і сезонних. Умови програми стимулюють бізнес до детінізації робочої сили.

Наразі необхідно сформулювати основні засади та напрями оновленої політики зайнятості у воєнній та повоєнній економіці, яка буде базуватися на трьох основних напрямках.

- Перший напрям спрямований на негайне забезпечення зайнятості та доходів для тих груп людей, які найбільше постраждали від війни, при умові стабілізації безпеки та соціогуманітарної ситуації.

- Другий напрям передбачає створення умов для відновлення економіки в приймаючих громадах.

- Третій напрям визначає загальнодержавну політику щодо створення та розвитку робочих місць. Ця політика ґрунтується на принципах концепції гідної праці та сприяє зміцненню інституційної спроможності ринку праці та соціального діалогу на національному рівні.

На нашу думку, значну увагу варто приділити майбутнім реінтеграційним процесам повернення мігрантів з-за кордону з огляду на такі аргументи:

- Закріплення у соціально-економічному середовищі: Чим довше триває війна і чим триваліше перебування мігрантів за кордоном, тим більша ймовірність, що вони успішно інтегруються в місцеві економічні системи. Мігранти здобувають нові навички, отримують освіту, освоюють іноземні мови та виробляють мережу контактів, що робить їх цінними ресурсами для приймаючих країн. По-перше, це ускладнить процес повернення громадян додому, тому варто приділити цьому достатньо уваги. По-друге, при поверненні до України, набуті вміння та знання за кордоном можуть стати важливими для подальшого розвитку країни.

- Потенційний внесок українських мігрантів: Українці, які проживали за кордоном, набули досвіду роботи та освіти в розвинутих країнах. Повернення цих осіб може привести до перетоку знань, технологій та підприємницького досвіду в Україну. Це може сприяти розвитку інноваційного та конкурентоспроможного господарства, створенню нових робочих місць та залученню іноземних інвестицій.

- Зменшення демографічних проблем: Масова міграція українців може призвести до зменшення робочої сили та демографічних проблем в Україні. Повернення мігрантів з-за кордону може допомогти збалансувати цю ситуацію та забезпечити більш стабільний соціально-економічний розвиток країни. Реінтеграція мігрантів може збільшити робочий потенціал України та створити умови для розширення сфери зайнятості та підвищення рівня життя громадян.

- Соціальна стабільність та зміцнення зв'язків: Повернення мігрантів з-за кордону може сприяти зміцненню соціальної стабільності та розбудові громадських зв'язків в Україні. Вони можуть привнести нові ідеї, цінності та культурні практики, що збагачуватимуть українське суспільство. Крім того, повернення мігрантів сприятиме зміцненню зв'язків між діаспорою та рідною країною, що може мати позитивний вплив на розвиток економіки та міжнародну співпрацю.

Узагальнюючи, реінтеграційні процеси повернення мігрантів з-за кордону є важливими з погляду економічного, соціального та культурного розвитку України. Чим швидше та ефек-

тивніше будуть проведені ці процеси, тим більше переваг вони можуть принести країні, сприяючи її стабільності, росту та процвітання.

Наведено кілька прикладів, які кроки можуть посприяти майбутнім реінтеграційним процесам:

1. Розробити програму підтримки та реінтеграції мігрантів, яка включатиме фінансову допомогу, професійне навчання, менторські програми та консультації з питань зайнятості.

2. Створити спеціальні центри реінтеграції у різних регіонах країни, де мігранти зможуть отримати необхідну інформацію, підтримку та консультації з питань повернення та адаптації.

3. Забезпечити доступні житлові умови для українців, які повернулись, шляхом розробки програм житлової підтримки та сприяння їхньому доступу до житла.

4. Розробити програми підтримки самозайнятих мігрантів, включаючи надання фінансової допомоги, консультацій з підприємництва та створення сприятливих умов для розвитку власного бізнесу.

5. Залучити міжнародні та національні організації до реалізації проектів з підтримки реінтеграції мігрантів, зокрема, шляхом надання фінансової та технічної допомоги.

6. Розробити програми якісного професійного навчання та підвищення кваліфікації для мігрантів, з урахуванням потреб ринку праці в Україні.

7. Створити механізми підтримки повернення мігрантів до своїх рідних регіонів, зокрема, шляхом надання допомоги у відкритті власного бізнесу та створення робочих місць на місцях.

8. Запровадити програми підтримки соціальної адаптації мігрантів, включаючи культурні заходи та інтеграційні програми для їхньої успішної реінтеграції в українське суспільство знову.

9. Надважливо проводити інформаційні кампанії з метою підвищення освіченості мігрантів про можливості та переваги повернення до України, а також надання необхідної інформації про доступні ресурси та програми підтримки для їхньої реінтеграції.

Вважаємо, що в комунікаційних кампаніях серед переваг повернення до України повинен бути зроблений акцент на соціальній та культурній складовій:

- Сімейне спілкування: Повернення додому надасть можливість українцям знову бути разом зі своїми родинами та близькими, що є важливим аспектом соціального благополуччя та емоційного задоволення.

- Культурна ідентичність: Повернення до України дозволить мігрантам знову насолоджуватись власною культурою, мовою, традиціями та спілкуванням з рідними та знайомими людьми.

- Економічні можливості: Україна матиме широкий спектр можливостей для розвитку біз-

несу та професійного зростання після війни. Повернення додому дозволить громадянам використовувати свої набуті навички та досвід на користь української економіки. Після перемоги, Україна має великий шанс стати центром великих інвестицій та розвитку в Європі.

- Розширення соціальної мережі: Повернення додому дозволить відродити зв'язки з друзями, колегами та спільнотою, що може позитивно вплинути на їхнє соціальне життя та підтримку.

- Збереження спадщини: Повернення до рідної країни дозволить зберегти та продовжити свою сімейну, культурну та історичну спадщину, а також сприятиме збереженню української ідентичності.

- Доступ до соціальних послуг: Повернення додому надасть українцям доступ до соціальних послуг, таких як освіта, медична допомога та соціальне забезпечення, що може сприяти покращенню їхнього благополуччя.

- Соціальна стабільність: Повернення додому сприятиме соціальній стабільності та розвитку рідного регіону, оскільки вони можуть внести свій внесок у соціально-економічне відродження та розвиток місцевого середовища.

- Політична участь: Повернення додому дозволить українцям знову брати активну участь у політичному житті України, внести свій внесок у прийняття рішень та розвиток демократії.

- Збереження української культури: Повернення українців додому сприятиме збереженню та розвитку української мови, традицій, культурних цінностей та спадщини, що є важливим для зміцнення національної ідентичності та самосвідомості.

Зважаючи на значну міграційну кризу та тривалість війни, що призводить до закріплення українців за кордоном, важливо визнати необхідність приділити достатні ресурси державі та сектору бізнесу для майбутніх реінтеграційних процесів повернення громадян додому в Україну. Криза на ринку праці в Україні може тривати протягом тривалого періоду, якщо не будуть прийняті вчасні заходи. Недостатнє управління та недбалість щодо реінтеграції можуть мати серйозні наслідки для економіки та соціальної сфери. Тому, вироблення стратегічного плану та алокація ресурсів на підтримку повернення українців додому, їхню адаптацію на ринку праці та соціальну інтеграцію, важливі для забезпечення стабільності, розвитку та процвітання України в майбутньому. І, звичайно, потрібно постійно підтримувати внутрішній ринок праці, щоб стримати кризу в умовах, які відбуваються. В іншому випадку, криза на ринку праці України триватиме ще довго та нестиме рушійні наслідки.

Висновки. Проаналізовано стан ринку праці в Україні за період повномасштабного вторгнення. Ринок праці намагається функціонувати в тих

умовах, які склались, хоча переживає найбільшу кризу за останні 10 років. Велика кількість українців втратила роботу, пропозиція робочої сили значно перевищує попит на робочу силу, відбулась кардинальна зміна навантаження ринку праці по регіонах. Найбільш вразливим аспектом став людський ресурс, оскільки для ефективної роботи будь-якого підприємства люди – це найцінніше. Незважаючи на всі труднощі, ринок праці показав певну стійкість і здатність до відновлення. За понад рік війни вдалося відновити ринок праці на 50% порівняно з початком вторгнення. Все ж повне відновлення ринку праці може зайняти значно більше часу і велика частина тут залежить від тривалості та інтенсивності війни, а також зворотніх міграційних процесів.

Для розуміння впливу міграції на ринок праці проведений когнітивний аналіз і розробила когнітивну карту для даного дослідження. Використано саме цей метод, адже він допомагає в дослідженні поступово причинно-наслідково структурувати інформацію в слабоструктурованих системах, дозволяє ідентифікувати реальні проблеми та причини їхньої появи в об'єкті дослідження. При побудові враховано всі етапи – детальний пошук і відбір всіх факторів, які дотичні до проблемної сфери, правильне групування, а також грамотне встановлення причинно-наслідкових зв'язків і впливів між факторами. Це допомогло оцінити повну картину проблеми дослідження для подальших дій для її вирішення. Когнітивну карту розроблено з 13 блоків, 44 факторів, 56 взаємозв'язків.

Література

1. UNHCR. Operation Data Portal. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>
2. eРобота. Дія. URL: <https://diia.gov.ua/services/categories/biznesu/yerobota> (дата звернення: 10.05.2023)
3. Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>
4. Компенсація роботодавцю за працевлаштованого переселенця під час війни. Портал Дія. URL: <https://bit.ly/3xwMWYL>
5. Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист: навч. посіб. із соціальної політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
6. Подвійне податкування за кордоном для ФОП. Liga 360. URL: <https://bit.ly/3xCJH2a>
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні» від 20.03.2022 року № 331. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>

8. Програми релокації підприємств. Міністерство економіки України. URL: <https://bit.ly/3xUFw2J>

9. Рада може схвалити два закони із змінам до трудового законодавства. Liga 360. URL: <https://bit.ly/3xVMerh>

10. Уряд розширив програму компенсацій роботодавцям за працевлаштування окремих категорій безробітних. Лютий 2023. Урядовий портал. URL: <https://griml.com/1E4UQ>

11. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд. Жовтень 2022. НБУ. URL: <https://bit.ly/3sQuKaу>

12. Як стимулювати повернення українців з-за кордону після війни. Економічна правда. URL: <https://bit.ly/3zHDDYO>

Анотація

Максимець В. С., Телефус С. О. Вплив міграційних процесів на ринок праці України спричинених війською агресією росії. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню впливу міграційних процесів, спричинених повномасштабним вторгненням росії в Україну, на внутрішній ринок праці.

Проведено когнітивний аналіз впливу міграційних процесів на ринок праці України – визначено основні фактори та взаємозв'язки для побудови когнітивної карти. Провівши когнітивний аналіз, виявлено, що найважливішим фактором, який стимулює рівень міграції і погіршує ринок праці через це – є війна, а саме її тривалість, інтенсивність та кількість жертв. Проте визначено керуючі фактори, реалізація яких могла б стримати та мінімізувати вплив міграції на ринок праці. Для цього державі та сектору бізнесу потрібно кооперуватись та робити все можливе, щоб хоча б стримати кризу, яка сьогодні відбувається на ринку праці, думати про майбутні реінтеграційні процеси мігрантів після війни та запроваджувати обмежувально-захисні програми, які могли б мінімізувати вплив міграційних процесів.

Таким чином, виявлено основні чинники впливу міграції на ринок праці та їх причинно-наслідкові зв'язки між собою. Процеси міграції і змін ринку

праці все ще тривають, тому тема обов'язково потребує подальшого наукового дослідження і відстеження динаміки змін, щоб пізніше це допомогло приймати рішення щодо мінімізації даного впливу.

Ключові слова: ринок праці, міграція, війна, когнітивний аналіз, реінтеграційні процеси.

Summary

Maksymets V. Ye., Telefus S. O. The labour-market impact of migration in Ukraine caused by Russia's military aggression. – Article.

The article is devoted to the study of the impact of migration processes caused by Russia's full-scale invasion of Ukraine on the domestic labor market.

A cognitive analysis of the impact of migration processes on the labor market of Ukraine was conducted – the main factors and relationships for building a cognitive map were identified. After conducting a cognitive analysis, it was found that the most important factor that stimulates the level of migration and worsens the labor market because of it is the war, namely its duration, intensity and number of victims. However, the governing factors have been determined, the implementation of which could restrain and minimize the impact of migration on the labor market. For this, the state and the business sector need to cooperate and do everything possible to at least contain the crisis that is happening in the labor market today, think about the future reintegration processes of migrants after the war and introduce restrictive and protective programs that could minimize the impact of migration processes.

Thus, the main factors of the impact of migration on the labor market and their cause-and-effect relationships among themselves have been revealed. The processes of migration and changes in the labor market are still ongoing, so the topic definitely needs further scientific research and tracking the dynamics of changes, so that later it helps to make decisions about minimizing this impact.

Key words: labor market, migration, war, cognitive analysis, reintegration processes.

УДК 32.019.5

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.17>**В. В. Світла**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7787-722X>

аспірантка кафедри політології

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ДЕМОКРАТИЧНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ТА СТРУКТУРУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ: ПИТАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНТЕРНЕТ-СЕРЕДОВИЩА

Постановка проблеми. В умовах російської агресії проти України зростає значення стійкості демократичних інститутів та укорінення практик демократичної громадської діяльності. Політичне Інтернет-середовище виступає основною ареною, де відбувається публічний вираз громадсько-політичних уподобань та формування кластерів громадської думки навколо актуальних тем, подій та значущих суджень. Динаміка та швидкоплинність цих процесів спонукають до аналізу можливостей та ресурсного забезпечення української громадськості.

Нагальним постає питання орієнтації сучасних громадських суб'єктів, спільнот, рухів та окремих громадян в технологіях та засобах «спотворення» реальності в комунікаційних процесах. Крім ворожої пропаганди, яка прямолінійно транслює упереджені монологічні меседжі, спрямовані на підірив стабільності та розкол українського суспільства, важливими викликами виступають децентралізація та мережева природа політичного Інтернет-середовища. До них додаються віртуалізація політичного порядку денного, відсутність стандартних та дієвих засобів протидії маніпуляціям тощо. Для сучасної української демократичної громадськості важливим елементом стійкості виступає постійне рекрутування нових мотивованих акторів, подальше залучення ресурсів та зростання професійності комунікаційної активності.

Пошук елементів сталості та модернізації демократичного громадського середовища як основного джерела формування громадської думки вимагає відповіді на питання консолідації та співпраці громадських суб'єктів. Також актуалізуються пошук моделей стратегічного комунікаційного впливу з метою імплементації демократичних практик та підходів.

Інституційна спроможність в українському контексті є широким поняттям, яке характеризує рух політичної системи до європейських параметрів дієвості й ефективності. Вона потребує розвитку на основі синхронної розбудови структурних елементів незалежної судової влади, вільної журналістики та проактивної громадськості.

Аналіз публікацій. Сучасні українські науковці активно вивчають структурування гро-

мадської думки в міждисциплінарному контексті. О. Булавченко вивчає розвиток громадської думки в рамках експертного оцінювання одеського регіону як туристичної дестинації [1], С. Іванченко розкриває шляхи формування консолідованої громадської думки в цільових групах [2], А. Мартинов аналізує німецьку громадську думку щодо політичної трансформації в Україні [3], Т. Марусяк визначає методи та форми впливу на громадську думку у сучасному українському суспільстві [4], А. Стадник з'ясовує форми впливу на громадську думку в процесі інформаційної війни [8], О. Хижняк окреслює громадську думку в контексті розгортання колективних соціальних дій в контексті демократичних перетворень [10]. Водночас актуалізується потреба окреслення змісту процесів адаптації демократичної громадськості до нових умов політичної кіберсфери.

Метою статті є виявлення чинників підвищення інституційної спроможності демократичної громадськості в умовах політичного Інтернет-середовища. Завданням статті є окреслення оптимального рівня ефективності демократичної громадськості в рамках процесів політичного Інтернет-комунікації.

Основний зміст. Інституційна спроможність за доби Інтернет виступає суттєвим чинником функціонування політичної системи. Інститути політичного управління та представництва потребують нових якостей, передусім у комунікаційній сфері. Ці риси умовно можна поділити на статичні та динамічні. У випадку перших здійснюється публічна інформаційна презентація (надання офіційної публічної інформації). У випадку других – здійснюються спроби маніпулятивного впливу на громадську думку. В обох випадках демократична громадська думка зазнає перетворень. Як справедливо вважає український науковець Л. Руженко, «у більш загальному контексті громадську думку слід розглядати як комплексну категорію: по – перше як один із проявів масової суспільно – політичної свідомості, що відображає ставлення народу чи певної його частини до влади; по-друге як історично обумовлений і змінений стан громадської свідомості великих груп людей; по-третє як сукупну, особистісну позицію, точку зору пев-

ної структурно-означеної спільності людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій» [7, с. 293]. В цьому слід вбачати перші засади кластеризації: виокремлення кластеру реальної (класичної) громадської думки та кластеру «медіа-симуляції» громадської думки.

«Інтернетизація» політичної системи спричиняє перегляд традиційних уявлень щодо стану та статусу громадської думки. Демократична громадськість як агрегат вимог та потреб населення опосередковується політичною кіберсферою, в якій існують актори (або агенти), які мають власні інтереси. Внаслідок цього структурування громадської думки не повною мірою залежить від функціонування класичної (усталеної, традиційної) громадськості. Л. Руженко вірно вказує, що «громадська думка частіше всього – продукт колективної свідомості, проте не кожна колективна думка буває суспільною. Думка групи людей, що виявилися випадково разом, не може претендувати на громадську думку. Її вивчення виступає, мабуть, однією з найважливіших і складних задач соціальної статистики. Тут основне – виділення актуальних проблем, що мають важливе значення в житті народу або окремих соціальних груп. Громадська думка часто служить базою для вироблення рішення значних соціальних або народногосподарських проблем, проблем управління» [7, с. 298].

Поточний етап трансформації сучасної громадської думки потребує з'ясування в контексті інших (попередніх та наступних) пунктів цього процесу. «Інтернетизація» розкидає безпрецедентні умови, які не були чинниками політичного розвитку в минулі періоди розвитку людства. Водночас громадська думка є динамічним утворенням, вона завжди сприймає («засвоює») технологічні перетворення в політичній сфері у першу чергу. Л. Руженко відстоює слушну думку, що «попри існування різних поглядів, подекуди діаметрально протилежних, на сутність громадської думки та її вплив на політичну систему та її інститути громадська думка як феномен масової свідомості виникла, формувалася і розвивалася разом з розвитком суспільства. Вона була і є віддзеркаленням того, що відбувалося у суспільстві, його проявів, нововведень і взагалі розвитку суспільства. Вона є невід'ємною часткою всього цивілізованого населення, її значення важко переоцінити» [7, с. 298]. Однак, слід зауважити, що політичне Інтернет-середовище значно видозмінює класичні підходи до детермінації структури громадської думки.

Інструментальне бачення перетворенням громадської думки в інтересах політичних суб'єктів у сучасний період все ще спирається на традиційні уявлення щодо її інституційного підґрунтя. Водночас «інтернетизація» публічного політичного

простору спричиняє зміну ролей продуцентів та споживачів політичної інформації на основі їх інтерактивної взаємодії. Зазначене відбивається на видозміні соціальних дій. (Про це вказує в своїй статті О. Хижняк [10]). «Інтернетизація» громадсько-політичних взаємодій забезпечує «позачасовість» та «екстериторіальність» політичного дискурсу як смислового «субстрату» громадської думки. Український фахівець з політичної пропаганди Д. Павлов дотримується обґрунтованої позиції, що громадська думка – «це важливі в межах певної соціальної спільноти судження його представників, які, по-перше, посилюють значущість одних політико-владних практик у суспільстві за рахунок інших; по-друге, інтегрують волю суспільства, виступаючи нормативним чинником індивідуальної поведінки громадян» [5, с. 55].

Прийоми та методи впливу на громадську думку з боку політичних акторів формують середовище, яке негативно позначається на стані демократичної громадськості. Політичні сили та влада, які прагнуть створити сприятливе інформаційне поле, ресурсно значно переважають неурядові організації та рухи. Відповідно вони контролюють інформаційний порядок денний. Д. Павлов доречно зауважує, що «в основі ефективного здійснення політичної пропаганди лежать моделі формування громадської думки. Однією із таких моделей є формування громадської думки за допомогою встановлення порядку денного» [5, с. 56]. Тут ми бачимо виклики для інституалізованої демократичної громадськості, які вимагають спроможності протистояти маніпулятивним впливам.

Пропагандистський вплив в умовах Інтернет-середовища на сучасному етапі виступає одним з провідних елементів гальмування демократичної трансформації. Проактивна позиція громадськості може істотно усунути ефект від пропагандистського навіювання. Однак це вимагає фахових навичок діяльності в Інтернет-середовищі. Згідно з Д. Павловим, «використання моделі формування громадської думки через встановлення порядку денного як основи здійснення політико-пропагандистського впливу дозволяє не лише керувати увагою та настановами суспільства щодо пріоритетного вирішення тих чи інших питань політичними силами, але й мобілізувати активні дії громадян на підтримку тих політичних акторів, пропозиції яких виглядають найбільш переконливо чи привабливо у світлі необхідності розв'язання найбільш наболілих суспільних проблем» [5, с. 57].

Інтереси розбудови демократії в Україні вимагають фахового підходу для розуміння інституційного підґрунтя демократичної громадськості та громадської думки. Якщо перше поняття

можна звести до сукупності недержавних неурядових акторів, то друге є набагато більш комплексним. Структурування громадської думки в умовах Інтернет-середовища відбувається також за тематичною ознакою. Маніпулювання порядком денним це вже наслідок існуючої тематичної та предметної сфери медіа комунікації та індивідуалізованих інтерактивних взаємодій громадян. Український фахівець-політолог В. Ярошенко справедливо вказує, що «завдяки діагностично-оцінній, виховній та управлінській функціям, громадська думка, проникаючи в усі сфери життєдіяльності суспільства: виробничу, політичну, правову, етичну, релігійну, моральну, наукову – і виконуючи названі (а насамперед оцінні) функції, є дієвим елементом соціального контролю. Це – публічний вид соціального контролю, що потребує легалізації поведінки людей, подолання анонімності» [11, с. 146].

Фактори впливу на громадську думку з боку політичних акторів та соціальної природи Інтернет-комунікацій остаточно знімають питання про довільність та саморганізаційність процесів її формування. Тому актуальним є виявлення нових ресурсів та перспективних «активів» представництва політичних позицій. Протидія політичній цифровій гегемонії передбачає ресурсне забезпечення громадських гравців та усунення явища «соціальної прокрастинації» індивідуалізованих користувачів громадсько-політичної інформації. В. Ярошенко обґрунтовано називає актуальними наукові дослідження громадської думки та вироблення на їх основі механізмів запровадження дієвого впливу громадської думки на державно-управлінський процес. «Оскільки громадська думка повинна забезпечити баланс між владою і суспільством. У розвинених демократичних системах вона є дзеркалом процесів, що відбуваються в суспільстві. Є своєрідним індикатором, що реагує на подразники суспільного тіла. Також громадська думка становить важливий елемент народного тиску, котрий повинен впливати на політичний процес, аналізувати владні кроки і лобювати народні інтереси», вказує український фахівець [11, с. 149].

Впровадження до порядку денного державотворення пріоритетів самодостатності та саморганізованості громадської думки вимагає суттєвих зусиль. Серед іншого вона вимагає самообмеження держави та політичних акторів щодо контролю над громадською думкою. Також актуальними є нормативні обмеження маніпулювання та поширення фейкових новин. Зазначене потребує консолідації сучасних демократичних сил (див. С. Іванченко [2]). В. Ярошенко аргументовано вважає інституціоналізацію громадської думки «важливим механізмом та індикатором становлення інституту демократичної громадянськості в Укра-

їні. Для цього важливим є створення законодавчої бази, яка б гарантувала обов'язкове систематичне вивчення громадської думки та зобов'язувала владні структури ухвалювати рішення з урахуванням волі та інтересів громадськості» [11, с. 149].

Особливу роль у перспективному звільненні громадської думки від тотального маніпулятивного контролю мають відігравати вільні медіа та окремі ініціативні журналісти. Інтернет-середовище та цифрові технології створюють умови мови безперешкодного поширення справжніх новин, суджень, обґрунтованої експертної аналітики тощо (що видно, зокрема, на прикладі дослідження А. Мартинова [3]). Справа за ресурсної підтримкою спроможних та автономних журналістів та блогерів, зосереджених на громадському порядку денному. Згідно з І. Тонкіх, «принципово нову роль у блогах відіграє комунікативна функція. Інтернет-ЗМІ надають великі можливості двостороннього спілкування з аудиторією завдяки своїй інтерактивності. Інтерактивність передбачає не тільки наявність зворотного зв'язку, а й залучення читачів до співпраці, обговорення нагальних проблем, активної співучасті у процесі виробництва та поширення суспільно значущої інформації, тобто інтерактивність інтернет-ЗМІ перетворює традиційну (односпрямовану) модель комунікації на нову – Web 2.0 (двобічну, інтерактивну)» [9, с. 292].

Отже, структурування громадської думки на основі діяльності демократичної громадськості суттєво ускладнюється внаслідок еволюції інститутів громадянського суспільства. В умовах російсько-української війни автономна та самодостатня громадська думка в Україні слугує запорукою стійкості держави на інформаційному фронті. Однак підвищення якості виразу думок та позиції дії може відбуватися лише внаслідок цілеспрямованої роботи з розбудови інституційної спроможності (див.: О. Петрунько [6]).

Висновки. Таким чином, інституційна спроможність демократичної громадськості в умовах сучасного політичного Інтернет середовища посилюється внаслідок консолідація офлайн- та онлайн акторів навколо провідних демократичних цінностей. В процесі кластеризації громадської думки відстоювання прав громадян та забезпечення публічного представництва їх позиції виступають завданнями, які не можуть втратити актуальності попри опосередкованість викликів діджиталізації.

Також індивідуалізація громадського вибору викликає запитання щодо можливості консолідації традиційних та нетрадиційних громадських інституцій в рамках єдиної онлайн- та офлайн-мережі.

Однак події російсько-української війни засвідчили, що демократична громадськість може бути гнучкою, креативною та пристосованою до швидких змін обстановки. Досвід розвитку

українського волонтерського руху засвідчує, що адаптивні громадські структури можуть бути орієнтованими на цілеспрямоване формування громадської думки, яка буде відображати державницьку та патріотичну позицію, відстоювати інтереси громадян, долати сумніви та викривати ворожу пропаганду.

У такий спосіб з'являється можливість моделювання демократичної громадської думки України на основі кращих світових зразків та з урахуванням провідних вітчизняних практик. Головним елементом спроможності громадськості у формуванні адекватної (неманіпулятивної) громадської думки в українському суспільстві буде вплив на формування порядку денного, який буде відповідати інтересам провідних громадських спільнот.

Література

1. Булавченко О. Розвиток одеського регіону як туристичної дестинації: думка громадськості, бізнесу та публічної влади. Актуальні проблеми державного управління. 2016. Вип. 3. С. 135-140.
2. Іванченко С. М. Шляхи формування консолідованої громадської думки в цільових групах. Проблеми політичної психології. 2014. Вип. 1. С. 267-273.
3. Мартинов А. Німецька громадська думка щодо політичної трансформації в Україні (2012–2015 рр.) Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 169-177.
4. Марусяк Т. С. Методи та форми впливу на громадську думку у сучасному українському суспільстві. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2015. Вип. 17. С. 106-114.
5. Павлов Д. М. Громадська думка як об'єкт політичної пропаганди. Грані. 2013. № 12. С. 54-60.
6. Петрунько О. В. Консолідувальний потенціал громадської думки: структурна, динамічна та функціональна складові. Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. 2013. Вип. 14. С. 12-22.
7. Руженко Л. М. Сутність та підстави класифікації громадської думки. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 50. С. 292-299.
8. Стадник А. Г. Форми впливу на громадську думку в процесі інформаційної війни. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2016. Вип. 69-70. С. 216-223.
9. Тонкіх І. Ю. Журналістські блоги як форма впливу на громадську думку в українських Інтернет-ЗМІ. Психолінгвістика. 2012. Вип. 11. С. 290-297.
10. Хижняк О. В. Громадська думка і розгортання колективних соціальних дій в контексті демократичних перетворень. Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. 2014. Вип. 15. С. 65-72.
11. Ярошенко В. М. Роль і місце громадської думки у процесі становлення інституту демократичної громадянськості в Україні. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Політологія. 2013. Т. 212, Вип. 200. С. 146-150.

Анотація

Світла В. В. Демократична громадськість та структурування громадської думки: питання інституційної спроможності в умовах сучасного Інтернет-середовища. – Стаття.

Розглядається питання значення стійкості демократичних інститутів та укорінення практик демократичної громадської діяльності. Вивчено особливості Динаміка та швидкоплинність цих процесів спонукають до аналізу можливостей та ресурсного забезпечення української громадськості. Встановлено ознаки орієнтації сучасних громадських суб'єктів, спільнот, рухів та окремих громадян в технологіях та засобах «спотворення» реальності в комунікаційних процесах. З'ясовано специфіку віртуалізації політичного порядку денного, відсутність стандартних та дієвих засобів протидії маніпуляціям тощо. У статті застосовуються як загальнонаукові, так і фахові методичні засоби сучасних політичних наук. Зокрема, інституційний аналіз (описує співвідношення демократичної громадськості та векторів політичного розвитку), порівняльний аналіз (порівнює значення та вплив цифрового політичного простору та традиційних інституційних вимірів формування громадської думки). Фахові методи включають системний підхід і метод структурного функціоналізму. Вони допомагають визначити компоненти демократичної громадськості, а також конкретні структурні зв'язки між кластерними підрозділами громадської думки. Увага приділяється сучасній українській демократичній громадськості важливим елементом стійкості виступає постійне рекрутування нових мотивованих акторів. Встановлено пошук моделей стратегічного комунікаційного впливу з метою імплементації демократичних практик та підходів. Доведено, що інститути політичного управління та представництва потребують нових якостей, передусім у комунікаційній сфері. Встановлено, що інтернетизація вказує на безпрецедентні, умови які не були чинниками політичного розвитку в минулі періоди розвитку людства. Розкрито прийоми та методи впливу на громадську думку з боку політичних акторів формують середовище, яке негативно позначається на стані демократичної громадськості. З'ясовано, що проактивна позиція демократичної громадськості може істотно усунути ефект від пропагандистського навіювання. Доведено, що структурування громадської думки в умовах Інтернет-середовища відбувається також за тематичною ознакою політичних обговорень.

Ключові слова: демократична громадськість, громадська думка, кластеризація, демократичні цінності, громадянська активність, публічна презентація, інституційна спроможність, Інтернет-середовище.

Summary

Svitla V.V. Democratic civic environment and the structuring of public opinion: the question of institutional capacity in the conditions of the modern Internet environment. – Article.

The question of the importance of the stability of democratic institutions and the rooting of the practices of democratic public activity is considered. Peculiarities of the dynamics and rapidity of these processes have been studied, prompting an analysis of opportunities

and resource provision of the Ukrainian public. Signs of the orientation of modern public subjects, communities, movements and individual citizens in technologies and means of "distortion" of reality in communication processes have been established. The specifics of the virtualization of the political agenda, the lack of standard and effective means of countering manipulations, etc., have been clarified. The article uses both general scientific and professional methodological tools of modern political sciences. In particular, institutional analysis (describes the relationship between the democratic public and vectors of political development), comparative analysis (compares the importance and influence of the digital political space and traditional institutional dimensions of public opinion formation). Professional methods include a systematic approach and the method of structural functionalism. They help determine the components of a democratic public, as well as specific structural connections between cluster units of public opinion. Attention is paid to the modern Ukrainian democratic public, an important element of stability is the constant recruitment of new

motivated actors. The search for models of strategic communication influence with the aim of implementing democratic practices and approaches has been established. It has been proven that the institutes of political management and representation need new qualities, primarily in the field of communication. It has been established that Internetization indicates unprecedented conditions that were not factors of political development in past periods of human development. The techniques and methods of influencing public opinion by political actors form an environment that negatively affects the state of the democratic public. It was found that the proactive position of the democratic public can significantly eliminate the effect of propagandistic suggestion. It has been proven that the structuring of public opinion in the Internet environment also takes place according to thematic features of political discussions.

Key words: democratic civic environment, public opinion, clustering, democratic values, civic activity, public presentation, institutional capacity, Internet environment.

УДК 323.2.019.51

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.18>**Ю. О. Седляр**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5752-701X>*доктор політичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин
інформації та регіональних студій
Національного авіаційного університету***О. І. Стадніченко**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6535-0082>*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Київського університету імені Бориса Грінченка*

СОЦІАЛЬНІ МЕДІА ЯК СУЧАСНА КОМУНІКАЦІЙНА ТЕХНОЛОГІЯ

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне суспільство формується в контексті трьох напрямків: хай-х'юм (високі гуманітарні); хай-тек (високі технічні); хайсенсоро (високі сенсорно-технологічні). Вони формують характер людської спільноти початку III-го тисячоліття, що визначається як постіндустріальна, постмодерністська та цифрова. Цифровий характер сучасних технічних комунікацій формує принципово нову модель взаємовідносин між індивідуумами на персональному, внутрішньогруповому та міжгруповому рівнях. У сучасній ері цифрових технологій людство перебуває на тому етапі розвитку, коли працюють технології web 2.0 та 3.0 та народжується 4.0. Даний період бере свій відлік із створення першої соціальної мережі у 1995 р. і визначається як час домінування онлайн мережевих суспільств, деякі з них, зокрема, наразі мають глобальний характер і набувають все більшого значення як комунікативна технологія у царині політичних і міжнародно-політичних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розрізі аналізу ролі соціальних медіа у сучасних глобалізованих політичних процесах необхідно вказати, що дана проблематика перебуває у фокусі уваги науковців у царині політології і міжнародних відносин. Серед досліджень, які розкривають значення соціальних медіа як технології політичної комунікації, фундаментальністю різняться доробки Б. Берельсона, Х. Годе, П. Лазасфельда, Дж. Спрейга і Р. Хакфельда. У світлі з'ясування стану розробки проблеми в Україні варто згадати роботи, насамперед, С. Даніленка, В. Копійки, Н. Піпченко, Н. Ржевської, М. Рижкова, О. Шевчука, Н. Белоусової, О. Запорожець. Разом із тим широкомасштабна агресія росії проти України засвідчила, що в умовах розгортання інтенсивного міжнародного конфлікту політична вага комунікативної складової соціальних медіа суттєво зростає, що власне і формує своєчасність поставлених у даному дослідженні завдань.

Метою даного дослідження є розкриття особливостей комунікації у соціальних мережах, з'ясування потенціалу їх використання, насамперед, у сфері політичних процесів і міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Із самої своєї появи науковці виявляли переваги соціальних медіа над традиційними ЗМК, наголошуючи, що соціальні комунікації надають можливості горизонтального інтерактивного спілкування у публічній площині, роблячи міжнародно-політичні процеси більш демократичними і контрольованими з боку громадянського суспільства. Тут варто наголосити на тому, що під соціальними медіа будемо мати на увазі високоінтерактивні платформи, які використовують мобільні та інтернет-технології та дозволяють окремим користувачам та їх спільнотам обмінюватися, спільно створювати, обговорювати і модифікувати створюваний користувачами контент [5, с. 155]. Д. Карпф, у свою чергу, під соціальними комунікаціями пропонує розуміти «політику 2.0», тобто нові політико-комунікаційні можливості, що розкриваються під час використання Інтернету з метою створення більш відкритих, прозорих, інтерактивних політичних інститутів, здатних взаємодіяти з громадянами на новому рівні [5, с. 155].

Визначимо чинники, що впливають на зростання ролі соціальних комунікацій у суспільстві і у міжнародно-політичних процесах:

– посилення демократичних процесів у сфері внутрішніх і міжнародних відносин, «інституційним вираженням» яких стали неурядові об'єднання, громадські рухи і спільноти;

– трансформація в сфері національних інтересів держав: рух від державних інтересів («суверенітету») до загальнолюдських цінностей, таких як права людини й захист довкілля;

– недостатні можливості окремих держав і міжнародних урядових організацій для їхнього вирішення;

– прагнення індивідуумів збільшити контроль над процесом прийняття рішень у питаннях, які зачіпають їхні життєві інтереси (захист довкілля, економічний і політичний розвиток, права людини й ін.);

– розширення можливостей транскордонних зв'язків і діяльності громадськості різних країн, можливостей технологічного прогресу [1-3].

Однак, найсуттєвішою обставиною, що вплинула на зростання ролі соціальних медіа у сфері політичних відносин, стала «інформаційна революція», яка започаткувала впровадження нових інформаційних технологій, розширилися можливості мережі і доступ до Інтернету, виникли незалежні інформаційні комунікації, відбулося масове налагодження соціальної взаємодії через сервіси Інтернету.

З моменту народження, у середині ХХ ст., цифрові технології пройшли три етапи технологічного оновлення, які визначаються форматами web 1.0, web 2.0, web 3.0. Об'єднавши семантичну розмітку і веб-сервіси, Web 3.0 збільшує потенціал для додатків, які можуть спілкуватися безпосередньо один з одним і надавати більш широкий пошук інформації через прості інтерфейси. До переваг соціальних медіа як комунікаційної технології можемо віднести: по-перше, соціальні мережі є каналом інтерактивної комунікації, тобто споживач інформації одночасно є й активним учасником, створюючи власний контент спрямований, як правило, на певну цільову аудиторію. Тож онлайн мережі є прозорими в організації, доступними і гнучкими у поширенні інформації; по-друге, у соціальних мережах відсутні внутрішні ієрархічні відносини, наявна кооперація ресурсів та, певною мірою, спільна мета. Останнє дозволяє активно використовувати мережеві ресурси для мобілізації громадської думки на підтримку певного соціально-економічного або політичного проєкту.

Формування глобального інформаційного простору і розширення використання соціальних медіа в усіх сферах життєдіяльності суспільства спричинило й розповсюдження використання онлайн комунікацій у дипломатії задля досягнення зовнішньополітичних інтересів держав. Першими нормативними документами, які були націлені на удосконалення використання соціальних медіа у зовнішній політиці, стали програми цифрової дипломатії США [2; 6]. Аналіз законодавчої бази США дозволяє виявити головні методи сучасної цифрової дипломатії, серед яких варто назвати: розміщення традиційних ЗМК на онлайн платформах; формування блогосфери; створення і просування персональних сторінок відомих політиків, партій, органів державної і місцевої влади, громадських діячів у відомих соціальних медіа; розміщення в Інтернеті нормативних документів

у царині зовнішньої політики; розсилка меседжів через застосунки мобільного телефону [2].

Реалізація програм цифрової дипломатії США передбачає виконання низки стратегічних завдань, зокрема:

– розробка і поширення в мережах нових технологій, здатних просувати зовнішньополітичні інтереси держави;

– створення інформаційних сервісів, направлених на підтримку демократії, прав і свобод людини за кордоном,

– створення мережевих комунікацій і незалежних мереж мобільного зв'язку, застосування яких дозволить ефективно протидіяти заборонам і тотальному контролю за інформаційними ресурсами в авторитарних державах [6].

Про якісну нову роль соціальних медіа в американській дипломатії засвідчили широко відомі політичні події, які прокотилися країнами Близького Сходу у 2011–2012 рр., феномен, який у науковій літературі отримав назву «Арабської весни». Коментуючи близькосхідні революційні потрясіння, американський спеціаліст А. Росс наголосив, що роль соціальних медіа в них можна оцінювати як мобілізаційну, інтегруючу і координуючу [8]. Визнаючи у цілому зростаючу роль соціальних мереж у сучасній політиці і дипломатії, А. Росс вказує на те, що соціальні медіа дедалі частіше стають транслятором ідей і сприяють демократичним перетворенням як у внутрішній, так і зовнішній політиці, хоча вони можуть виступати й інструментом захисту авторитарних і репресивних режимів [14].

Результати досліджень, які проводилися Інститутом дослідження миру США, свідчать про суттєвий вплив соціальних мереж на формування громадської думки, на культуру міжгрупового спілкування, сприяють активізації колективної діяльності, здатні провокувати демократичні перетворення в авторитарних і тоталітарних режимах [7; 8]. Разом із тим говорити про прямий зв'язок і взаємозалежність між керованістю політичними процесами і соціальними комунікаціями наразі передчасно. Скоріше за все можна заявляти про координаційну й інтегруючу роль соціальних медіа в сучасних політичних процесах [14]. Наприклад, фахівці Політичної школи у Дубаї у своєму науковому доробку «Громадські ініціативи» наголошують, що соціальні медіа відіграють мобілізаційні функції у формуванні громадської позиції і політичної активності населення [11]. Тож соціальні мережі можуть виступати як каталізатор демократичних політичних перетворень, так і виступати інструментом зміцнення репресивних авторитарних режимів. Це пояснюється тим, що з 2000-х рр. у світі невпинно зростає кількість користувачів технологій веб 2.0, з них громадськість отримує інформацію про політичні

реалії, вони формують багато у чому наші ціннісні соціально-політичні орієнтації, наше ставлення до певних подій, партій, політичних рухів або проєктів, виконують функції просування комерційних інтересів в глобальному інформаційному просторі або популяризують розважальні проєкти.

Д. Кован й А. Арнольд пов'язують високий мобілізаційний потенціал соціальних мереж у політиці із тим, що соціальні комунікації здатні втягувати громадськість у розв'язання політичних завдань, роблячи із пересічних громадян політичних акторів, які беруть на себе відповідальність за ухвалу того чи іншого рішення у царині внутрішньої або зовнішньої політики. Наприклад, якщо публічна дипломатія передбачає перехід від монологу до діалогу, то соціальні мережі створюють платформу для розвитку проєктів співробітництва, а як інструменти тут можуть застосовуватися цифрові платформи як вікі- або онлайн енциклопедії, або технології краудсорсинга [9]. Під краудсорсингом розуміється залучення до вирішення проблем широкого кола осіб, організованих за допомогою цифрових платформ комунікації, які надають можливості, у тому числі для проведення маркетингових стратегій.

Практика ЄС із застосування соціальних комунікацій у сфері внутрішньої і зовнішньої політики бере свій відлік із 1994 р. із розробкою концепції європейського інформаційного суспільства затвердженої документом «Європа і глобальне інформаційне суспільство». Для удосконалення механізмів підтримки комунікації між європейськими політичними інститутами і громадськістю було розроблено тематичні онлайн-інструменти, як наприклад, «Разом», що спрямовані на підтримку комунікації з цільовими групами. На даних онлайн ресурсах, окрім надання детальної інформації щодо поглиблення процесів європейської інтеграції, громадянам країн ЄС запропоновано долучитися до обговорення і розробки соціально-політичних проєктів. Зі свого боку, Європейська програма «Horizon Europe (2021–2027)» націлена на формування єдиного європейського цифрового простору і цифрового ринку, що має сприяти підвищенню конкурентоздатності економіки ЄС і просуванню європейських товарів і послуг на ринки третіх країн [10]. Головними ж інструментами створення єдиного цифрового простору ЄС визначає: хмарні технології, web 3.0 і web 4.0, комунікаційні технології 5G, технології DLT і систему блокчейн. Оновлення мережевих технологій запроваджуватимуться для поширення інформації у сфері зовнішньої політики і безпеки. У свою чергу, програма «Цифрова Європа» покладає на Європейську комісію з комунікаційних мереж, змісту і технологій функції забезпечення цифрового суверенітету, упровадження єдиних стандартів на цифровому ринку, модернізації надання цифрових послуг,

посилення кібербезпеки онлайн-простору ЄС, інтенсифікації взаємодії між політичними інститутами і громадянським суспільством за допомогою широкого впровадження технологій інтерактивної комунікації [12].

Тож на підставі аналізу нормативних документів ЄС із діджиталізації і цифрової дипломатії можна стверджувати, що технології соціальних мереж розглядаються європейськими інституціями як інструменти просування і захисту демократії, підтримки основних прав і свобод людини, формування політично активної європейської громадськості, здатної взяти на себе відповідальність за розбудову власного майбутнього.

Узагальнюючи потенціал впливу сучасних соціальних медіа на сферу зовнішньої політики, Н. Піпченко вказує на такі ймовірні напрями трансформації політичних процесів:

1. Соціальні медіа як особливий тип інтернет-комунікації можуть бути використані в зовнішній політиці для просування зовнішньополітичних інтересів міжнародних акторів, позиціонування держави на світовій арені, забезпечення діяльності країни у сфері зовнішньої політики шляхом установа діалогу і здійснення впливу на світову громадськість за допомогою комплексу заходів політичного, економічного, освітнього й культурного характеру. Дипломатія стає публічною, у громадськості складається враження залучення у міжнародні процеси.

2. Використання інтернет-технологій сприяє зміні правил ведення публічної політики, а також розвитку й поглибленню міжособистісних зв'язків, які побічно здійснюють вплив на сучасні зовнішньополітичні процеси. У зв'язку із збільшенням кількості доступних інформаційних ресурсів політичні сили не лише широко представлені в інтернеті, а й активно борються за вплив, використовуючи мережу для досягнення своїх цілей, що сприяє трансформації системи забезпечення зовнішньополітичної діяльності та традиційних політичних технологій.

3. Поєднання традиційної зовнішньополітичної діяльності із сучасними комунікативними технологіями зумовлює скоординовану роботу урядових і неурядових структур з управлінням прийняттям зарубіжними аудиторіями внутрішньої і зовнішньої політики країни, її політичних цінностей та іміджу на міжнародній арені. Зовнішня політика стає гнучкою, здатною оперативно реагувати на виклики і загрози сьогодення.

4. Соціальні медіа можуть бути використані для запобігання кризовим ситуаціям або управління ними, для вирішення регіональних або національних проблем, що сприятиме ефективній взаємодії акторів міжнародних відносин.

5. Зовнішньополітичні відомства різних країн, їх дипломатичні представництва та культурні

центри з метою поширення офіційної урядової інформації, координації роботи різних структур, надання онлайн-послуг, спілкування із цільовими групами різних країн можуть використовувати такі переваги соціальних медіа, як мультимедійність, персоналізація та інтерактивність. Зокрема мультимедійність можна забезпечити за допомогою об'єднання візуальних, звукових і друкованих ефектів; персоналізацію – через розміщення необхідної інформації для конкретних цільових груп або зацікавлених індивідуумів; інтерактивність дає змогу здійснювати діалог без посередників для підтримки зворотного зв'язку, забезпечуючи, таким чином, прямий доступ уряду до населення й населення до влади.

6. Головними завданнями інноваційної зовнішньополітичної діяльності є забезпечення взаємодії з громадськістю через інтернет-простір, використання зовнішніх і внутрішніх електронних ресурсів, створення внутрішньо-корпоративної соціальної мережі, організація тематичних онлайн-семинарів, відстеження міжнародних інформаційних потоків із метою запобігання соціальним і політичним тенденціям, що виникають, своєчасного реагування на кризові ситуації, забезпечення координації та супроводу зовнішніх зв'язків державних органів влади та приватних компаній [3].

Разом із тим відзначимо ризики і загрози, які можуть формуватися у царині зовнішньополітичного процесу через повне заміщення традиційних ЗМК мережевими ресурсами:

По-перше, соціальні медіа здатні створювати нові ризики для прийняття ефективних рішень у царині міжнародних відносин і зовнішньої політики. Останнє пов'язують із тим, що у мережевому суспільстві технічно набагато спрощується створення інформації, самий споживач настільки інтегрований у процес вироблення новин, що поступово розмивається межа між споживачем і автором. У такому комунікативному середовищі як, наприклад, відеоблог автор є водночас і режисером, і сценарістом, і першим глядачем, і першим рецензентом. Така ситуація суттєво знижує якість готового контенту, часто робить його маніпулятивним, адже у переважній більшості випадків такий інформаційний продукт зорієнтований на певну цільову аудиторію і при його створенні відбувається орієнтація на цільову аудиторію із відповідними цінностями і поглядами.

По-друге, соціальні медіа формують нову комунікаційну модель, побудовану на суттєвому зниженні значущості якості контенту. Демократичність в роботі соціальних медіа за певних обставин може сприяти розпалюванню ворожнечі і розширенню параметрів міжнародних конфліктів. Так соціальні медіа через інтерактивну комунікацію спроможні швидко розповсюджувати недо-

вірну інформацію про конфліктну ситуацію, тим самим розпалюючи ворожнечу між сторонами і водночас втягуючи у протистояння все більше коло учасників із антагоністичними політичними орієнтаціями. Такими діями може змінюватися структура міжнародного конфлікту, протистояння ставатиме більш інтенсивним і погано керованим. Американський дослідник Т. Зейтцгофф вказує, що соціальні медіа виступають активним інструментом управління сучасними конфліктами через свою спроможність змінювати громадську думку [14].

По-третє, соціальні медіа об'єднують людей у спільноти із подібними ціннісними орієнтаціями і політичними поглядами. Така спільнота у соціальних мережах шукатиме інформацію щодо міжнародно-політичних подій, яка відповідає її світоглядним позиціям або яка підтверджуватиме її власні оціночні переконання в інтерпретації політичних подій. У перспективі за відсутності дискусії із представленням різних точок зору на міжнародну ситуацію це призводитиме до фрагментарного сприйняття інформації, що здатне нести загрозу атоматизації політичного простору.

Крім того, активність у соціальних мережах створює власну комунікативну культуру, формується мережевий словник, у створенні контенту змішуються стилі, часто текстові повідомлення містять численні граматичні й пунктуаційні помилки, що зрештою призводить до зниження рівня писемності і поступової втрати індивідуальних особливостей авторського стилю.

У соціальних медіа емоції висловлюються не через пряме спілкування, а за допомогою емоді, які передають емоційні реакції читача на отримані повідомлення. Це у певній ступені формалізує спілкування, не дозволяє встановлювати і розвивати глибоку міжособистісну комунікацію.

У будь-якому випадку, яким би не було наше ставлення до соціальних медіа, варто визнати, що соціальні комунікації на сьогодні всебічно інтегруються у життя кожної людини, формуючи власну унікальну культуру спілкування, ретранслюючи особливі символи і створюючи власний світ, який функціонує за своїми правилами.

Враховуючи змістовні характеристики сучасних соціальних медіа поділимо їх на: 1. Соціальні контактні мережі (Facebook) – віртуальна платформа або он-лайн сервіс для розбудови соціальних взаємовідносин. 2. Блоги (Blog.Liga.net) – персональні, групові або корпоративні мережеві майданчики для розміщення інформації в режимі щоденника, із можливістю залучення до обговорення сторонніх користувачів. 3. Мікроблоги (Twitter) – видозмінена версія блогу, метою якої є формування оперативних комунікаційних зв'язків за допомогою коротких повідомлень та спрощеної процедури комунікації. 4. Фай-

лообмінники (YouTube, Flickr) – он-лайн сервіс із надання майданчика під розміщення, пошук та обмін контентом. 5. Соціальні мережі новин (Reddit) – онлайн майданчики із розміщення та оперативного поширення новин. 6. Вікі-проекти (Wikipedia) – он-лайн проекти із створення та накопичення довідково-інформаційного контенту із можливістю групового співавторства. 7. Сайти закладок (Google.Bookmarks, BlogMarks.net) – он-лайн сервіс із зберігання та накопичення інтернет-посилань. 8. Віртуальні світи – інтернет-співтовариство із певним чином модельованою реальністю. 9. Підкастинг (накопичувачі цифрових медіа-файлів) – он-лайн ресурс із створення, накопичення та поширення медіа-файлів у стилі радіо або телебачення. 10. Мультиінструментальні ЗМІ (SAY.TV) – інтернет-ресурси, що містять мульти-інструментальні можливості із створення, накопичення та поширення контенту в межах певних тематичних завдань.

Зрештою необхідно наголосити на тому, що важливим напрямом протидії російській збройній й інформаційній агресії стало, у тому числі, широке залучення потенціалу технологій соціальних комунікацій, які були направлені на протидію російській пропаганді, боротьбу із дезінформацією, викриття спеціальних інформаційно-психологічних операцій. Активне застосування інтерактивних соціальних медіа сприяло мобілізації і згуртованості українського суспільства на найбільш загрозливому ранньому етапі військового вторгнення. Визначимо чотири базові технологічні принципи web 2.0: 1) веб, як платформа, без посередницьких програм, що дозволяє запускати програми прямо в мережі Інтернет; 2) можливість синдикації контенту; 3) співпраця розробників та користувачів у відкритій інформаційній інфраструктурі; 4) соціальні мережі та блогосфера, багатовекторне інтерактивне спілкування користувачів мережі. У протистоянні росії в інформаційній сфері головними перевагами соціальних медіа над іншими медійними ресурсами стали: 1) соціальні мережі є каналом інтерактивної комунікації; 2) оперативність та гнучкість – інформаційні повідомлення (графіка, відео, текст) доходять дуже швидко, разом з тим зберігається можливість у будь-який момент вносити зміни (виходячи з реакції отримувача); 3) персональне таргетування – трансляція інформаційного повідомлення на конкретного представника цільової групи, при цьому враховуються особисті моменти та уподобання; 4) демократичність в організації; 5) мала витратна складова – вартість прямої промоції у соцмережах складає невеликий відсоток у порівнянні із класичними інструментами (ТВ, радіо, преса, зовнішня реклама), а промоція з майданчика акаунта приватної особи взагалі офіційно

не тарифікується. Тут варто наголосити й на тому, що онлайн соціальні мережі наразі активно використовуються й ЗСУ і не лише з метою здійснення управлінських процесів, але й для ведення віртуальних бойових дій, які забезпечують реальні військові протистояння [1; 4].

Висновки. У сучасному інформаційному суспільстві головним продуктом стає інформація, яка із появою соціальних мереж почала розповсюджуватися новими темпами, створюючи цифровий соціокультурний простір. Соціальні спільноти, об'єднані в Інтернеті на підставі ціннісних орієнтацій, функціонують поза просторово-часових рамок, формуючи унікальну культуру спілкування у соціальних медіа, яка здатна виступати інструментом трансформації сучасних політичних і міжнародно-політичних процесів. Використовуючи інтерактивний формат комунікації, соціальні мережі забезпечують якісну зміну публічної політики і публічної дипломатії, що проявляється у формуванні політичної культури самоорганізації і взяття на себе відповідальності за конструювання власного політичного майбутнього. Соціальні медіа у публічній дипломатії створюють горизонтальну модель комунікації, стимулюючи політичну активність соціальних спільнот шляхом залучення їх до обговорення і реалізації соціально-політичних проектів. Розвиваючи комунікаційні бар'єри, соціальні медіа спроможні виступати ефективним інструментом політичної мобілізації і консолідації, соціальної інтеграції і солідарності.

Із самої своєї появи соціальні медіа активно інтегруються у концепцію цифрової дипломатії США і країн ЄС, які найчастіше їх застосовують для підтримки і просування демократії, захисту основних прав і свобод людини в третіх країнах, налагодження міжкультурного діалогу у рамках реалізації технологій «soft power».

Література

1. Курбан О.В. Сучасні інформаційні війни в мережевому он-лайн просторі: навчальний посібник. К.: ВІКНУ, 2016. 286 с.
2. Піпченко Н.О. Соціальні медіа у структурі зовнішньої політики провідних міжнародних акторів: Монографія. К.: Центр вільної преси, 2014. 332 с.
3. Піпченко Н.О. Соціальні медіа як механізм забезпечення інтернет-комунікації у сфері зовнішньої політики //Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2018. № 2. URL:http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/3322/3001
4. Седляр Ю.О. Стратегія США та країн ЄС з протидії російській збройній агресії в Україні. / Дипломатія в міжнародних відносинах: ретроспекція і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. К.: НАУ, 2023. С. 153-156.

5. Янченко А. Соціальні медіа як елемент політичної комунікації // Політичний менеджмент. 2013. № 1-2. С. 153-163.

6. Aday S. Blogs and bullets. New media in contentious politics // United States Institute of Peace. August 2010. № 5. URL: <http://www.newmediacenter.ru/wp-content/uploads/2011/10/adayetel2010.pdf>

7. Castells M. The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 2008. № 616. URL: http://prtheories.pbworks.com/w/file/45138545/Castells_2008_The_New_Public_Sphere.pdf

8. Civil Movements: The Impact of Facebook and Twitter // Arab social media report. May 2011. № 2(1). URL: <http://www.dsg.ae/portals/0/ASMR2.pdf>

9. Cowan G., Arsenault A. Moving from monologue to dialogue to collaboration: The three layers of public diplomacy // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. 2008. Т. 616. №. 1. P. 10-30.

10. Horizon Europe (2021–2027) URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-europe_en

11. Khatib L. and al. Public Diplomacy 2.0: An Exploratory Case Study of the US Digital Outreach Team // Oxford Internet Institute. CDDRL working papers. 2011. № 120. URL: http://uscpublicdiplomacy.org/media/Exploratory_Case_Study_US_Digital_Outreach_Team.pdf

12. The Digital Europe Programme (DIGITAL) URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/activities/digital-programme>

13. White Paper on a European Communication Policy. 2006. URL: https://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com2006_35_en.pdf

14. Zeitzoff T. Does social media influence conflict? Evidence from the 2012 Gaza Conflict // Journal of Conflict Resolution. 2018. № 62 (1). PP. 29-63.

Анотація

Седляр Ю. О., Стадніченко О. І. Соціальні медіа як сучасна комунікаційна технологія. – Стаття.

У статті розглядаються особливості комунікації у соціальних мережах, з'ясовується потенціал їх використання, насамперед, у сфері політичних процесів і міжнародних відносин. Стверджується, що широкомасштабна агресія росії проти України засвідчила, що в умовах розгортання інтенсивного міжнародного конфлікту політична вага комунікативної складової соціальних медіа суттєво зростає, у суспільстві підвищується їх мобілізаційний й координуючий потенціал.

З'ясовується, що у сучасному інформаційному суспільстві головним продуктом стає інформація, яка із появою соціальних мереж почала розповсюджуватися новими темпами, створюючи цифровий соціокультурний простір. Соціальні спільноти, об'єднані в Інтернеті на підставі ціннісних орієнтацій, функціонують поза просторово-часових рамок, формуючи унікальну культуру спілкування у соціальних медіа, яка здатна виступати інструментом трансформації сучасних політичних і міжнародно-політичних процесів. Використовуючи інтерактивний формат комунікації, соціальні мережі забезпечують якісну зміну

публічної політики і публічної дипломатії, що проявляється у формуванні політичної культури самоорганізації і взяття на себе відповідальності за конструювання власного політичного майбутнього. На підставі аналізу політичних практик встановлюється, що соціальні медіа у публічній дипломатії створюють горизонтальну модель комунікації, стимулюючи політичну активність соціальних спільнот шляхом залучення їх до обговорення і реалізації соціально-політичних проєктів. Розмиваючи комунікаційні бар'єри, соціальні медіа спроможні виступати ефективним інструментом політичної мобілізації і консолідації, соціальної інтеграції і солідарності.

На основі дослідження нормативних документів з'ясовується, що із самої своєї появи соціальні медіа активно інтегруються у концепцію цифрової дипломатії США і країн ЄС, які найчастіше їх застосовують для підтримки і просування демократії, захисту основних прав і свобод людини в третій країнах, налагодження міжкультурного діалогу у рамках реалізації технологій «soft power».

Ключові слова: соціальні медіа, соціальні комунікації, публічна політика, публічна дипломатія, цифрова дипломатія ЄС, цифрова дипломатія США, інформаційне суспільство.

Summary

Sedliar Yu. O., Stadnichenko O. I. Social media as contemporary communication technology. – Article.

The article deals with the peculiarities of communication in the social media, examines the potential of their use primarily in the field of political processes and international relations. The authors conclude that the Russia's large-scale aggression against Ukraine proved that in the context of a full-blown international conflict, the political weight of the communicative component of social media is growing significantly.

The article also highlights that in the contemporary information society, the main product is information, which due to the social networks, began to spread at a new pace, creating a digital socio-cultural space. Social communities united on the Internet on the basis of common value orientations function outside the space-time framework, forming the unique culture of communication in social media, which is capable to distinguish itself as a tool for the transformation of contemporary political and international political processes.

In the light of the current international reality the authors reveal that the social media in public diplomacy create a horizontal model of communication, stimulating the political activity of social communities by involving them in the discussion and implementation of socio-political projects.

Based on the analysis of the regulatory documents, it is found that since its very beginning, social media have been actively integrated into the concept of digital diplomacy of the USA and EU countries, which most often use them to support and promote democracy, protect basic human rights and freedoms in third countries, and establish intercultural dialogue as part of the implementation of «soft power» technologies.

Key words: social media, social communications, public policy, public diplomacy, digital diplomacy of the EU, US digital diplomacy, information society.

УДК 324 + 342.8

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.19>**Р. В. Чупрін**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9085-547X>

кандидат політичних наук, доцент,

докторант кафедри соціології та політології

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН-ЧЛЕНІВ НАТО В ПЕРІОД «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Постановка проблеми. На момент початку активної фази російського вторгнення виборча система України перебувала у стадії реформування. Виборчий кодекс [1] вже був застосований для проведення місцевих виборів, але ще не застосовувався для виборів парламенту та не був скоригований з урахуванням нових умов і першого досвіду його використання.

Разом з тим, представники міжнародних інституцій вже нагадують Україні про необхідність дотримання взятих на себе зобов'язань і проведення якнайшвидше, за наявних для цього умов, чергових виборів (зокрема, йдеться про вибори до Верховної Ради України). При цьому акцентується увага на тому, що підготовка до проведення цих виборів має початися якнайшвидше [13]. Іншими словами мова йде про потребу продовження виборчої реформи ще до завершення військових дій.

З огляду на це автор вважає за необхідне апелювати до європейського досвіду, зокрема до досвіду країн-членів Організації Північноатлантичного договору (НАТО), які протягом «Холодної війни» проводили конкурентні вибори в умовах наявності постійної зовнішньої загрози для національної безпеки з боку Радянського Союзу та його сателітів. Цей досвід міг би підтвердити, що навіть демократичні держави уникають реформування виборчих систем в умовах зростання рівня загроз для національної безпеки, і обґрунтовано довести що завершення виборчої реформи (як і саме проведення виборів) має відбуватися виключно за мирних умов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сама ідея зв'язку між виборчою системою та системою національної і міжнародної безпеки може вважатися відносно новою. Причинно-наслідкові зв'язки в цій царині досі залишаються однозначно невстановленими, а висновки дослідників можуть носити прямо протилежний характер.

Серед останніх публікацій в цій царині важливою є робота Л. Хантера та Дж. Робінса, які стверджують, що менш персоналізовані виборчі системи, тобто орієнтовані скоріше на вибір між політичними партіями, ніж на вибір між кандидатами, сприяють більшим військовим витратам

[6, с. 52]. Таким чином, доводиться вплив виборчої системи на стан національної безпеки.

Однак, автор, прагнучи вивчити протилежний зв'язок – між рівнем зовнішніх загроз для національної безпеки та інтенсивністю виборчих реформ – пропонує розглянути це питання під принципово новим кутом зору. На сьогодні це стає можливим завдяки базам даних, які узагальнюють первинні відомості щодо норм виборчого права та перебігу виборчих процесів в окремих країнах. Серед останніх важливих розробок, яка, в значній мірі, зробила можливими дане дослідження, слід відзначити базу даних, створену в результаті реалізації проекту «Зміни виборчих систем у Європі після 1945 року», який координували Ж.-Б. Піле та А. Ренвік [4].

Серед окремих досліджень варто відзначити роботи, присвячені виборчим реформам в окремих країнах. Зокрема, заслуговують на увагу: опис виборчої системи Норвегії, автором якого є Б. Аардаль [2]; узагальнення відомостей щодо виборчих реформ у Великобританії за авторством Д. Клемперера [7]; аналіз змін виборчої системи Туреччини Б. Копа [3]; детальний опис виборчих реформ у Греції Х. Лампрінаку [8]; роботи Л. Нуньез, присвячені виборчим реформам в Данії, Іспанії, Італії та Португалії [18; 10; 11; 12]; роботу Ж.-Б. Піле щодо виборчих реформ у Бельгії [14]; дослідження А. Ренвіка, присвячені виборчим реформам в Данії та Ісландії [18; 17]; аналіз Е. Ряймінком трансформацій виборчих систем Нідерландів та Німеччини [16; 15]; узагальнення досвіду виборчих реформ у Франції за авторством Ф. Тобо [21].

Втім, всі зазначені роботи з точки зору даного дослідження, в першу чергу, важливі узагальненням первинних фактів. Натомість питання щодо залежності інтенсивності виборчих реформ від стану напруженості в міжнародних відносинах, що позначається на рівні загроз для національної безпеки, в них напряму не ставиться.

Метою статті є визначення характеру залежності інтенсивності реформування виборчих систем в європейських країнах-членах НАТО від рівня напруженості у міжнародних відносинах під час «Холодної війни».

Виклад основного матеріалу. Основною гіпотезою дослідження є наявність негативного зв'язку між рівнем напруженості у міжнародних відносинах та інтенсивністю виборчих реформ. Допоміжна гіпотеза передбачає наявність аналогічного зв'язку між для найбільш радикальних реформ, тобто пов'язаних зі зміною типу виборчої системи. Для доведення цих гіпотез автор аналізує виборчі реформи у 14 країнах одного геополітичного регіону світу, пов'язаних спільною основною зовнішньою загрозою та спільною системою безпеки.

Географія дослідження обмежена європейськими країнами, які були членами НАТО в період «Холодної війни». До цього переліку входили 14 держав: Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ісландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Федеративна Республіка Німеччина (ФРН), Франція. Для держав, які увійшли до складу НАТО не в момент його заснування (Греція, Іспанія, Туреччина, ФРН), враховується тільки період їх членства в НАТО [20]. До уваги не беруться періоди диктатур в окремих країнах, коли конкурентні вибори були неможливими (зокрема, це стосується Греції [8] та Португалії [11]).

Нижня хронологічна межа дослідження однозначно обумовлюється роком заснування НАТО (1949 р.), в той час як верхня межа – роком завершення «Холодної війни». В той же час, в сучасній науці відсутня згода щодо визначення дати кінця «Холодної війни». В межах даного дослідження в якості такої дати виступає 1989 р., оскільки в подальшому в Європі відбувалися не лише геополітичні трансформації, але і зміни кордонів, що призвело до переформатування організації політичного життя не лише ідеологічно, але і географічно [9].

Весь досліджуваний період, відповідно до мети даної роботи, розділено на 6 етапів, які відповідають фазам «Холодної війни». Відповідно до характеру її перебігу непарні етапи є періодами посилення міжнародної напруженості, а парні етапи – періодами зниження рівня конфронтації. 1-й етап розпочинається із заснуванням НАТО у 1949 р., 2-й етап – звершенням Корейської війни у 1953 р., 3-й етап – початком Карибської кризи 1962 р., 4-й етап – започаткуванням Розрядки у 1969 р., 5-й етап – вторгненням Радянського Союзу до Афганістану у 1979 р. (в межах даного дослідження початком 5-го етапу вважається 1980 р., оскільки вказане вторгнення почалося наприкінці грудня 1979 р.), 6-й етап – початком Перебудови у СРСР у 1985 р. [9].

Виходячи з узагальненого розуміння основних характеристик виборчої системи [19], трансформація яких може суттєвим чином впливати на результати виборів, автор бере до уваги зміни: типу виборчої системи, магнутуди та географії вибор-

чих округів, загороджувального бар'єру, формування списків кандидатів загалом та партійних списків зокрема, рівнів та способів переведення голосів виборців у мандати, виборчого корпусу. Якщо в ході однієї зміни виборчого законодавства (в тому числі втіленої через декілька нормативно-правових актів) змінювалося декілька характеристик виборчої систем, ця сукупність змін в межах даного дослідження розглядається як один цілісний випадок реформування виборчої системи.

Таким чином, основна гіпотеза конкретизується наступним чином: середня кількість виборчих реформ на рік в європейських країнах-членах НАТО під час «Холодної війни» була вищою в періоди зменшення міжнародної напруженості і нижчою в період її зростання. Для доведення цієї гіпотези автор послідовно розглядає реформування виборчих систем, які застосовувалися для проведення парламентських виборів у 14 визначених країнах в зазначений період.

Виборча система Бельгії в досліджуваний період залишалася переважно стабільною. Для формування національного представницького органу застосовувалася пропорційна виборча система із напіввідкритими партійними списками та двома рівнями розподілу мандатів. Не зважаючи на те, що в теорії преференції виборців могли вплинути на черговість одержання мандатів кандидатами, на практиці наперед визначений політичними партіями порядок кандидатів у виборчому списку був змінений всього в 23 випадках [14, с. 2].

Виборча реформа 1949 р. була викликана зростанням населення країни, яке призвело до збільшення кількості депутатів у парламенті. Як наслідок, змінився розподіл мандатів між провінціями, що потягнуло за собою зміни магнітуди виборчих округів [14, с. 9]. Наступна суттєва виборча реформа в Бельгії відбулася лише в 1987 р., коли було змінено розподіл мандатів у провінції Брабант [14, с. 10].

В Данії протягом досліджуваного періоду нато-мість відбулося 5 реформ. Виборча реформа 1953 р. була викликана конституційними змінами, відповідно до яких верхня палата парламенту була ліквідована, а розмір нижньої палати було збільшено. Цим обумовлений комплексний характер реформи, яка охопила територіальну організацію виборів, процедуру розподілу мандатів, а також встановила більш високий загороджувальний бар'єр для політичних партій, які претендували на одержання компенсаторних мандатів. На нижньому рівні розподілу мандатів замість методу д'Ондта було запроваджено модифікований метод Сен-Лагюе [18, с. 17–18].

Реформа 1961 р. в Данії стосувалася виключно зміни умов одержання компенсаторних манда-

тів. Фактично, було зменшено загороджувальний бар'єр, який визначав, чи може партія одержати право на участь у їх розподілі. Подальші зміни в 1964 р. стосувалися визначення меж виборчих округів та процедури реєстрації виборців [18, с. 19].

Реформа 1979 р. переважно призвела до змін у географічній організації виборів. Вона, фактично, стала наслідком реформи місцевого самоврядування. В результаті кількість багатомандатних округів зменшилася з 17 до 23, а середня магнітуда виборчого округу природно зросла з 5,9 до 7,9 [18, с. 20].

Виборча реформа 1987 р. запровадила більш гнучку систему номінування кандидатів від партій у багатомандатних округах. В результаті політичні партії, фактично, одержали змогу самостійно вирішувати, який тип партійного списку (гнучкий або відкритий) вони будуть застосовувати [18, с. 23–24].

Франція в 1949–1989 рр. провела 6 суттєвих виборчих реформ. На момент вступу до НАТО країна застосовувала пропорційну виборчу систему, але реформа 1951 р. докорінно змінила правила проведення виборів. Замість пропорційної системи була запроваджена змішана система, за якої виборчі списки політичних партій могли реєструватися як «союзники», що враховувалося при подоланні загороджувального бар'єру. Так само список або «списки-союзники», що здобували абсолютну більшість у виборчому окрузі, здобували всі мандати, що розігрувалися у ньому [21, с. 2–5].

Втім, вже 1958 р. відбулася нова радикальна реформа, яка запровадила мажоритарну систему абсолютної більшості в одномандатних округах. Її специфічною рисою стала особлива умова виграшу у першому турі: не лише здобуття понад 50% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні, але і одержання не менше 25% голосів від числа зареєстрованих виборців. Також особливістю системи стала можливість виходу до другого туру всіх кандидатів, які в першому турі здобули не менше 5% голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. В подальшому цей поріг двічі підвищувався: до 10% в 1966 р. та до 12,5% в 1976 р., крім того для розрахунків стало враховуватися число зареєстрованих виборців [21, с. 6–7].

Внутрішньополітична боротьба у Франції призвела до двох послідовних реформ у 1985 та 1986 рр. Перша з них запроваджувала пропорційну систему закритих партійних списків із багатомандатними округами на рівні провінцій та загороджувальним бар'єром на рівні 5%. Перемога на виборах опонентів реформи дозволила їм вже наступного року скасувати дану виборчу реформу та повернути попередню виборчу систему [21, с. 7–8].

Виборча система Ісландії натомість реформувалася всього двічі, хоча і зазнала радикальних змін у 1959 р., коли було завершено тривалий перехід від мажоритарного до пропорційного представництва. Змішана зв'язана виборча система була замінена пропорційною системою з двома рівнями розподілу мандатів. В результаті реформи також зменшився рівень персоналізації виборчої системи, оскільки були скасовані одномандатні виборчі округи. Змінився також кількісний склад парламенту. Відповідно, відбулася перенарізка виборчих округів та зміна їх магнітуди [17, с. 6].

У 1987 р. в Ісландії було проведено комплексну виборчу реформу, яка одночасно стосувалася багатьох складових виборчої системи. Важливий акцент при цьому був зроблений на забезпеченні пропорційності представництва. З цією метою повторно було збільшено кількісний склад парламенту, який від цього моменту став нефіксованим. Паралельно збільшилося число компенсаторних мандатів, а на рівні первинного розподілу на зміну квоти д'Ондта прийшла квота Геера. Відбулася також перенарізка виборчих округів та зміна їх магнітуди з метою врахування демографічних змін [17, с. 7–9].

В Італії після відновлення демократичного врядування у 1946 р. повернулися до використання пропорційної виборчої системи, яку країна продовжувала із певними змінами використовувати до кінця «Холодної війни», не зважаючи на три суттєві виборчі реформи [10, с. 2].

Перші важливі зміни були впроваджені 1953 р. За умови, що список певної політичної партії або групи партій, що спільно брали участь у виборах, здобував не менше 50% голосів виборців, переможець (переможці) здобував бонус і гарантовано одержував 65% місць у Палаті депутатів [10, с. 10].

Незначна трансформація виборчої системи у 1956 р. була обумовлена змінами чисельного складу Палати депутатів. Одночасно відбулося утворення нового виборчого округу і встановлення нового загороджувального бар'єру [10, с. 11].

Реформа 1957 р., фактично, повернула виборчу систему до тих засад, які були визначені в 1948 р. Вона скасувала бонусні механізми, запроваджені в 1953 р., регламентувала використання преференцій, уточнила застосування загороджувального бар'єру, запровадила використання квоти Імперіала при первинному розподілі мандатів [10, с. 12–13].

Виборча система ФРН була сформована 1949 р., тобто в рік заснування НАТО, і являла собою змішану зв'язану виборчу систему, в якій поєднувалися одномандатні та багатомандатні округи. Особливістю цієї системи була наявність додаткових мандатів, які робили чисельний склад нижньої палати парламенту нефіксованим [15, с. 8].

В подальшому ця система з мінімальними змінами продовжувала існувати до кінця «Холодної війни». Так, зміни 1956 і 1964 рр. були обумовлені змінами чисельного складу нижньої палати парламенту, що потягнуло за собою відповідні зміни в територіальній організації виборів. Натомість реформа 1985 р. стосувалася зміни формули розподілу мандатів: замість методу д'Ондта став застосовуватися метод Геера [15, с. 9–12].

В Нідерландах на момент вступу країни до НАТО застосовувалася пропорційна виборча система з гнучкими партійними списками. Втім, специфіка розподілу мандатів залишала лише незначні шанси на обрання для кандидатів, яких партія розміщувала у непрохідній частині списку [16, с. 7–8].

Реформа 1956 р., носила технічний характер, оскільки була викликана збільшенням числа депутатів парламенту. Відповідно, автоматично відбулася зміна магнітуди. Так само автоматично знизився загороджувальний бар'єр, оскільки Нідерланди використовували не штучний, а природний його варіант [16, с. 8].

В 1973 р. в Нідерландах, не зважаючи на підготовку фундаментальних змін виборчої системи, була проведена лише обмежена виборча реформа: партіям дозволили декларувати себе як союзників для спільної участі у розподілі мандатів [16, с. 9].

Реформа 1989 р. так само носила обмежений характер, змінивши процедуру розподілу мандатів між кандидатами у партійному списку. Втім, саме ці зміни збільшили шанси окремих кандидатів бути обраними всупереч їх порядковому номеру у партійному списку [16, с. 9–10].

Основні зміни виборчої системи Великобританії були звершені ще перед вступом до НАТО (у 1948 р. остаточно на всій території країни було запроваджено вибори за мажоритарною системою відносної більшості у одномандатних округах). Наступною важливою зміною стало зниження вікового цензу з 21 до 18 років у 1969 р. Після чого зміни виборчої системи стосувалися виключно Північної Ірландії, де вони стали одним з інструментів врегулювання політичної кризи [7, с. 20].

В Португалії конкурентні вибори почали проводитися лише з 1976 р., тобто після повалення режиму «Нової держави». Основи нової виборчої системи були закладені в 1974 р. і передбачали пропорційні вибори за партійними списками з двома рівнями розподілу мандатів. В певному сенсі, мова йшла скоріше не реформу попередньої виборчої системи, яка формально функціонувала за фашистського режиму, а про принципово нову систему виборів [11, с. 3].

Натомість, нова виборча система Португалії зазнала перших, хоча і незначних змін вже в 1976 р., коли відбулося збільшення чисельного складу парламенту та незначне збільшення магнітуди у низці виборчих округів, а також уточ-

нення правил розподілу мандатів, призначених для представництва виборців, що проживали за межами Португалії [11, с. 4]. Повторні зміни, які стосувалися тих самих характеристик виборчої системи, відбулися у 1979 р. [11, с. 6], після чого вона залишалася стабільною до 1989 р., коли зменшення чисельного складу парламенту мало своїм наслідком зменшення магнітуди існуючих виборчих округів [11, с. 7].

За схожих обставин розвивалася і виборча система у сусідній Іспанії, де формування нової виборчої системи розпочалося у 1977 р., вже після завершення існування режиму Ф. Франко [12, с. 2]. Було запроваджено пропорційну систему закритих партійних списків із виборчими округами на рівні провінцій. При цьому представництво географічних одиниць з малою кількістю виборців забезпечувалося за рахунок диспропорційного розподілу мандатів між провінціями [12, с. 5].

Після вступу до НАТО у 1982 р. виборча система Іспанії залишалася практично незмінною. Не зважаючи на те, що в 1985 р. в країні була проведена виборча реформа, вона носила скоріше технічний характер, систематизувавши та уточнивши певні законодавчі норми, які вже діяли на практиці з 1977 р. [12, с. 8].

Виборча система Люксембургу в межах хронологічних рамок даного дослідження практично не зазнавала змін, зберігаючи пропорційне представництво із розподілом мандатів в межах чотирьох багатомандатних виборчих округів [5, с. 3].

Подальші реформи (1964, 1974, 1984 рр.) стосувалися виключно змін магнітуд виборчих округів, викликаних зростанням чисельного складу парламенту. Реформа 1989 р. зупинила цей процес, зафіксувавши розмір депутатського корпусу на рівні 60 мандатів. Єдиним винятком в цей період стала реформа 1972 р., за результатами якої віковий ценз було знижено з 21 до 18 років [5, с. 3–5].

Норвегія на момент вступу до НАТО застосовувала пропорційну виборчу систему, яка зазнала важливих змін у 1953 р. Зокрема, було ліквідовано поділ округів на міські та сільські, а також змінено спосіб розподілу мандатів – замість методу д'Ондта став застосовуватися метод Сен-Лагюе, що сприяло підвищенню рівня пропорційності розподілу мандатів [2, с. 6].

Наступна важлива реформа відбулася 1979 р., коли віковий ценз було знижено з 20 до 18 років. З 1989 р. в Норвегії почав застосовуватися механізм розподілу компенсаторних мандатів, на які могли претендувати партії, що одержали непропорційно мало мандатів в результаті їх прямого розподілу, а також подолали при цьому спеціальний загороджувальний бар'єр [2, с. 6].

Специфічний характер мали зміни виборчої системи Греції, в якій в межах періоду, що розгля-

дається, кілька разів відбувалися суттєві зміни політичного режиму. Більше того, Греція встигла позбутися членства в НАТО та повернути його. Фактично, сучасна традиція демократичних виборів в Греції формується після завершення періоду диктатури в 1974 р. із запровадженням змішаної зв'язаної виборчої системи [8, с. 3].

Починаючи з 1981 р. (рік повернення членства в НАТО), в Греції відбулася ціла низка виборчих реформ. Втім, зміни у 1981 р. було скоріше мінімальними – вони стосувалися кількості кандидатів, які партія могла включити до свого списку [8, с. 16].

Більш суттєвими були зміни, які стосувалися виборів 1985 р., якими скасовувалося преференційне голосування, розподіл мандатів проводився на трьох рівнях, а партія, що одержала на свою підтримку найбільшу кількість голосів виборців, здобувала бонус. Фактично, мова йшла про зміну типу виборчої системи [8, с. 17].

Вже 1989 р. преференційне голосування було повернуто, скасовано третій рівень розподілу мандатів, а також змінена система виборчих округів. Фактично, відбулося повернення до пропорційного розподілу мандатів [8, с. 21–23].

Туреччина на момент вступу до НАТО у 1952 р. використовувала систему відносної більшості у багатомандатних округах, за якої більшість мандатів у окрузі мали змогу вигравати представники однієї партії, хоча формально виборцю не було заборонено голосувати за кандидатів від різних партій [3, с. 7].

На зміну мажоритарній системі в 1961 р. прийшла пропорційна система із розподілом мандатів на рівні окремих виборчих округів з природним загороджувальним бар'єром. В 1965 р. розподіл залишків були перенесено на національний рівень, а з 1967 р. загороджувальний бар'єр не використовувався [3, с. 8–9]. Прагнення сприяти досягненню політичної стабільності та формуванню великих політичних партій призвело до встановлення у 1983 р. десятивідсоткового загороджувального бар'єра на національному рівні. В результаті, виборча система, формально залишаючись пропорційною, за фактичними результатами розподілу мандатів набула напівпропорційного характеру. Цей ефект ще більше посилюється після реформи 1987 р., в результаті якої партія, що здобула більшість на рівні виборчого округу, стала отримувати додаткове місце при розподілі мандатів [3, с. 11].

Узагальнюючи описані вище виборчі реформи, можна констатувати, що було виявлено 48 випадків трансформацій виборчих систем в європейських країнах-членах НАТО, які задовольняють умовам даного дослідження. Їх хронологічний розподіл відповідно до фаз «Холодної війни» підтверджує основну гіпотезу автора (табл. 1).

Таблиця 1
Інтенсивність трансформацій виборчих систем в європейських країнах-членах НАТО в 1949–1989 рр.

Період	Тривалість (р.)	Кількість випадків	Інтенсивність реформ
1949–1952	4	4	1,00
1953–1961	9	10	1,11
1962–1968	7	5	0,71
1969–1979	11	12	1,09
1980–1984	5	3	0,60
1985–1989	5	14	2,80

Як було показано в огляді проведених реформ, в кожній країні їх конкретний зміст обумовлювався внутрішніми завданнями та проблемами. Але показово, що, незалежно від місцевої специфіки, для реформування з більшою вірогідністю обиралися періоди зменшення міжнародної напруженості, тобто зміни проводилися за меншого рівня потенційних зовнішніх загроз для національної безпеки. Варто також відзначити, що динаміка інтенсивності реформ не корелює із змінами кількості країн-учасниць НАТО.

Підтверджується фактичним матеріалом і допоміжна гіпотеза автора: серед 13 найбільш радикальних реформ, тобто таких, які вели до зміни типу виборчої системи, 11 випадків припадають на періоди зниження напруженості у міжнародних відносинах.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що в періоди збільшення рівня потенційних зовнішніх загроз для національної безпеки через зростання рівня напруги у міжнародних відносинах в період «Холодної війни» європейські країни-члени НАТО з меншою інтенсивністю проводили реформування своїх виборчих систем, ніж в періоди послаблення рівня такої напруги.

Характерно, що найбільш радикальні реформи, в ході яких змінювався тип виборчої системи, в переважній свої більшості проводилися в періоди послаблення рівня напруженості у міжнародних відносинах.

Апелювання до цього досвіду може бути корисним для України в контексті подальшого реформування виборчої системи з метою проведення чергових виборів і виконання своїх міжнародних зобов'язань в цій царині з огляду на вплив на виборчий процес російського вторгнення.

Література

1. Виборчий кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 19.12.2019 № 396-IX. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20> (дата звернення: 21.04.2023).
2. Aardal B. The Norwegian Electoral System and its Political Consequences. *World Political Science Review*. 2011. Volume 7. Issue 1.

3. Cop B. Extreme Instability in Electoral System Changes: The Turkish Case. *Turkish Studies*. 2011. Vol. 12. No. 1. P. 5-13.

4. Electoral System Change in Europe since 1945. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/TextPage.php?ID=5> (дата звернення: 20.05.2023).

5. Electoral System Change in Europe since 1945: Luxembourg. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=156> (дата звернення: 20.05.2023).

6. Hunter L., Robbins J. Military Spending and Electoral Systems: A Reconsideration. *Armed Forces & Society*. 2016. Vol. 42(1). P. 51-74.

7. Klemperer D. Electoral Systems and Electoral Reform in the UK in Historical Perspective. London: The Constitution Society, 2019. 28 p.

8. Lamprinakou C. Electoral System Change in Europe since 1945: Greece. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=198> (дата звернення: 20.05.2023).

9. McMahon R. The Cold War: A Very Short Introduction (Very Short Introductions). New York: Oxford University Press, 2003. 188 p.

10. Nunez L. Electoral System Change in Europe since 1945: Italy. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=217> (дата звернення: 21.05.2023).

11. Nunez L. Electoral System Change in Europe since 1945: Portugal. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=165> (дата звернення: 20.05.2023).

12. Nunez L. Electoral System Change in Europe since 1945: Spain. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=219> (дата звернення: 20.05.2023).

13. PACE President Tiny Kox: It is up to the Government, Parliament and the people of Ukraine to decide when and how to conduct elections. Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/kyiv/-/pace-president-tiny-kox-it-is-up-to-the-government-parliament-and-the-people-of-ukraine-to-decide-when-and-how-to-conduct-elections> (дата звернення: 25.05.2023).

14. Pilet J.-B. Electoral System Change in Europe since 1945: Belgium. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=121> (дата звернення: 20.05.2023).

15. Reimink E. Electoral System Change in Europe since 1945: Germany. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=774> (дата звернення: 21.05.2023).

16. Reimink E. Electoral System Change in Europe since 1945: the Netherlands. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=161> (дата звернення: 20.05.2023).

17. Renwick A. Electoral System Change in Europe since 1945: Iceland. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=215> (дата звернення: 20.05.2023).

18. Renwick A., Nunez L. Electoral System Change in Europe since 1945: Denmark. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=748> (дата звернення: 20.05.2023).

19. Reynolds A., Reilly B., Ellis A. Electoral System Design: The New International IDEA Handbook. Stockholm, 2005. 224 p.

20. Smith M. NATO Enlargement during the Cold War: Strategy and System in the Western Alliance. Palgrave Macmillan, 2000. 217 p.

21. Toubeau F. Electoral System Change in Europe since 1945: France. ESCE. URL: <https://www.electoralsystemchanges.eu/Public/File.php?ID=211> (дата звернення: 21.05.2023).

Анотація

Чупрін Р. В. Трансформації виборчих систем європейських країн-членів НАТО в період «Холодної війни». – Стаття.

У статті досліджуються трансформації виборчих систем європейських країн-членів НАТО в ході «Холодної війни». Автор доводить гіпотезу, що інтенсивність виборчих реформ є нижчою в періоди зростання напруженості у міжнародних відносинах та вищою у періоди її зменшення.

Для доведення гіпотези автор аналізує динаміку трансформацій виборчих систем у 14 країнах (Бельгії, Великобританії, Греції, Данії, Ісландії, Іспанії, Італії, Люксембурзі, Нідерландах, Норвегії, Португалії, Туреччині, Федеративній Республіці Німеччина та Франції). До уваги беруться трансформації виборчих систем, які включають зміну принаймні однієї з ключових характеристик виборчої системи: типу виборчої системи, магнітуди та географії виборчих округів, загороджувального бар'єру, способу формування списків кандидатів загалом та партійних списків зокрема, рівнів та способів переведення голосів виборців у мандати, виборчого корпусу.

Відповідно до змін рівня напруженості в міжнародних відносинах автор застосовує поділ періоду «Холодної війни» після заснування НАТО на 6 послідовних етапів. 1-й етап починається із заснуванням НАТО у 1949 р., 2-й етап – звершенням Корейської війни у 1953 р., 3-й етап – початком Карібської кризи 1962 р., 4-й етап – започаткуванням Розрядки у 1969 р., 5-й етап – вторгненням Радянського Союзу до Афганістану наприкінці 1979 р., 6-й етап – початком Перебудови у СРСР у 1985 р.

Проведене дослідження підтвердило, що протягом періодів зростання напруженості у міжнародних відносинах (етапи 1, 3 та 5) європейські країни-члени НАТО з меншою інтенсивністю проводили реформування своїх виборчих систем, ніж в періоди, що характеризувалися зниженням рівня міжнародної напруженості (етапи 2, 4 та 6). При цьому серед 13 випадків найбільш радикальних змін виборчих реформ, пов'язаних зі зміною типу виборчої системи, 11 випадків припадають саме на періоди зниження міжнародної напруженості. Цей досвід Україна може враховувати при подальшому реформуванні виборчої системи в контексті впливу на виборчий процес російської агресії.

Ключові слова: виборча реформа, виборча система, НАТО, мажоритарна виборча система, пропорційна виборча система, змішана виборча система.

Summary

Chuprin R. V. Electoral reforms in European NATO member countries during the Cold War. – Article.

The article is devoted to the electoral reform in European NATO member countries during the Cold War. The author proposes a hypothesis: the intensity of

electoral reforms was lower during the periods of higher tensions in international relations and higher during the periods of lower tensions.

The author analyzed electoral transformation in 14 countries: Belgium, Great Britain, Greece, Denmark, Iceland, Spain, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Norway, Portugal, Turkey, the Federal Republic of Germany and France. The changes of the following characteristics of the electoral systems were taken into account: the type of electoral system, district magnitude and redistricting, electoral threshold, composing list of candidates in general and party lists in particular, levels and methods of allocation of seats, the franchise. At least one of the listed features had to be changed to consider electoral reform relevant to the research.

The Cold War epoch (after the foundation of the NATO) was divided into 6 consecutive phases according to the level of tensions in international relations. The first phase started in 1949 (the NATO was founded), the second phase started in 1953 (the end of the Korean War),

the third phase started in 1962 (the Cuban Missile Crisis), the fourth phase started in 1969 (start of Detente), the fifth phase started at the very end of 1979 (the Soviet invasion of Afghanistan), the sixth phase started in 1985 (Perestroika in the Soviet Union).

The research proved that the European NATO member countries reformed their electoral systems less intensively during the periods of higher tensions in international relations (phases 1, 3 and 5) and more intensively during the periods of lower tensions in international relations (phases 2, 4 and 6). Furthermore 11 of 13 radical electoral reforms (the type of electoral system was changed) took place during the period of lower tensions in international relations. This experience could be taken into account during the next electoral reforms in Ukraine in the context of the Russian invasion.

Key words: electoral reform, electoral system, majoritarian electoral system, proportional representation electoral system, mixed electoral system.

УДК 316.334.3:323.2 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.20>**Л. В. Ярова**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7462-9069>доктор політичних наук, професор,
завідувачка кафедри соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

Л. І. ЯковлеваORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0942-485X>доктор політичних наук,
професор кафедри соціології

Національного університету «Одеська юридична академія»

В. М. КольцовORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7480-2644>доктор політичних наук,
професор кафедри загальнотеоретичних дисциплін
Міжнародного гуманітарного університету

ІНСТИТУЦІЙНА ВЗАЄМОДІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: РОЛЬ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ОПОЗИЦІЇ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема підвищення ефективності інституційної взаємодії загострюється в умовах війни. Адже, відбувається не лише перерозподіл владних повноважень між гілками влади задля досягнення перемоги, а й утворення нових правил інституційної взаємодії в умовах війни. Українське суспільство змушене перебудувати інституційну взаємодію на основі «інститутів миру», а утворюючи дієві «інститути війни». Формується нове середовище інституційної взаємодії. У дослідженнях інституційної взаємодії наголошується на її важливості для сучасних демократій та конфлікті між «новими правилами» політичної взаємодії та «старими інститутами» у процесі демократичного транзиту [16], аналізується роль інституційної взаємодії у забезпеченні суспільного розвитку, визначаються компоненти інституційної взаємодії [17]. Зокрема, зазначається: «...особливістю вітчизняного політичного процесу є його персоналізація, як у вимірі урядування (публічного управління та адміністрування) так і в електоральному вимірі. До компонентів інституційної взаємодії віднесено публічну владу, опозицію та групи інтересів. Контекстом інституційної взаємодії визначено «подвійний перехід» українського суспільства. По-перше, від радянського авторитаризму до консолідованої демократії. По-друге, глобальний процес формування мережевого суспільства, перехід від традиційних комунікацій до глобальних комунікативних мереж. Визначено, що інституційна взаємодія в українському політичному процесі усе більшою

мірою опосередковується глобальними комунікативними мережами» [14]. У процесі європейської інтеграції одним із актуальних завдань стає підвищення рівня інституційної взаємодії не лише всередині країни. Необхідно забезпечити розвиток інституційної взаємодії як із інститутами кожної країни-члена ЄС, так і з «європейською бюрократією», інституціями ЄС (Європейським парламентом, Європейською комісією, Європейським центральним банком тощо). На думку К. Одарченко «Україна потребує не лише підвищення ефективності окремих інститутів. Забезпечити суспільний розвиток здатна лише інституційна взаємодія на основі розгалуженої мережі комунікацій. Це вимагає не сподівань на «невидиму руку» ринку, а системного інституційного втручання задля реструктуризації наявної і досить розгалуженої системи інститутів відповідно до вимог політичної демократії й соціальної ринкової економіки» [4].

Натомість, дослідженню саме ролі парламентської опозиції в інституційній взаємодії під час війни приділяється недостатньо уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблема підвищення ефективності інституційної взаємодії посідає важливе місце в українському науковому дискурсі. Зокрема, інституційна взаємодія досліджувалась у працях О. Децика, А. Чухно, К. Одарченко, М. Токар, Л. Яковлевої, Л. Ярової, ін. Визначенню сутності та діяльності опозиції присвячено праці таких зарубіжних авторів, як М. Белофф, Н. Блум, Є. Вятр і А. Пшеворські, К. Грубе, Г. Іонеску та

І. Мадаріага, О. Кіркхаймер, Р. Макрідіс, Г. Оберройтер, Дж. Сарторі, К. Фрідріх, Л. Шапіро, ін. Серед українських дослідників варто відзначити праці С. Бондар, В. Веренько, Д. Зубрицької, А. Колодій, В. Кольцова, І. Павленко, О. Петренко, А. Романюка, Ф. Рудича, О. Совгірі, В. Чумака, ін.

Формулювання мети статті. Мета статті – визначити роль парламентської опозиції у процесі інституційної взаємодії. Наголос зроблено на трансформаціях середовища інституційної взаємодії, так само як і на перебудові стратегії та тактики опозиційної діяльності в умовах війни, корегуванні функцій парламентської опозиції у інституційній взаємодії тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Під час війни відбуваються масштабні соціальні трансформації. Вони стосуються усіх суспільних просторів та здійснюються з єдиною метою – забезпечити перемогу. Держава та суспільство концентруються на протидії широкомасштабній збройній агресії задля здолання ворога. Змінюється світогляд громадян. Тобто, трансформується середовище інституційної взаємодії в Україні. Про це свідчать результати соціологічних опитувань, згідно з якими формується новий «портрет українця». Його особливості полягають у наступному: «Бажання підтримати, відчуття справедливості та взаємовиручка дедалі більше розвиваються в українському суспільстві. На думку соціологів, це наслідок війни, яка стала об'єднавчим фактором, проявивши в багатьох їхні кращі риси. Надалі можна очікувати ще більшої згуртованості українців і запиту на «просунуті» соціальні реформи... Після пережитого в людей формується відчуття спільного лиха і спільної перемоги. Те, що ми називаємо соціальною консолідацією, соціальною підтримкою та взаємодопомогою...» [3].

Коли йдеться про трансформації середовища здійснення інституційної взаємодії, на особливу увагу заслуговує зростання рівня довіри до інститутів публічної влади, підтримка курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

За результатами соціологічних досліджень, «Попри погіршення матеріального стану, неможливості планувати життя і дохід, українці відчувають гордість за свою країну, стали більш згуртованими, вірять в перемогу, краще майбутнє і мають високий індекс життєстійкості. Довіряють ЗСУ (97%) і президенту (90%)... А євроатлантичний вектор настроїв досяг рекордних показників за всю історію країни!.. Одним з прямих наслідків російського вторгнення стало зростання євроатлантичних настроїв українців, де фіксуються рекордні показники за всю історію країни. На сьогодні 87% підтримують вступ України в Європейський союз, 86% – в НАТО» [7].

При цьому, соціологи фіксують значне зростання рівня впевненості громадян як у власних силах, так і у силі країни: «Якщо раніше оцінка, яка характеризує нашу державу відносно інших, була на рівні 3,0 – трохи вище середнього: наприклад, були думки «ми трохи гірші за європейців», то зараз вона зросла до 4,6 – це один із топових показників. Так само й громадянська впевненість збільшилася у півтора рази – із 4,5 до 6,4» [13].

Водночас, посилюються демократичні тенденції. Це є вкрай важливою ознакою трансформацій середовища інституційної взаємодії. Так, якщо у 2017 році майже 80% українських громадян підтримували політичну систему, яка передбачає сильного лідера, незалежного від виборів та парламенту, то наразі таких 68%. Як зазначає заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова Михайло Міщенко: «Здавалося б, під час війни цей показник повинен був стати ще більше, але він знизився. Тепер лише 68% вважають таку систему хорошою» [13].

Активізується громадянське суспільство, а середній клас в Україні постає вже не як напівкримінальний бізнес, «обслуга олігархів» чи зубожіла інтелігенція, а як клас волонтерів, добровольців та інтелектуалів. Відзначимо, що на думку авторів статті «Голос середнього класу та економічна демократія в Україні», «Середній клас в Україні є, напевно, найзагадковішим соціальним феноменом від здобуття Незалежності у 1991 році. Поступово реалізуючи себе в економіці в якості малого та середнього бізнесу, у політиці він, нібито посмішка чеширського kota, то з'являється, відіграючи вирішальну роль на черговому історичному перехресті, то зникає просто на очах... Поступове додання тоталітаризму та впровадження рівної свободи пов'язується із процесом розпаду СРСР. Напевно, на початку 90-х років середній клас формувався як спадкоємець інтелігенції та радянської бюрократії, тінювого спекулятивного бізнесу й еліти силових структур. В Україні середній клас пройшов шлях від напівлегального бізнесу, зубожілої інтелігенції та «обслуги олігархів» до рушійної сили Майданів, класу волонтерів, активістів та добровольців, які забезпечують спротив російській повномасштабній військовій агресії» [15].

Також однією із основних особливостей трансформацій середовища інституційної взаємодії під час війни стала кристалізація трьох інституцій, які користуються найбільшою довірою суспільства. Йдеться про владу, армію та волонтерів. При цьому влада уособлюється Президентом України, який має найвищий рівень довіри. Водночас, незважаючи на порівняно високий рівень довіри, більшість громадян України не задоволені роботою Верховної Ради. У виданні «Українська правда»

наводяться наступні результати соціологічного дослідження: «І якщо більшість (65%) хотіли аби Зеленського переобрали на наступний термін, то роботою Верховної Ради більше не задоволені (54%), ніж задоволені (37%). І якщо б найближчим часом відбувалися вибори, то майже половина шукали б альтернативу серед нових партій» [7].

У комунікативному просторі взаємодії між державою та суспільством посилюється роль горизонтальних мереж, які у критичні моменти продемонстрували здатність до самоорганізації. Відбуваються зміни в інституційній взаємодії, яка залишається важливим чинником вироблення та реалізації політики. Проте слід наголосити також на перерозподілі впливу між державними інститутами, що позначається на інституційній взаємодії. Повною мірою це відноситься до опозиційної діяльності, яка твориться та відтворюється у процесі інституційної взаємодії між опозиційними парламентськими фракціями, партіями, групами в органах місцевого самоврядування, громадськими організаціями, профспілками та масмедіа.

У сучасних умовах потребує переосмислення роль та функції опозиційної діяльності. Йдеться про її суб'єктність, політичний та правовий статус, позиціонування у політичному полі, критерії результативності в умовах війни. Особливої дослідницької уваги потребує у контексті широких суспільних трансформацій, пов'язаних із війною, феномен парламентської опозиції. З одного боку, парламентська опозиція переформатувала свою діяльність та знаходиться, як і вся країна, на «військовому марші» задля перемоги. З іншого боку, існує загроза фактичного зникнення парламентської опозиції, що неприпустимо в умовах європейської інтеграції та може спричинити зростання авторитарних тенденцій в українському політикумі. Варто зауважити, що на думку О. Совгирі «...суб'єктами парламентської опозиції у різних типах політичного режиму можуть бути: окремі депутати парламенту; парламентські (депутатські) групи або фракції представлених у парламенті партій; коаліції (об'єднання, блоки) парламентських партій [11].

На думку Н. Пеньковської, «...у процесі політичної конкуренції з владою опозиція може спиратись не лише на власні сили, утворюючи тіньовий уряд чи критикуючи владу. Досвід посткомуністичних трансформацій в Україні довів, що на боці «конструктивної» опозиції виступають «третій сектор» (громадські організації, мас-медіа, бізнес), «олігархічна» частина парламенту та місцевих рад, а наприкінці протистояння «влада – опозиція» до потенційних переможців долучається і вагома частина бюрократії. Саме тоді відбувається формування нової коаліції у парламенті, перезавантаження «партії влади» та починається відлік часу у процесі переходу у опозицію частини

«старої» влади, її інституціоналізації як опозиції: боротьба триває. Інституціоналізація парламентської опозиції виступає дієвим засобом вирішення суспільних проблем, частиною системи «стримувань і противаг» у структурі політичних відносин та передбачає поступове збільшення впливу опозиційної діяльності на весь ансамбль політичних відносин, її реальну участь у процесі вироблення та прийняття управлінських рішень» [6].

У цілому, статус парламентської опозиції визначається її правами та обов'язками. До перших належить «...доступ до участі в політичних процесах, наділення правами та привілеями, консультації з главою держави та урядом з важливих питань національної безпеки, розподіл посад у легіслатурі пропорційно до політичного складу парламенту, рівні права подання законопроектів та поправок до законів, недопущення дискримінації за часом виступів під час парламентських дебатів і усних запитань тощо» [12].

Щодо обов'язків парламентської опозиції, то йдеться про пропозиції альтернативної програми діяльності глави держави чи уряду, діяльність із огляду на державні інтереси, заборона безпідставної критики влади, утримання від пропаганди насильства як засобу політичного впливу тощо [12].

У демократичних країнах парламентська опозиція виконує функції щодо контролю, критики та внесення пропозицій щодо альтернативних політик. Зокрема, йдеться про необхідність виконання наступних функцій: функція альтернативності, балансуюча функція, контрольна функція, функція критики, функція ротації політичної влади, мобілізаційно-соціалізуюча функція, представницька функція, стабілізаційна функція, функція поступу і демократизації, превентивно-правова функція, інформативна функція, кадрово-управлінська функція [10, с. 150].

Але також важливо визначити критерії, за якими опозиція має обґрунтовувати власне право на владу. Щодо суб'єктності, то критика діяльності влади щодо протидії широкомасштабній збройній агресії може спричинити звинувачення опозиції у підтримці з боку ворога, а у громадській думці опозиційну діяльність можуть ідентифікувати як роботу на ворога. Нейтралітет, який встановився на початку війни, було певною мірою порушено. Як відзначають медійні та політичні експерти це пов'язується зі змінами медійного ландшафту (започаткуванням телемарафону «Єдині новини», виправданим припиненням прямих трансляцій засідань Верховної Ради, політичних ток-шоу, відключенням деяких опозиційних каналів від цифрового мовлення тощо), а також із критикою дій влади під час зустрічей опозиційних депутатів із закордонними партнерами.

У серпні 2022 року у масмедіа відзначалось: «Головними ньюсмейкерами, як правило, стали

представники влади і силових відомств, які розповідають або про військову обстановку, або про законодавчі та економічні нововведення. Будь-яка критика правлячої команди, яка здебільшого доноситься з соцмедіа, вже не дає такого ефекту, як у мирний час. І тому опозиційним партіям, які ще в лютому були вгорі рейтингових таблиць, не просто вписатися в поточний порядок денний... Поки ми бачимо, що зараз є три прохідних партії. Лідирує «Слуга народу» з приблизно 50%, далі йде проект Притули і ще «Євросолідарність». Інших не видно. Але це зараз» [1].

Відносини між парламентською більшістю та опозицією ґрунтуються на усвідомленні ризиків, пов'язаних із війною, але між «Слугами народу» та «ЄС» вони відбуваються за формулою: «...активні прихильники лідера «ЄС» за першої ліпшої нагоди критикують дії влади у facebook. У відповідь анонімні канали у telegram, які пов'язані з Банковою, регулярно атакують Порошенка за його піар на волонтерстві» [9].

Варто відзначити, що у політичній теорії та політико-правовій практиці сформувалось два підходи до визначення парламентської опозиції [5, с. 27]. Йдеться про те, що на статус парламентської опозиції може претендувати найбільша з опозиційних партій, яка представлена у парламенті, але не в уряді. У політичній реальності України це, безумовно, «Європейська солідарність». Другий підхід полягає у тому, що до опозиції зараховують усі парламентські сили, які виступають проти наявного політичного курсу. Тобто, реалізують функції опозиції у демократичних країнах, які окреслюються тріадою: контроль, критика, альтернатива.

Відповідно, як зазначається у статті І. Павленко, «...визначальними в ракурсі політико-правового статусу парламентської опозиції є норми і традиції співпраці влади та опозиції, а також права та обов'язки диверсифікованих суб'єктів парламентської опозиції. Їх доповнюють принципи представництва парламентської опозиції і захисту інтересів її виборців – спеціальної регламентації гарантій отримання парламентською опозицією високих посад у керівництві легіслатури та її структурних складових. Принциповим же тут є закріплення за парламентською опозицією посад голів тих комітетів, які дають їй можливість виконувати свої основні функції» [5, с. 28].

У статті «Ні влади, ні опозиції. Чим живе український парламент під час війни» журналісти «Української правди» Р. Романюк та Р. Кравець зазначають: «За даними УП, станом на початок весни 2023-го понад 120 народних депутатів були фігурантами справ у різних правоохоронних органах. Очевидно, що не всі з них «слуги», але чисто арифметично їх найбільше. Тож не дивно, що за час повномасштабної війни залежність

парламенту від ОП лише зросла, Рада ще прискількише узгоджує свій порядок денний із розрядками з Офісу. Натомість окремо зі своєю фракцією Зеленський не зустрічався жодного разу з 24 лютого 2022 року. Президент з'являється у стінах Ради лише на виступах світових лідерів та коли сам звертається до депутатів із програмними промовама» [9].

Перспективи розвитку парламентаризму після перемоги України вбачаються у наступному: «Принаймні уже зараз у парламенті поступово викристалізовується досить потужна група депутатів у різних фракціях, яку можна вважати провісниками парламентського відродження. Як би до депутатів не ставилися в ОПУ, сам по собі парламентаризм залишається підвалиною демократії. І українські «парламентські десанти» до західних партнерів на чолі зі Стефанчуком, як, наприклад, у Британії, роблять свою головну справу – повертають Раді розуміння власної ролі та значимості. За повної відсутності внутрішньої політики, депутати здають іспити на політичну зрілість на зовнішньому фронті. І такі без перебільшення історичні події як спільне засідання з Європарламентом, яких ставатиме усе більше, можуть і мусять навіть із такого випадкового середовища, як чинний склад Ради, вивести на передній план і суб'єктивізувати найбільш здібних політиків» [9].

Ідентифікація парламентської опозиції, як учасника інституційної взаємодії, в умовах демократії відбувається на ґрунті народовладдя – статус депутатів парламенту дозволяє їм говорити від імені частини суспільства, а не лише презентувати вузькопартійну позицію. Повною мірою це відноситься до української опозиції під час війни, коли у парламенті поступово нівелюються партійні та фракційні межі, натомість йдеться про захист демократичних цінностей – наявність політичних прав і свобод (включно зі свободою слова), поділу влади, раціональної аргументації та дебатів, рівності тощо.

Погодимось із тим, що «...механізм правового регулювання статусу парламентської опозиції ускладнюється в перехідних суспільствах і гібридних політичних режимах, де слабо політично структуризованими є партійні системи, а також у всіх політичних режимах, де партійна система є надмірно фракціоалізованою і своєю тенденцією має не консолідацію певних прошарків суспільства, а навпаки посилення процесів їхнього розпорошення. До цього обов'язково варто додати й нерозвиненість громадянського суспільства, адже лідери держави та представники парламентської більшості за умови відсутності належних стримуючих чинників тяжіють до суттєвого «ущемлення» опозиції та до перетворення її на демократичну декорацію недемократичного режиму» [2].

Відзначимо, що за даними соціологічних досліджень, «Зараз у суспільства є гостра потреба в єдності. На різних рівнях: і горизонтальному – між людьми, і вертикальному – людина – держава. І якщо раніше улюблене слово виборців було «бардак», який має подолати якийсь «сильний лідер», то тепер такий же гострий запит на «єдність» і «союзнитво»... А політика – найчастіше не про єдність, а навпаки про поділ та сегментування. Тому... люди під час опитувань постійно повторюють, що «зараз не час для політики»... Зараз час для єднання і відсічі ворогу. Тому будь-яка відкрита політична діяльність може викликати навпаки зворотну реакцію у виборців – повне відторгнення» [8].

Можна стверджувати, що українське суспільство після широкомасштабного збройного вторгнення набуло усіх ознак консолідованого та об'єднаного, зникли регіональні поділи.

Висновки. Парламентська опозиція, яка сформувалась після виборів до Верховної Ради України 21 липня 2019 року повною мірою перебудувала свою діяльність під час війни. Слід відзначити роль парламентської опозиції щодо консолідації українського суспільства після широкомасштабного збройного вторгнення 24 лютого 2022 року. Також опозиція активно виконує мобілізаційну функцію – підвищення активності громадянського суспільства, середнього класу тощо. Парламентська опозиція позиціонує себе в якості виразника інтересів частини українського суспільства, а не лише захисника вузькопартійної позиції.

В умовах війни визначальна роль у процесі формування нових правил інституційної взаємодії належить комунікативному середовищу. Йдеться про визначення інституцій, які отримали найвищий рівень довіри від українських громадян (влада, армія, волонтери). Консолідація українського суспільства, яка відбулась задля спротиву збройній агресії та захисту європейських цінностей, призвела також до демократизації, активізації громадянського суспільства, зростання соціальної підтримки та взаємодопомоги. Відповідно, опозиційна діяльність твориться/відтворюється у процесі інституційної взаємодії між опозиційними парламентськими фракціями, партіями, громадськими організаціями, профспілками та масмедіа.

Наголос зроблено на тому, що під час війни значно зростає вага інституційної взаємодії парламентаріїв (у тому числі – опозиційних) з колегами – депутатами Європейського парламенту та парламентів країн-членів ЄС.

Література

1. Безпалько У. Що відбувається в опозиції і хто може скласти конкуренцію владі? *РБК-Україна*. 2022. 24 серпня. URL: www.rbc.ua/ukr/news/proishodit-oppozitsii-sostavit-konkurenciyu-1661111930.html

2. Древаль Ю. Інституалізація парламентської опозиції. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. № 1. С. 35–42.

3. Кітраль О. Війна формує з українців «нових людей». *Дзеркало тижня*. 2022 року. 27 квітня. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-formuje-z-ukrajintsiv-novikh-ljudej.html>

4. Одарченко К. Ю. Інституційна взаємодія задля суспільного розвитку: місія політичних партій. *Політикус: науковий журнал*. 2021. № 3. С. 69–75.

5. Павленко І. Правовий статус опозиції. Досвід розвинутих демократій і українські перспективи. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5. С. 16–30.

6. Пенюковська Н. К. Інституціоналізація парламентської опозиції як складова підвищення ефективності урядування. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр.* 2014. Вип. 53. С. 259–266.

7. Рік війни: як змінився портрет українців і України. *Українська правда*. 2023. 22 лютого. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/02/22/7390482/>

8. Романюк Р. Вибори без політики. Кого підтримують українці після року великої війни. 2023. 16 березня. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/16/7393630/>

9. Романюк Р., Кравець Р. Ні влади, ні опозиції. Чим живе український парламент під час війни. *Українська правда*. 2023. 27 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/04/27/7399589/>

10. Сичова В. Сутність і форми взаємодії інституту політичної опозиції та державного управління. *Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 2 (6). С. 146–151.

11. Совгіря О. Правовий статус парламентської опозиції: навч. посіб. Київ: Центр навч. літ-ра, 2006. 263 с.

12. Чумак В. Діяльність парламентської опозиції: корисний досвід для України. Політична реформа очима експертів: значення публічних консультацій. Київ: Український освітній центр реформ. 2007. 15 с.

13. Як змінилось і як змінюється українське суспільство під час війни? *Укрінформ*. 2022. 24 листопада. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3620403-ak-zminilos-i-ak-zminuetsa-ukrainske-suspilstvo-pid-cas-vijni.html>

14. Ярова Л. В., Яковлева Л. І., Кольцов В. М. Компоненти інституційної взаємодії в українському політичному процесі. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. Вип. 38. С. 82–86.

15. Yakovlev D., Borovyk L., Diachenko O. The voice of the middle class and economic democracy in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2022. № 8(3). P. 220–227.

16. Yakovleva L., Yakovlev D. Institutional interaction and political choice in a transitional society. What role for the social sciences. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2020. № 2(4). P. 582–608.

17. Yakovleva L., Yarova L., Koltsov V. Institutional Interaction in the Network Society: Public Authorities, Opposition, Interest Groups. *Proceedings of the International Conference on Social Science, Psychology and Legal Regulation (SPL 2021)*. 2021. Vol. 617. URL: <https://www.atlantispress.com/proceedings/spl-21/12596671>

Анотація

Ярова Л. В., Яковлева Л. І., Кольцов В. М. Інституційна взаємодія в умовах війни: роль парламентської опозиції. – Стаття.

Статтю присвячено визначенню ролі парламентської опозиції у процесі інституційної взаємодії в умовах війни. Парламентська опозиція, яка сформувалась після виборів 2019 року змушена перебудувати свою діяльність з урахуванням нових реалій. Її статус та роль визначаються на основі принципу народовладдя, тобто доцільності та актуальності для опозиційних депутатів говорити від імені певної частини суспільства, а не презентувати вузькопартійну позицію, захищати демократичні цінності, включно зі свободою слова, рівністю та поділом влади.

Відзначено зміни у середовищі інституційної взаємодії, які відбулись після широкомасштабного збройного вторгнення. Нові правила інституційної взаємодії, які впливають на діяльність парламентської опозиції, кристалізуються у комунікативному середовищі. Це середовище має наступні особливості. По-перше, відбулось виокремлення трьох інституцій, які здобули найвищий рівень довіри громадян. До них відносяться влада (яка уособлюється Президентом України В. Зеленським), армія та волонтери. По-друге, відбулась консолідація українського суспільства навколо спротиву збройній агресії та європейських цінностей. Соціологи (Є. Головаха та ін.) відзначають, що відчуття спільного лиха і спільної перемоги сприяли формуванню соціальної консолідації, соціальної підтримки та взаємодопомоги. «Портрет українця» включає відчуття гордості за країну, віру в перемогу та краще майбутнє, високий індекс життєстійкості та впевненості громадян як у власних силах, так і у силі України. Також слід констатувати зникнення регіональних поділів щодо питань європейської та євроатлантичної інтеграції. По-третє, посилюються тенденції демократизації українського суспільства, зростає активність громадянського суспільства, та підвищується суспільна вага середнього класу, який презентують військові, волонтери, інтелектуали тощо.

Опозиційна діяльність твориться/відтворюється у процесі інституційної взаємодії між опозиційними парламентськими фракціями, партіями, групами в органах місцевого самоврядування, громадськими організаціями, профспілками та масмедіа.

Статус парламентської опозиції визначається її правами та обов'язками, а місце у процесі інституційної взаємодії – також і функціями. Обґрунтовано, що парламентська опозиція продовжує, враховуючи обмеження воєнного стану, виконувати функції, притаманні опозиції у демократичних країнах. Йдеться про контроль, критику та пропозицію альтернатив. Також повною мірою виконується функція мобілізації, яка набуває особливого значення під час війни.

Відзначено, що в умовах війни значно зростає вага інституційної взаємодії парламентаріїв (у тому числі – опозиційних) з колегами – депутатами Європейського парламенту та парламентарів країн-членів ЄС.

Ключові слова: інституційна взаємодія, парламентська опозиція, воєнний стан, опозиційна діяльність, функції опозиції, середовище інституційної взаємодії, довіра.

Summary

Yarova L. V., Yakovleva L. I., Koltsov V. M. Institutional interaction in the conditions of war: the role of the parliamentary opposition. – Article.

The article is devoted to determining the role of the parliamentary opposition in the process of institutional interaction in the conditions of war. The parliamentary opposition, which was formed after the 2019 elections, is forced to rebuild its activities taking into account the new realities. Its status and role are determined on the basis of the principle of people's power, that is, the expediency and relevance for opposition deputies to speak on behalf of a certain part of society, and not present a narrow party position, protect democratic values, including freedom of speech, equality, and separation of powers.

Changes in the environment of institutional interaction that occurred after a large-scale armed invasion are noted. New rules of institutional interaction, which affect the activities of the parliamentary opposition, crystallize in the communicative environment. This environment has the following features. First, three institutions were singled out, which gained the highest level of trust of citizens. These include the government (which is personified by the President of Ukraine V. Zelensky), the army, and volunteers. Secondly, there was a consolidation of Ukrainian society around resistance to armed aggression and European values. Sociologists (E. Golovakha and others) note that the feeling of common disaster and common victory contributed to the formation of social consolidation, social support, and mutual assistance. "The Portrait of the Ukrainian" includes a sense of pride for the country, faith in victory and a better future, a high index of vitality and confidence of citizens both in their own strength and in the strength of Ukraine. It should also be noted that regional divisions have disappeared regarding the issues of European and Euro-Atlantic integration. Thirdly, the trends of democratization of Ukrainian society are intensifying, the activity of the civil society is increasing, and the social weight of the middle class, represented by the military, volunteers, intellectuals, etc., is increasing.

The opposition activity is created/reproduced in the process of institutional interaction between opposition parliamentary factions, parties, groups in local self-government bodies, public organizations, trade unions, and mass media.

The status of the parliamentary opposition is determined by its rights and obligations, and its place in the process of institutional interaction is also determined by its functions. It is substantiated that the parliamentary opposition continues, taking into account the limitations of martial law, to perform the functions inherent in the opposition in democratic countries. It is about control, criticism, and offering alternatives. In addition, the function of mobilization, which acquires special importance during the war, is fully performed.

It is noted that in war conditions, the weight of the institutional interaction of parliamentarians (including opposition ones) with their colleagues – deputies of the European Parliament and the parliaments of the EU member states is increasing significantly.

Key words: institutional interaction, parliamentary opposition, martial law, opposition activity, functions of the opposition, environment of institutional interaction, trust.

УДК 327.7: 327.7: 341.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.21>**В. Й. Климончук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0257-3481>

доктор політичних наук, професор,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У ЄС КРИЗЬ ПРИЗМУ ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМАТИЧНИХ КАДРІВ У ДЕРЖАВАХ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні у сфері міжнародних відносин відбуваються якісні зміни, курс держави на євроінтеграцію висуває на порядок денний питання пошуку шляхів модернізації діяльності дипломатичних служб, урахування сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин у Євросоюзі, удосконалення кадрової підготовки працівників у сфері міжнародних відносин, актуалізує потреби в професійній підготовці майбутніх дипломатів нового покоління, здатних фахово, якісно виконувати професійні обов'язки, відповідно до викликів і потреб, які ставить перед фахівцями з міжнародних відносин сучасний глобалізований світ, тощо.

З появою на міжнародній арені великої кількості нових акторів світової політики оновлюється зміст підготовки дипломатичних кадрів. Утім, новітні тенденції в розвитку дипломатичних відносин не применшують значення професійної дипломатії, а, навпаки, призводять до підвищення її ролі в міжнародній політиці, дипломатичний працівник нового покоління, реагуючи на сучасні виклики, вступає у взаємодію з приватними особами та організаціями, оптимізує можливості збирання інформації, мобілізує всіх акторів дипломатичної діяльності для підготовки й ухвалення рішень, сприяє більш сприятливому сприйняттю цих рішень в очах світової громадської думки. З огляду на це актуалізується проблема публічної дипломатії [2]. За таких обставин корисним для України є вивчення досвіду розбудови дипломатичних систем, підготовки дипломатичних кадрів у державах Вишеградської четвірки (Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини) (1991–2004), які забезпечили успішний розвиток держав-учасниць Вишеграду, активне просування їх на шляху до інтеграції в ЄС та НАТО. Ці питання є актуальними й для наукового дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри те, що вчені активно досліджують різні аспекти проблеми професійної підготовки кадрів у галузі міжнародних відносин в Україні, розвитку її дипломатичної системи (О. Балана, М. Клепар, Ю. Кочубей, С. Мальський, Ю. Мороз, С. Мельничук, Л. Максимчук, Р. Палагусинець, О. Опанасюк, Ю. Якимчук, О. Пушкіна, Ю. Палеева, Т. Чебикіна, К. Долгош, О. Гри-

гор та ін.), а також вивчають досвід підготовки дипломатів у провідних країнах світу (В. Циватий (Великобританія, США та інші країни), Н. Бідюк, О. Тарасова (США), Л. Отрощенко (Німеччина), К. Істоміна (Канада), В. Третько (Велика Британія, Австралія, Німеччина, США), однак питання становлення і розвитку дипломатичної освіти в державах Вишеградської четвірки, за винятком окремих публікацій (А. Савчук, І. Цепенда [3; 12]) не були предметом окремого розгляду.

Мета статті – визначити окремі тенденції розвитку міжнародних відносин у Європейському Союзі, окреслити їх вплив на підготовку дипломатичних кадрів у державах Вишеградської групи.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні відбуваються істотні зміни в розвитку дипломатії, що накладає відбиток на систему підготовки дипломатичних кадрів. Європейська інтеграція спричинює зміни внутрішньоевропейського рівня двосторонніх міжнародних відносин, що, своєю чергою, істотно впливає на розвиток дипломатичних систем держав Вишеградської четвірки, відповідно і на дипломатичну освіту Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини [3; 12]. Змінюється характер міжнародних відносин, які традиційно регулюються Вестфальською системою міжнародних відносин, що трактує дипломатію як сукупність урядових та неурядових інститутів і установ, несилкових інструментів і коштів. За думкою дослідника Й. Батора (J. Batora), процес європейської інтеграції сприймається як «виклик інституту дипломатії на трьох рівнях: (а) внутрішньоевропейські двосторонні відносини; (б) багатостороння структура Ради; та (с) зростаюча здатність ЄС підтримувати зовнішні дипломатичні відносини з третіми державами» [4, р. 44]. Науковці Й. Батора (J. Batora), Б. Хокінг (B. Hocking), М. Брутер (M. Bruter), Д. Спенс (D. Spence), Н. Вокер (N. Walker) та ін. [5; 6; 9; 10; 13; 15] слушно зауважують, що сучасна дипломатія і Вестфальська державна система розвиваються «як взаємостверджуючі концепції» [10, р. 119].

Автори сходяться в думці, що ЄС є політичним об'єднанням країн-членів, які більше не організовані лише одним повсюдно визнаним набором дипломатичних норм і правил, притаманним традиційній дипломатії. На них впливає такий

чинник, як внутрішньоєвропейська дипломатія, до усталених норм та правил додаються значною мірою заснований на бюрократизованій мережі «внутрішніх» відносин країн-членів Європейський Союз з офіційним Брюсселем, що є певним чином викликом для ще панівної Вестфальської системи міжнародних відносин. Зміни, що відбуваються в інституційній структурі міжнародних відносин, усе менше піддаються контролю у зв'язку з тим, що процес європейської інтеграції постійно й динамічно розвивається.

Отже, з одного боку, відбуваються процеси європейської інтеграції, що відзначаються зростанням взаємозалежності внутрішніх адміністративних систем країн-членів ЄС, за таких умов різні політичні питання в специфічних сферах співробітництва (економіка, бізнес, політика, оборонна галузь тощо) координуються «поверх» кордонів без активної участі дипломатів, з іншого боку, структура двосторонніх дипломатичних відносин між країнами всередині ЄС, однак, залишається усталеною, що насамперед засвідчує той факт, що посольства держав-членів у ЄС мають подібні структури, виконують усталені функції, наявний персонал поряд з їхніми посольствами в третіх країнах тощо [8, р. 116].

Варто наголосити, що МЗС країн-членів ЄС створили організаційні структури, які взаємодіють лише в порядку денному європейського співтовариства. Як приклад можна навести діяльність представництва Європейської Комісії, а нині Європейського Союзу, які були відкриті у понад 130 країнах світу. Дослідник М. Брутер (M. Bruter) зазначає: «Зовнішні представництва Європейської комісії є унікальними установами в тому сенсі, що вони є посольствами без держави» [6, р. 183].

Аналогічні процеси відстежуємо на прикладі Вишеградської групи. Так, у статті з промовистою назвою «Чи трансформує Європейський Союз інститут дипломатії» (Does the European Union transform the institution of diplomacy), опублікованій у «Журналі європейської публічної політики» («Journal of European Public Policy») (лютий, 2005), Й. Батора (J. Batora) зазначає: «Дипломатія як система принципів, правил і організованих моделей поведінки, що регулюють міждержавні відносини у Вестфальській системі держав, зазнає виклику в процесі європейської інтеграції», концептуалізуючи дипломатію та її зміни з використанням двох нових інституціоналістських точок зору, які дають нам взаємодоповнююче розуміння природи дипломатії як інституції, пропонує під час вивчення дипломатії в ЄС урахувати процес європейської інтеграції, його вплив на інститут дипломатії на трьох рівнях, наявні зміни в дипломатії на рівнях внутрішньоєвропейських двосторонніх відносин; багатосторонньої структури Ради; зростаючої здатності ЄС

підтримувати зовнішні дипломатичні відносини з третіми державами. Автор водночас підкреслює, що більшість країн ЄС «зберегли двосторонні керівні відносини щодо відповідних секторів з певними географічними регіонами світу (МЗС Австрії, Греції, Ірландії та Люксембургу представляють у зв'язку з цим винятки, оскільки при відкритті своїх дипломатичних місій вони керуються функціональною, а не географічною логікою)» [4, р. 63]. У цих регіонах країни-члени ЄС зазвичай сприймаються та характеризуються єдиним поняттям «Європа», що не має нічого спільного із членством у Євросоюзі.

ЄС є міжнародною організацією, започаткованою державами за допомогою міжнародних правових норм, однак ці правові норми, своєю чергою, стосуються ідентичності країн-членів ЄС. З огляду на це виникає таке унікальне явище, коли політико-адміністративні одиниці в державах-членах ЄС зазнають своєрідної європеїзації національних ідентичностей. За слушною думкою Н. Уокера, дипломатія, як і політика, дедалі більше «одомашнюється», стираються межі між внутрішньою та зовнішньою політикою. Поняття «національного інтересу» розмивається через те, що країни-члени ЄС добровільно пов'язують себе взаємними «європейськими» зобов'язаннями, які обмежують їхні власні суверенні права. При цьому спостережувана взаємодія між національними та наддержавними представниками виявляється набагато інтенсивнішою, ніж будь-де у світі. Така дипломатія характеризується авторами як «пізня суверенна дипломатія» або «пізній суверенний порядок» [15].

Зміни на двосторонньому рівні взаємин у рамках ЄС мають вплив на процес розвитку «внутрішньоєвропейського типу дипломатії», який позбавлений традиційних турбот про національну безпеку та зосереджений на покращенні секторального та функціонального співробітництва між національними адміністраціями» [11]. Такий перехід до внутрішньоєвропейської моделі дипломатії призведе до розширення поняттєво-категорійного апарату теорії міжнародних відносин, формування нових понять, поповнення дипломатичної терміносистеми, до зміни професійних цінностей, орієнтирів, норм і принципів, що, своєю чергою, накладе відбиток на перегляд змістового наповнення дипломатичної світи, формування компетентностей, спричинить зміни в процедурі соціалізації дипломатів у МЗС країн-членів ЄС тощо, розвитку різних стандартів дипломатичної поведінки. Невипадково МЗС країн-членів ЄС стають дедалі «тривимірнішими», зі «специфічним європейським компонентом, доданим до національної та транснаціональної складової дипломатії, якими традиційно керуються міністерства, вибудовуючи зовнішню політику» [9, р. 182].

Внутрішньоєвропейський тип дипломатії, що характеризується складною системою взаємозв'язків між державами в межах багатосторонніх форумів (зокрема, Ради Міністрів ЄС та ін.), впливає не тільки на діяльність традиційних посольств та національних дипломатичних місій усередині ЄС, а й на розвиток дипломатичних систем, національних систем дипломатичної освіти [12]. З іншого боку, навіть після заснування єдиної дипломатичної служби ЄС (2009) діяльність традиційних посольств, дипломатичних місій як усередині, так і поза територією ЄС не було скасовано, вони залишаються домінуючими акторами міжнародної політики. З огляду на створення Європейської служби зовнішніх зв'язків тривають пошуки того, як пристосувати інституалізовані «вестфальські» моделі для організації відносин між державами, включаючи МЗС, посольства та інших агентів національної дипломатичної системи, новостворені дипломатичні структури та процеси, які не стосуються безпосередньо конкретної держави чи установи.

У вимірі держав Вишеградської групи зазначмо: традиційні дипломатичні місії ЄС є провідником поглибленого стратегічного знання про внутрішні політичні процеси та дійових осіб, які впливають на позиції національних учасників під час переговорів на рівні ЄС, що може бути використане як стратегічно важливий інформаційний ресурс у переговорному процесі в Брюсселі. Традиційна модель комунікації в дипломатії встановлює пріоритетні зв'язки між посольством та МЗС своєї країни. Кожна із суверенних держав (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) залишається найбільш значущим актором у міжнародній політиці, а МЗС цих держав – це найочевидніші інституційно оформлені структури, що виконують традиційні функції дипломатії. Певна закономірність простежується у взаємозв'язку між посольствами різних країн-учасниць Вишеградської четвірки, яких об'єднують подібні позиції з питань зовнішньої політики, це приклад стабільної коаліції в ЄС. Саме Вишеградська четвірка – найбільш інституціалізована група, що включає Чехію, Словаччину, Угорщину і Польщу, до якої в Лондоні приєднуються також Австрія та Словенія. Подібно Нідерланди, Фінляндія, Швеція та Данія мають засновану групу, що представляє також Норвегію та періодично Ісландію у Відні [5, р. 177].

Сучасному етапу розвитку дипломатичних відносин властива багатостороння дипломатія. Дискусії щодо майбутнього розвитку дипломатичних служб, у т. ч. і дипломатичної освіти, яка забезпечує її функціонування, тривають уже давно. У цій дискусії можна виокремити низку позицій, найбільш виразні з них дві – так звані позиції оптимістів, які вважають, що дипломатія

в її традиційному класичному вимірі й розвитку дипломатичних служб та освіти стабільно розвиватиметься й надалі, та песимістів, які не бачать цю галузь державного управління усталеною, а такою, яка втрачає свій колишній статус, ті, хто обстоює такі погляди, наводить висловлювання З. Бжезінського, яке зводиться до твердження про бажаність віддати приміщення американського посольства в Лондоні під студентський гуртожиток [1]. Американський учений, соціолог, політолог З. Бжезінський підкреслював, що сучасна організація світового бізнесу та засобів зв'язку дають змогу будь-якому бізнесменові встановити необхідні контакти без допомоги будь-якого посольства.

Зважаючи на ці та інші обставини постає питання: чи потребують сьогодні держави тієї класичної дипломатичної системи, що зародилася на зорі Нового часу в містах-державках Апеннінського півострова. За умов світу, що глобалізується, зовнішня політика поступово втрачає свій колишній статус, зникає межа між політикою зовнішньою і внутрішньою, а проблеми, які раніше вважалися суто внутрішньою справою певної держави, тепер зазвичай розв'язуються лише на міжнародному рівні. Часто координаторами міжнародної політики є такі інститути, як створений 1994 р. у Франції Міжміністерський комітет із координації зовнішньополітичної діяльності, який очолив прем'єр-міністр, а до його складу ввійшли ті члени кабінету, відомства яких мають вихід на міжнародну арену, а також спеціальний представник президента, генеральний секретар міжміністерської комісії з питань європейського співробітництва [7, р. 71]. Отже, у межах державних структур розширюється коло відомств, установ, інституцій, які безпосередньо виходять на міжнародну арену і вступають у взаємодію зі своїми партнерами, таким чином розмиваються межі між субнаціональними, національними та міжнародними політичними відносинами. Невипадково нині говорять про таку форму міжнародної діяльності, як публічна дипломатія, оскільки трансформація державного суверенітету та нові технології дають змогу непрофесійним дипломатам – неурядовим організаціям, групам та окремим особам – виходити на міжнародну арену, оминаючи державний апарат. У зв'язку з цим постає питання щодо взаємодії між державними та недержавними міжнародними акторами [2].

Економічна дипломатія вимагає кваліфікованих кадрів до роботи як у центральному апараті, так і в зарубіжних представництвах. Наприклад, майбутні німецькі дипломати та молоді фахівці в галузі міжнародних відносин протягом чотирьох тижнів проходять підготовку з проблем міжнародної торгівлі та фінансів. Далі продовжують навчання на двотижневому семінарі, під

час якого, окрім іншого, проговорюються моделі лобювання національного бізнесу за кордоном. Для участі в роботі семінару запрошуються висококваліфіковані спеціалісти-практики. Молоді дипломати проходять також дво-триденні стажування в найбільших німецьких фірмах. Така ж серйозна дипломатична підготовка як відповідь на виклики розвитку міжнародних відносин за умов сьогодення здійснюється для майбутніх британських дипломатів: їх зобов'язують закінчити курси менеджменту та маркетингу [14]. Таку економічну підготовку для майбутніх дипломатів практикують і в державах Вишеградської групи.

З огляду на те, що в другій половині ХХ ст. деякі дипломатичні служби стали застосовувати нетрадиційні форми підтримки міжнародних відносин, які можна назвати «місіями з проблем власності» (property mission); «представницькими бюро» або «бюро зв'язків» (representative offices, liaison offices); «секціями інтересів» («interests section», «interests office», «interests service»), цей інститут «секції інтересів» досі перебуває на стадії становлення та розвитку, видозмінюється. Утім, його виникнення – свідчення тих змін, які відбуваються в системі міжнародних відносин, коли заснування «секції інтересів» за умов відсутності/розриву дипломатичних відносин зазвичай є оптимальним виходом порівняно з підтримкою відносин на рівні консульських установ або представницьких бюро.

Висновки. Складність системи міжнародних дипломатичних відносин, здебільшого глобальний характер проблем, тісне взаємопереплетення внутрішньої та зовнішньої політики – ці та інші чинники призводять до того, що нині дедалі більш вирішального значення набуває багатостороння дипломатія держав Вишеградської четвірки. Міжнародні організації (універсальні, регіональні, субрегіональні), створені державами на основі багатосторонніх угод та відповідно до норм міжнародного права, стають найвищою формою багатосторонньої дипломатії, яка вимагає від нових акторів світової політики (насамперед неурядових структур) чіткого дотримання правил, розуміння взаємозалежності між різними багатосторонніми структурами, уміння вибудовувати та мобілізувати вигідні для себе політичні коаліції, ухвалювати рішення, за таких умов велика роль відводиться переговорному процесу, що передбачає володіння міжнародними гравцями відповідних компетентностей.

Простежуємо і таку тенденцію в розвитку міжнародних відносин на сучасному етапі, як розширення сфери діяльності дипломатії, що спричинило залучення на дипломатичну роботу фахівців з різних галузей. Усе частіше в провідних державах світу, зокрема й державах Вишеградської групи, зовнішньополітичні відомства запрошу-

ють на роботу екологів, економістів, психологів, математиків, лікарів, фахівців із проблем генної інженерії, кліматичних змін, сталого розвитку, активістів громадських організацій, що засвідчує, що дипломатія, що включилася в цей процес, виходить за межі бюрократичної системи, долає кордони між публічним і приватним світом. За таких умов змінюється і характер професійної підготовки фахівців у сфері міжнародних відносин.

З появою на міжнародній арені великої кількості нових акторів світової політики МЗС перестають бути привілейованим каналом зв'язку свого уряду із закордоном, зважаючи на це вони змушені взяти на себе набагато складніші функції щодо координації діяльності різних неурядових структур, юридичних та фізичних осіб. Особливо гостро це питання постає з огляду на процеси регіоналізації, які залучають до зовнішньополітичної діяльності окремі землі, області, департаменти, графства тощо. У вимірі держав-учасниць Вишеграду виникають певні особливості здійснення міжнародної політики, особливо міжнародної економічної політики.

Сьогодні економічна дипломатія, що кваліфікуємо як одну із тенденцій розвитку міжнародних відносин, сформувала свій особливий універсум, де діють різноманітні інститути, проводяться різнопланові заходи, організовуються багатосторонні форуми тощо, що регулюють функціонування сучасної світової економіки. Економічна дипломатія задає свій ритм, визначає простір своєї діяльності та свою проблематику. За таких обставин забезпечення ефективного функціонування економіки своєї країни за умов світового ринку стає одним із ключових завдань дипломатичної діяльності. Відповідно ця тенденція спричинює зміни у європейській дипломатичній освіті. Дипломатія і надалі вдаватиметься до нестандартних рішень через різноманіття суспільно-політичних, культурно-освітніх, соціально-економічних умов розвитку держав, інших причин, а також конфліктних ситуацій у все більш взаємозалежному світі. Відтак поява нових форм представницьких інститутів, нових акторів міжнародної політики, економічна дипломатія тощо свідчить про прагнення сучасної дипломатичної освіти гнучко реагувати на виклики, що виникають.

Перспективними напрямками подальших досліджень окреслюємо проблему інституціоналізації дипломатичної освіти в державах Вишеградської четвірки.

Література

1. Бжезінський З. Велика. Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. З англійської переклала. Олена Фешовець. Львів–Івано-Франківськ. Лілея-НВ, 2000. 237 с.

2. Климончук В. Й. Публічна дипломатія України в Катарі: напрями та перспективи. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 37. С. 183–189.

3. Савчук А. Основні вектори зовнішньої політики Чеської Республіки на шляху до міжнародної інтеграції (1993–2004 рр.). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2020. Випуск 33. С. 151–156.

4. Batora J. Does the European Union transform the institution of diplomacy. *Journal of European Public Policy*. 2005. Vol. 12. № 1. P. 44–66.

5. Batora J., Hocking B. EU-oriented bilateralism: evaluating the role of member-state embassies in the European Union. *Cambridge Review of International Affairs*. 2009. Volume 12. № 1. P. 163–182.

6. Bruter M. Diplomacy without a state: the external delegations of the European Commission. *Journal of European Policy*. 1999. Vol. 6. № 2. P. 183–205.

7. Enjalran P., Husson Ph. France. The ministry of Foreign Affairs. *Hocking B., Spence D. Foreign Ministries in the European Union: Integrating Diplomats*. Palgrave, 2002. P. 68–85.

8. Hocking B., Batora J. Diplomacy and the European Union (Introduction). *The Hague Journal of Diplomacy*. 2009. 4. P. 113–120.

9. Hocking B., Spence D. Foreign Ministries in the European Union: Integrating Diplomats. Palgrave, 2002. 295 p.

10. James Der Derian, On Diplomacy: A Genealogy of Western Estrangement. Oxford; Basil Blackwell, 1997, 258 p.

11. Kagan R. Power and Weakness. *Policy Review*. 2002. No. 113 (June and July 2002). URL: https://campusweb.franklinpiercedu/ICS/icsfs/2_19r360.pdf?target=90096719-76a1-4a55-80c0-de16b2954ad5

12. Savchuk A., Tsependa I. Training of diplomatic staff in the Visegrad Group states (V4) (1991–2004): preconditions for formation. *Shhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2021. Vol. 19. P. 191–203.

13. Spence D. The Evolving Role of Foreign Ministries in the Conduct of European Affairs / B. Hocking and D. Spence (ed.). *Foreign Ministries in the European Union: Integrating Diplomats: Palgrav*. 2005. P. 235–259.

14. Stempel J. Faith and Diplomacy in the International System. URL: <https://ciaotest.cc.columbia.edu/isa/stj01/>

15. Walker N. Late Sovereignty in the European Union / Neil Walker (ed.), *Sovereignty in Transition*; Oxford and Portland OR: Hart Publishing, 2003. P. 3–32.

Анотація

Климончук В. Й. Тенденції розвитку міжнародних відносин у ЄС крізь призму підготовки дипломатичних кадрів у державах Вишеградської четвірки. – Стаття.

У статті визначено окремі тенденції розвитку міжнародних відносин у Європейському Союзі, окреслено їх вплив на підготовку дипломатичних кадрів у державах Вишеградської групи. З'ясовано, що внутрішньоєвропейський тип диплома-

ції, який характеризується складною системою взаємозв'язків між державами в межах багатосторонніх форумів (зокрема, Ради Міністрів ЄС та ін.), впливає не тільки на діяльність традиційних посольств та національних дипломатичних місій усередині ЄС, а й на розвиток дипломатичних систем, національних систем дипломатичної освіти. Сучасному етапу розвитку дипломатичних відносин властива багатостороння дипломатія. Тривають дискусії щодо майбутнього розвитку дипломатичних служб, зокрема й дипломатичної освіти, яка забезпечує її функціонування, змінюється характер міжнародних відносин, які традиційно регулюються Вестфальською системою міжнародних відносин, що трактує дипломатію як сукупність урядових та неурядових інститутів і установ, несилкових інструментів і коштів. За думкою дослідника Й. Батора (J. Batora), процес європейської інтеграції сприймається як «виклик інституту дипломатії на трьох рівнях: (а) внутрішньоєвропейські двосторонні відносини; (б) багатостороння структура Ради; та (с) зростаюча здатність ЄС підтримувати зовнішні дипломатичні відносини з третіми державами».

Встановлено, що економічна дипломатія відіграє сьогодні важливу роль і вимагає кваліфікованих кадрів до роботи як у центральному апараті, так і в зарубіжних представництвах, наведено приклади додаткової освіти/освіти впродовж життя, яка спрямована на підвищення професійного рівня майбутніх німецьких дипломатів та молодих фахівців у галузі міжнародних відносин. Дипломатія і надалі вдаватиметься до нестандартних рішень через різноманіття суспільно-політичних, культурно-освітніх, соціально-економічних умов розвитку держав, інших причин. Відтак поява нових форм представницьких інститутів, нових акторів міжнародної політики, економічна дипломатія тощо свідчить про прагнення сучасної дипломатичної освіти гнучко реагувати на виклики, що виникають.

Перспективними напрямками подальших досліджень окреслюємо проблему інституціоналізації дипломатичної освіти в державах Вишеградської четвірки.

Ключові слова: Вишеградська четвірка, дипломатичні системи, економічна дипломатія, тенденції, розвиток дипломатичної освіти, публічна дипломатія.

Summary

Klymonchuk V. Y. Trends in the Development of International Relations in the EU through the Prism of Diplomatic Personnel Training in the Visegrad Group Countries. – Article.

The article identifies certain trends in the development of international relations in the European Union and outlines their impact on the

preparation of diplomatic personnel in the Visegrad Group countries. It is revealed that the intra-European type of diplomacy, characterized by a complex system of interrelations between states within multilateral forums (including the EU Council and others), influences not only the activities of traditional embassies and national diplomatic missions within the EU but also the development of diplomatic systems and national diplomatic education systems. The current stage of diplomatic relations is marked by multilateral diplomacy. Debates continue regarding the future development of diplomatic services, including diplomatic education that facilitates its functioning, given the changing nature of international relations, which are traditionally regulated by the Westphalian system of international relations, which defines diplomacy as a set of governmental and non-governmental institutions and establishments, non-coercive tools, and resources. According to researcher J. Batora, the process of European integration is seen as a «challenge to diplomacy on three levels: (a) intra-European bilateral relations; (b) the multilateral structure of the Council; and (c) the growing capacity

of the EU to maintain external diplomatic relations with third countries».

It is established that economic diplomacy plays a significant role today and requires qualified personnel for work in both the central apparatus and foreign representations. Examples of additional education/lifelong learning are provided, aimed at enhancing the professional level of future German diplomats and young professionals in the field of international relations. Diplomacy will continue to resort to non-standard solutions due to the diversity of socio-political, cultural-educational, socio-economic conditions of state development, and other reasons. Therefore, the emergence of new forms of representative institutions, new actors in international politics, economic diplomacy, etc., demonstrates the modern diplomatic education's aspiration to flexibly respond to emerging challenges.

Promising directions for further research include the problem of institutionalizing diplomatic education in the Visegrad Group countries.

Key words: Visegrad Group, diplomatic systems, economic diplomacy, trends, development of diplomatic education, public diplomacy.

УДК 327 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.22>**І. Ф. Гурак**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8610-4024>

кандидат історичних наук,

доцент кафедри міжнародних відносин

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

С. М. Дерев'янюкORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3848-7072>

доктор політичних наук, професор,

професор кафедри політичних інститутів та процесів

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

О. І. БойчукORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0433-365X>

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри міжнародних відносин

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ФОРМУВАННЯ В РОСІЇ АВТОРИТАРНОГО, АНТИЗАХІДНОГО РЕЖИМУ ТА РЕАКЦІЯ ПРОВІДНИХ МІЖНАРОДНИХ АКТОРІВ

Вступ. У жовтні 2022 р. Парламентська асамблея ради Європи визнала російський режим – терористичним, у листопаді 2022 р. депутати Європейського парламенту підтримали резолюцію, в якій Росію названо державою – спонсором тероризму, у березні 2023 р. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт Владіміра Путіна, а у червні 2023 р. у Стратегії національної безпеки Німеччини¹ Росію окреслено найбільшою загрозою для миру та безпеки. Відповідні кроки – це реакція на широкомасштабну агресію Росії проти України і до 24 лютого 2022 р. важко було собі уявити, що щось подібне може мати місце. Однак слід розуміти, що напад Росії – це не випадкова подія, а результат системних і тривалих зусиль керівництва Кремля, які можна було ідентифікувати, починаючи з перших років президентства Владіміра Путіна.

Метою статті є аналіз трансформації російського політичного режиму, змін в зовнішньополітичній активності Кремля впродовж першої декади ХХІ ст. та окреслення реакції на такі процеси з боку провідних міжнародних акторів. Досягнення зазначеної мети обумовлює реалізацію наступних завдань: розкрити шляхи переходу від обмеженої демократії ельцинських часів до жорсткого авторитарного режиму; висвітлити, яким чином в рамках російського політичного мейнстріму поступово утверджувалися антизахідні меседжі; дослідити, як Кремль посилював тиск на країни так званого «близького зарубіжжя» та проаналізувати чому такі кроки не викликали належної реакції з боку провідних країн Заходу.

¹ Німеччина колишній традиційний ключовий стратегічний партнер Росії в Європі.

Аналіз досліджень і публікацій. Компоненти, охоплені в статті проблематики, в той чи інший спосіб висвітлювалися в наукових публікаціях Володимира Горбуліна, Пола Данієрі, Андрея Іларіонова, Тараса Кузьо, Едварда Лукаса, Майкла Макфола, Марєка Менкішака, Даріуша Мільчарєка, Тімоті Снайдера, Дмитрія Треніна та інших авторів. Грунтуючись на методології політичної науки, результатах наукового доробку, окреслених вище дослідників й експертів, беручи до уваги значний масив опрацьованих офіційних джерел, в публікації здійснено спробу створення максимально об'єктивної та неупередженої картини, яка б служила для реалізації поставленої мети.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 1999 р. під час зустрічі у Стамбулі Баріс Ельцин у розмові із Біллом Клінтоном назвав тогочасного прем'єр-міністра РФ Владіміра Путіна «демократом», який «знає Захід» і при цьому додав, що він має «внутрішній стержень» і є жорстким [43, с. 565–566]. Варто наголосити, що саме жорсткість відкрила Владіміру Путіну шлях до президентства. Ставши у серпні 1999 р. п'ятим главою російського уряду за рік, він зміг проявити себе у відмінний від своїх попередників спосіб. Skorиставшись рейдом чеченських бойовиків до Північної Осетії, вибухами у Москві, Волгодонську, Буйнакську, в причетності до яких бездоказово було звинувачено чеченців, новий російський прем'єр-міністр почав проти Ічкерії військову операцію. Відповідні дії та невластиві для політиків високого рангу заяви на кшталт «мочити» противників «у сортирах» [14, с. 53–54], призвели до карколомного зростання підтримки колишнього

директора ФСБ: від 2 % у серпні до – 45 % у листопаді 1999 р. [25, с. 53].

Цілковито іншою була ситуація із «демократичною сутністю» Владіміра Путіна. Цікаво, що 7 травня 2000 р. в своїй інавгураційній промові при вступі на посаду президента він говорив про необхідність «берегти та розвивати демократію» [2]. Через два роки в ході виступу перед Федеральними зборами РФ Владімір Путін, говорячи про цілі, які стоять перед державою, наголосив на «демократичному розвитку Росії, становленні цивілізованого ринку і правової держави» [32]. На практиці, дії нової правлячої верхівки на чолі з другим російським президентом зовсім не співпадали із деклараціями. Так, з метою зміщення балансу у відносинах регіони – центр, вже до кінця літа 2000 р. з ініціативи Кремля було ухвалено низку законодавчих ініціатив, які відкривали для цього великі можливості: країну було поділено на 7 федеральних округів на чолі із повноважними представниками президента, наділеними важливими контролюючими функціями; президент отримав право своїм указом виносити попередження законодавчим (представницьким) органам суб'єктів Російської Федерації та вносити до Державної Думи проекти закону про їхній розпуск; губернаторів і керівників законодавчих (представницьких) органів суб'єктів федерації було позбавлено місць у Раді Федерації.

В рамках впровадження більш зручних для «петербурзької команди» засад виборчого права та функціонування російської політичної системи, у серпні 2000 р. Владімір Путін, всупереч існуючій традиції, одноосібним рішенням створив нову комісію, яка розробляла законодавчі ініціативи, пов'язані із виборами². Відповідно до положень закону «Про політичні партії» у липні 2001 р. було суттєво посилено вимоги до партій і відповідно зроблено крок у напрямку боротьби із партійним плюралізмом. Його положення були однією з головних причин, через які кількість політичних партій, які мали право самостійно брати участь у федеральних виборах зменшилася від 139 у 1999 р., до 64 – у 2003 р. [4, с. 69–70]. У грудні 2002 р. відповідно до закону «Про вибори депутатів Державної Думи Федеральних Зборів Російської Федерації» для проходження в законодавчий орган було підвищено прохідний бар'єр до 7 %. Водночас було запроваджено законодавчі зміни, які об'єктивно створювали додаткові труднощі для конкурентів Владіміра Путіна на посаду президента Російської Федерації. Так, відповідно до закону «Про вибори Президента Російської Федерації» від 10 січня 2003 р. кількість підписів, необхідних для реєстрації кандидата в президенти, зросла від одного до двох мільйонів осіб. Також в п'ять разів зросла

чисельність групи виборців, котра повинна мала бути створена на підтримку самовисування кандидата (від 100 до 500 осіб) [28].

В рамках подальшого законодавчого «закручування гайок» у грудні 2004 р., відповідно до поправок до закону «Про політичні партії», у п'ять разів зросли вимоги до кількісних показників чисельності партій та їхнього представництва в регіонах. Це призвело до того, що кількість політичних партій, зареєстрованих в Росії, в наступні три роки зменшилася з 46 до 15. Упродовж 2005–2006 р. в рамках нових законодавчих ініціатив було також остаточно схвалено перехід від змішаної до пропорційної системи виборів, при чому заборонялося формування виборчих блоків, вилучено із бюлетенів для голосування графи «проти всіх» і розширено перелік підстав для обмеження пасивного виборчого права³ [15, с. 5, 8–10; 16].

З перших років президентства Путіна, в економічній сфері чітко проявилися тенденції, які свідчили про те, що нове керівництво Кремля, має намір посилити контроль за ключовими економічними процесами в державі. Одними із перших кроків у цьому плані стало призначення на ключові посади в «Газпромі» представників команди Путіна – Алексея Міллера та Дмитрія Медведева [30]. Після цього концерн став фінансовою базою та суттєвим як внутрішньодержавним, так зовнішньоекономічним знаряддям для другого президента РФ [52, с. 48].

В період перебування на посаді глави російського уряду, Владімір Путін в ході виступу перед своїми колишніми колегами по роботі напівжартома сказав фразу про те, що оперативні співробітники ФСБ, яким доручено працювати під прикриттям в уряді РФ, успішно виконують свої завдання. Через кілька років «кагебізація» РФ стала доконаним фактом. Зокрема, станом на 2003 р. колишні представники служб, пов'язані із розвідкою та безпекою, контролювали три четверти найвищих посад в Росії [14, с. 49–50]. Цей процес набув таких масштабів, що офіцерів ФСБ призначали навіть керівниками телевізійних каналів [46, с. 205].

Одним із механізмів посилення контролю держави в економічній сфері стала ренаціоналізація. Цей процес одночасно виконував кілька цілей кремлівської верхівки. Одна з них – тиск на російських бізнесменів, які мали політичні амбіції, підтримували або були готові підтримувати опозиційних політиків. Олігархи, які не погоджувалися грати за встановленими в Кремлі правилами – піддавалися переслідуванням [14, с. 98]. Найяскравішим прикладом тут може бути справа нафтової компанії «ЮКОС». Судовий процес над Міхаїлом

² До того часу комісія формувалася за участі Центральної виборчої комісії, Ради Федерації та Державної думи.

³ В тому числі за рахунок таких, які суперечать положенням російської конституції.

Ходорковським і паралельний запуск процедури банкрутства «ЮКОСа» об'єктивно сприяли реалізації планів команди Путіна щодо встановлення контролю над провідними сферами російської економіки. В перспективі, впродовж 2004–2007 рр. державний концерн «Роснефть», головою наглядової ради якої був заступник голови адміністрації президента РФ Ігорь Сечін, отримав більшу частину майна компанії «ЮКОС» і таким чином став найбільшим нафтовим концерном держави [52, с. 55–56; 48, с. 187–189]. У рамках ренаціоналізації у 2005 р. під контроль «Газпрому» потрапив концерн «Сибнефть», який раніше належав олігархові Роману Абрамовичу. Також у 2005 р. під контроль держави через концерн «Рособоронекспорт» потрапила спілка «АвтоВАЗ». Аналогічні процеси відбувалися також в авіаційній, металургійній та інших галузях промисловості [49, с. 220–221].

Процес ренаціоналізації було поширено і на підприємства із іноземним капіталом. Як результат тиску та різнопланових маніпуляцій на компанії «Mitsui», «Mitsubishi» та «Royal-Dutch Shell», «Газпром» став власником 50 відсотків та 1 акції оператора енергетичного проєкту «Сахалін 2» – компанії «Sakhalin Energy» [39, с. 53]. У випадку коли іноземні інвестори відмовлялися діяти за визначеним в Кремлі сценарієм – їх позбавляли права на експлуатацію російських родовищ. Така доля зокрема спіткала американські компанії «ChevronTexaco» та «ExxonMobil» [44, с. 206].

Варто наголосити, що Володимир Путін і його команда вже на самому початку утвердження при владі мали чітке розуміння важливості контролю над медіапростором держави. Попри те, що в ході свого першого послання до Федеральних зборів у липні 2000 р. Путін наголосив на тому, що «Свобода слова була і залишиться непорушною цінністю російської демократії» [31], на практиці мали цілком протилежні процеси. Завдяки тиску силових структур, вже в перші роки президентства Володимира Путіна під контроль Кремля потрапила низка впливових медіаресурси, в тому числі НТВ, ОРТ, РТР, ТНТ та інші [4, с. 70; 46, с. 205].

Ініційовані законодавчі зміни доповнювалися додатковими механізмами, які надавали владі більше можливостей для впливу на результати виборів. Доволі чітко це проявилось напередодні виборів 2007 р. Тоді Росія, посиляючись на пандемію, вирішила суттєво обмежити можливості іноземних спостерігачів на виборах. За таких обставин ОБСЄ ухвалила рішення не надсилати своїх спостерігачів в Росію [24]. Паралельно посилювався тиск на активних представників громадянського суспільства. Грунтовні обмеження запроваджено по відношенню до неурядових організацій. Серед іншого вони втратили можливість мати своїх спостерігачів на виборах федерального рівня [15].

Додатково опозиційним політикам під надуманими приводами створювали проблеми для участі у виборчому процесі. Опозиційні політичні сили традиційно стикалися із труднощами на етапі реєстрації з метою участі у виборчому процесі. Доволі часто представники силових структур брутально розганяли їхні масові заходи, а самих учасників заходів – затримували. Також слід відмітити повернення до радянської практики примусового утримання опозиційно налаштованих діячів у психіатричних лікарнях [14, с. 114–120; 48, с. 182].

Логічним результатом такого стану речей стало те, що відповідно до офіційно оголошених результатів парламентських виборів, які мали місце 2 грудня 2007 р., перемогу із 64,1 % голосів (315 мандатів) отримала очолювана Володимиром Путіним «Єдина Росія». До Державної думи також потрапила ще одна пропрезидентська сила – «Справедлива Росія» (7,8 %, 38 мандатів), а також «виконуючі функції опозиції» – Комуністична партія РФ (11,6 %, 57 мандатів) і Ліберально-демократична партія Росії (8,2%, 40 мандатів) [48, с. 181–182]. Для розуміння рівня зловживань в ході цих виборів, варто взяти до уваги результати голосування у Республіці Чечня. Попри те, що в попередні роки тільки в рамках російської операції по захопленню Грозного загинуло кілька десятків тисяч беззбройних чеченців і тривала Друга російсько-чеченська війна [6], відповідно до офіційно оголошених даних, у виборах взяло участь 98 % мешканців республіки, з яких 99 % підтримали «Єдину Росію» [48, с. 182].

Баріс Єльцин під час згаданої вище зустрічі із Біллом Клінтоном у листопаді 1999 р. звертався до нього із проханням «віддати Європу Росії», обіцяючи, що Росія «взьме Європу» та забезпечить безпеку для європейців. Варто мати на увазі, що подібне прохання було висловлене першим російським президентом рік після дефолту в Росії, коли російська економіка перебувала в руїнах, а армія, оснащена застарілими зразками радянського озброєння, існувала в умовах перманентного недофінансування.

Наступний перебіг подій красномовно свідчить, що плани, Володимира Путіна щодо впливу Росії в світі були не менш амбітними, в той же час можливості – набагато більші. Винятково сприятлива світова економічна кон'юнктура, що визнавалося самим керівництвом РФ [33], обумовила суттєву перевагу російського експорту над імпортом і накопичення станом на 2004 р. золотовалютних резервів на рівні, який переважав максимальні показники не тільки за період існування РФ, але і СРСР [53]. Економічне зростання відкрило шлях до посилення міжнародних позицій РФ [21]. З іншого боку, Кремль намагався збільшити вплив Росії на світові процеси шляхом поглиблення співпраці із провідними західними

акторами. На початку свого президентства Владімір Путін неодноразово акцентував увагу на позитивних змінах у міжнародній площині після завершення блокового протистояння, партнерських відносинах між РФ і Заходом. Серед іншого він наголошував на дуже високому ступені довіри між Росією та Вашингтоном [41], стверджував, що вже відбулися похорони «холодної війни» [3]. Знаковою в цьому плані була співпраця між Кремлем і Білим Домом, яка намітилася після трагічних подій 11 вересня 2001 р. Як відомо, Владімір Путін був першим серед лідерів держав, хто подзвонив до Джорджа Буша та висловив слова підтримки для американського народу. Керівництво Росії також дозволило США використовувати повітряний простір держави для перельотів американської авіації та надало підтримку Вашингтону в питанні доступу до баз у Середній Азії [61]. Влада РФ також розширила співпрацю з Євросоюзом, який на початку XXI ст. почав демонструвати вищу активність у міжнародній площині [57, с. 16], динамічно взаємодіяла із провідними європейськими державами, насамперед Німеччиною та Францією.

Короткотривалий «західний» поворот в політиці Кремля в перші роки президентства Владіміра Путіна ознаменувався низкою важливих досягнень, серед яких варто назвати визнання Росії повноправним членом G8 (2002 р.) із узгодженням головування Москви у групі в 2006 р.; створення Ради Росія – НАТО (2002 р.), що засвідчило перехід РФ у відносинах із альянсом на новий рівень; визнання Росії з боку США та ЄС в якості країни з ринковою економікою (2002 р.) [45, с. 218–219; 46, с. 214, 219, 222, 225]; перетворення Ради співробітництва ЄС і Росії в Постійну раду партнерства (2003 р.); фактичне виокремлення Брюсселем Росії серед інших сусідів СЄ, яке спочатку мало своїм наслідком досягнення домовленості про початок роботи над формуванням чотирьох спільних просторів (2003 р.) [37], а згодом – призвело до підписання дорожніх карт для реалізації відповідних планів [60].

У 2006 р. на сторінках журналу «Foreign Affairs» була опублікована стаття російського дослідника Дмитрія Треніна, в якій він говорив про безуспішні зусилля команди Путіна, спрямовані на визнання Росії з боку Заходу в якості «співголови в західному «клубі»» або в крайньому отримання «членства в Політбюро» [59]. Вважаємо, що друге завдання офіційній Москві вдалося досягнути. Інша справа, що керівництво Кремля хотіло не тільки входити до світової еліти, воно прагнуло отримати від провідних країн Заходу згоду на контроль Росії над пострадянським простором [61].

Різнопланова активність РФ, зорієнтована на простір СНД, займала вагоме місце в політиці офі-

ційної Москви, починаючи з перших місяців перебування Владіміра Путіна при владі. Зокрема, вже у жовтні 2000 р. його команда домоглася підписання Договору про заснування Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС), до якого увійшли Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. У вересні 2003 р. глави Білорусі, Казахстану, Росії та України підписали Угоду про формування Єдиного економічного простору (ЄЕП).

При цьому слід мати на увазі, що за економічними лаштунками обох документів чітко простежується російський геополітичний інтерес. На особливу увагу заслуговує те, що детальний аналіз Угоди про формування ЄЕП та його інтегральної частини – Концепції формування ЄЕП, свідчить про відверті маніпуляційні підходи його творців із базовими поняттями, які характеризують інтеграційні процеси⁴[5, 61–62]. Цікаво, що популяризуючи проект зі створення ЄЕП, Владімір Путін проводив паралелі між ним та Європейським Союзом, наголошуючи на тому, що Москва з одного боку, вибудовуючи з Брюсселем взаємодію в рамках чотирьох спільних просторів, а в той же час співпрацюючи із Україною, Білоруссю та Казахстаном в рамках ЄЕП, сприяє наближенню відповідних країн до європейських стандартів і створює сприятливі обставини для їх потенційної інтеграції з ЄС [53].

Поряд з економічними ініціативами, нового імпульсу було надано військовій взаємодії на просторі СНД. Як результат – у 2002 р. офіційний Кремль домогся переходу співпраці у цій сфері на вищий рівень: на зміну Договору про колективну безпеку було створено Організацію Договору про колективну безпеку, до якого крім РФ увійшли Республіка Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія та Таджикистан.

Паралельно робилися кроки, спрямовані на посилення російської військової присутності на пострадянському просторі. У 2002 р. російська авіаційна база з'явилася неподалік киргизької столиці. Впродовж 2004 р. статус військової бази отримали чисельні російські військові об'єкти на території Таджикистану [5, с. 59, 63]. У цьому ж році після відновлення новим керівництвом Грузії контролю над Аджарією, Росія посилала свою військову присутність та контроль над процесами у Південній Осетії та Абхазії [40, с. 55–58].

Особливим чином складалися обставини, пов'язані із російською військовою присутністю, у випадку із територією Молдови. Відповідно до зобов'язань, які взяла на себе російська делегація на Стамбульському саміті ОБСЄ 1999 р., російські

⁴ Так, хоча в згаданих документах декларувалися зусилля, спрямовані на формування країнами-підписантами угоди про зону вільної торгівлі, однак його положення включали в себе елементи, які, традиційно, є складовими вищих рівнів економічної інтеграції таких як митний союз та спільний ринок.

війська повинні були залишити територію Придністров'я до кінця 2002 р. [42, с. 50]. Однак після приходу до влади в Росії Владіміра Путіна офіційна Москва відмовилася це робити і російські війська зберігають свою присутність на території Молдови до цього часу.

Таким чином, Кремль демонстрував зростаючу активність на просторі СНД та неодноразово наголошував, що він належить до сфери стратегічних / життєвих інтересів Росії [23; 33]. Однак такі кроки не справили на західні держави очікуваного в Москві ефекту. Провідні столиці Заходу на системній основі піддавали критиці гегемоністські устремління офіційного Кремля щодо пострадянського простору [18, с. 95–96; 61]. У відповідь на таку ситуацію команда Путіна, беручи до уваги зміцнення економічного потенціалу Росії, посилення контролю за процесами в середині держави, починаючи з 2004 р., поступово займає щораз жорсткішу позицію у плані взаємодії із західними столицями та посилює тиск на країни – республіки колишнього СРСР.

Вододілом, після якого ці процеси можна чітко простежити – були трагічні події в північно-осетинському Беслані (вересень) та Помаранчева революція в Україні (листопад – грудень). Зокрема, одразу після подій в Беслані, Путін, характеризуючи неназваних ворогів, наголосив, що вони трактують Росію як загрозу та намагаються її ліквідувати. Натомість, після того як Верховний суд України визнав недійсними результати другого туру виборів президента, переможцем якого оголошувався Віктор Янукович, Владімір Путін, натякаючи на провідні країни Заходу, закинув їм прагнення визначати для всіх правила гри та карати тих, хто їх не дотримується з допомогою «ракетного кийка» [38, с. 24].

Надалі риторика виступів Владіміра Путіна ставала більш антизахідною, в першу чергу – антиамериканською. У травні 2006 р. в рамках Послання до Федеральних зборів російській президент з одного боку у саркастичній манері хвалив офіційний Вашингтон, який витрачає великі кошти на безпекові цілі. Водночас, він назвав США «товаришем вовком», який «знає кого їсти» [34]. Натомість в лютому 2007 р. в рамках «Мюнхенської промови» Владімір Путін піддав гострій критиці ОБСЄ, НАТО, тогочасну глобальну архітектуру в цілому, акцентуючи при цьому увагу на негативній ролі Вашингтону у тогочасних міжнародних відносинах [58].

Відповідну риторику супроводжували конкретні дії з боку Росії, які разюче дисонували із кроками провідних західних столиць. Своє відвернення від Заходу в практичній площині керівництво РФ ознаменувало запрошенням в Москву на зустріч представників ХАМАС, наданням фінансової допомоги палестинцям і поглиблен-

ням співпраці з Іраном в сфері ядерної енергетики [59]. В наступні кілька років на «західному» напрямку найбільш різкі кроки з боку Кремля були зроблені у 2007 р. Так, у квітні – травні через справу, пов'язану із перенесенням у м. Таллінні пам'ятника «Бронзового солдата», Росія вдалася до кібератаки на державні інституції Естонії, а представники підконтрольних владі молодіжних рухів кілька днів блокували Посольство цієї країни в Москві. У липні 2007 р. Владімір Путін підписав указ про призупинення виконання Росією Договору про звичайні збройні сили в Європі [38, с. 25].

При цьому слід мати на увазі своєрідний дуалізм, який чітко простежувався у діях Владіміра Путіна по відношенню до провідних країн Заходу і в першу чергу – США. Варто почати з того, що початок коаліцією на чолі із США операції «Свобода Іраку» без згоди з боку Ради безпеки ООН, викликав короткотривале загострення у відносинах Москви та Вашингтону. Однак, виходячи з того, що Росії залежало на збереженні своєї економічної присутності в Іраку [45, с. 210] та зберігалися сподівання на отримання місця «співголови» серед світової еліти, доволі швидко відносини між країнами зазнали нормалізації. Надалі, традиційно звертаючи увагу на той факт, що Росія засуджує дії США в Іраку, Владімір Путін водночас виправдовував війну проти режиму Саддама Хусейна. Для прикладу, у червні 2004 р. він повідомляв про те, що російська розвідка неодноразово надавала офіційному Вашингтону інформацію про підготовку іракським режимом терористичних актів на території США і за її межами проти американських військових і цивільних об'єктів [4, с. 66]. Подібна практика мала місце і після закінчення прозахідного періоду в зовнішній політиці РФ. Зокрема, коли у травні 2005 р. Владімір Путін давав інтерв'ю американській телерадіокомпанії «CBS», він хоча і називав іракську операцію 2003 р. помилковим рішенням, водночас наголосив, що відповідно до наявної в РФ інформації, під час іраксько-іранської війни у Саддама Хусейна була зброя масового враження [9]. Подаючи таку інформацію, очільник Кремля недвозначно демонстрував, що у Білого дому були підстави для початку операції проти Іраку.

В наступні роки позитивні оцінки Джорджа Буша та наголос на не тільки партнерських, але і дружніх відносинах, стали «візитною карткою» Владіміра Путіна. Доволі часто їхні зустрічі виходили за межі, передбачені дипломатичним протоколом і, що важливо, така практика збереглася навіть після «Мюнхенської промови».

Більш однозначною була політика офіційної Москви стосовно простору СНД. Взяти на озброєння імперіалістичну ідеологію Івана Ільїна, розвернувшись в минуле, в рамках якого,

робився наголос на унітарній сутності царської Росії, а разом з тим і на гіперболізованому возвеличенні Росії через перемогу у Другій світовій війні, у Кремлі вважали критично важливим для себе контроль принаймні над частиною колишніх радянських республік [38, с. 25-26, 28]. Це закономірно обумовлювало жорстку реакцію не тільки на спроби провідних країн Заходу посилити свою присутність на пострадянському просторі, але навіть на невизнання виняткових прав Росії в цих регіонах [49, с. 222].

Нові підходи Кремля до процесів на просторі СНД найбільш яскраво проявилися у випадку із Україною та Грузією, які, після Трояндової та Помаранчевої революцій, з одного боку, своїм прикладом об'єктивно становили загрозу для путінського режиму, а з іншого – декларували бажання рухати в бік євроатлантичного та європейського інтеграційних проєктів.

У випадку із Україною для посилення своєї позиції офіційний Кремль активно використовував всі можливі важелі впливу. Територіально головна увага приділялася Кремлем кримському напрямку. Що стосується секторального виміру, то головний акцент було зроблено на енергетичному секторі [1]. Після того як нове керівництво української держави на чолі з Віктором Ющенком дистанціювалося від проєкту створення російсько-українського газотранспортного консорціуму, на який офіційна Москва робила наголос в останні роки президентства Леоніда Кучми, Кремль вдався до шантажу по відношенню до України, що найбільш яскраво проявилось в ході так званих «газових війн» 2006 та 2009 рр. [29].

Для розуміння рівня готовності підняття ставок на українському напрямку з боку офіційної Москви вважаємо за доречне згадати ситуацію, яка мала місце під час Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 р. Цікаво, що ще у травні 2005 р. в одному зі своїх інтерв'ю, Володимир Путін стверджував, якщо Україна, чи якась інша колишня республіка СРСР захочуть приєднатися до НАТО, відносини офіційної Москви з ними будуть такими як і раніше. Він зокрема наголосив: «ми з повагою будемо ставитись до їх вибору, бо це їхнє суверенне право – визначати свою оборонну політику. Це не погіршить наші міждержавні відносини» [11]. Станом на кінець другої президентської каденції Путіна його позиція зазнала кардинальної трансформації. Зокрема, під час засідання Ради Росія – НАТО, яка мала місце в ході саміту Північноатлантичного альянсу в столиці Румунії, Володимир Путін, звертаючись до Джорджа Бушу, наголосив, що Україна – це не держава, що значна частина сучасної території України подарована нам Росією і недвозначно натякнув, що якщо вона спробує приєднатися до НАТО – то просто перестане існувати [22]. Отож

невипадково, ще у 2009 р. тогочасний директор Інституту проблем національної безпеки Володимир Горбулін, характеризуючи механізми, які Кремль застосовував по відношенню до України, не відкидав силового варіанту розвитку подій, якщо у президентських виборах 2010 р. не виграє зручний для Росії кандидат [1].

Надзвичайно жорсткою була позиція Кремля на грузинському напрямку. У травні 2004 р. правитель Аджарії Аслан Абашидзе на літаку тодішнього міністра закордонних справ РФ Ігоря Іванова (1998–2004 рр.) залишив сепаратистський регіон і офіційний Тбілісі поширив на нього свій контроль. Після цього президент Грузії Міхеїл Саакашвілі (2004–2013 рр.) мав телефонну розмову з Владіміром Путіним, в ході якої той сказав одну з його відомих фраз проте, що після Аджарії грузинам не слід більше чекати подарунків від Росії [12]. Втілюючи на практиці свою погрозу, керівництво РФ як зазначалося вище посилити свою військову присутність та контроль над процесами у Південній Осетії і Абхазії [40, с. 55–58]. Для прикладу, з метою нагляду за «президентськими виборами», які у тому ж році відбувалися в Абхазії, Кремль дозволив собі відрядити в регіон групу високопосадовців на чолі із заступником генерального прокурора РФ, що пізніше особисто визнав сам Владімір Путін [53]. Надалі в підконтрольних Росії Абхазії і Південній Осетії важливі пости, пов'язані із безпекою, зайняли офіцери російських спецслужб, а місцеві збройні сили поповнилися великою кількістю важкої техніки, в тому числі бойовими гелікоптерами [12]. З 2007 р. російська сторона посилити провокативну активність на грузинському напрямку. Справа дійшла до того, що у серпні 2007 р. російський літак порушив повітряний простір Грузії та завдав ракетного удару по нещодавно встановленому радарі, розташованому неподалік кордону із Південною Осетією [48, с. 192–194].

У 2008 р. після низки провокацій справа дійшла до Серпневої війни. У березні 2008 р. російською Державною думою була ухвалена резолюція, в якій містився заклик до уряду розглянути питання про визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії. Мешканцям регіонів масово роздавалися російські паспорти. Крім того, напередодні конфлікту мала місце низка прикордонних провокаційних актів насильства з боку сепаратистських режимів. Такі кроки підштовхнули керівництво Грузії до невдалої військової спроби взяти під свій контроль сепаратистські регіони. У цій ситуації керівництво Російської Федерації переступило чергову межу. Росія тоді вперше відійшла від традиційної практики, коли ті чи інші агресивні кроки приховувалися за діяльністю «миротворців». Використовуючи танки та авіацію, російське керівництво не обмежилося

відновленням статус-кво, а завдало Грузії масштабних руйнувань [35, с. 165–166].

Варто наголосити, що події навколо російсько-грузинської війни стали лакмусовим папірцем, який продемонстрував готовність Росії піднімати ставки у своїй боротьбі за вплив на пострадянському просторі і відсутність з боку країн Заходу політичної волі протистояти такій агресивній політиці Кремля. У випадку із країнами Європи це яскраво проявилось вже у листопаді 2008 р. в рамках чергового саміту ЄС – Росія. Тоді, не дивлячись на невиконання Росією своїх зобов'язань в рамках так званого «Плану Медведєва-Саркозі», офіційний Брюссель оголосив про підтримку вступу Росії в СОТ, про відновлення переговорів між ЄС та Росією стосовно нової двосторонньої угоди та про плани стосовно спільного опрацювання угоди, яка б дозволила закласти нові основи європейської безпеки [26]. Згодом у листопаді 2009 р. ЄС та РФ розпочали роботу над ініціативою «Партнерство для модернізації» [19, с. 56]. У червні 2010 р. президент Дмитрій Медведєв і канцлер Ангела Меркель у ході зустрічі в місті Мезеберг домовилися про роботу над створенням Комітету Росія – ЄС з питань зовнішньої політики та безпеки, який повинен був розробляти «основні принципи проведення спільних цивільних/військових операцій Росії та ЄС з кризового врегулювання» [17]. Натомість, у жовтні того ж року у місті Довілі керівники Німеччини, Росії та Франції обговорювали створення єдиної зони співробітництва у сфері економіки та безпеки. Цікаво, що обговорюваний формат співпраці не передбачав залучення до неї США [18, с. 100].

Подібним шляхом пішли і США. З приходом до влади в США Барака Обами, офіційний Вашингтон, з одного боку, продовжував наполягати на праві країн пострадянського простору на вільний вибір шляхів подальшого розвитку та критикував російські кроки на Кавказі. Водночас, нове керівництво США, висловило готовність до поглиблення діалогу з офіційною Москвою. Як наслідок, у липні 2009 р. президенти Барак Обама та Дмитрій Медведєв в рамках московської зустрічі дали офіційний початок політиці «перезавантаження». Ще раніше, у березні 2009 р. міністри закордонних справ країн НАТО прийняли рішення про відновлення повноцінного діалогу із Російською Федерацією, а у вересні 2009 р. американський президент оголосив, що США відмовляються від існуючих планів щодо будівництва бази радарів і бази ракетних перехоплювачів у Польщі та Чехії [20, с. 162–163].

Шукаючи відповідь на питання, чому провідні західні демократії, бачачи процес «піночегізації» Росії [55, с. 47] та зростаючу агресивність на міжнародній арені, не вдавалися до реальних

кроків, які могли б протидіяти таким загрозливим тенденціям, вважаємо за необхідне наголосити на кількох важливих моментах. По-перше, Владімір Путін у той час був відкритим до діалогу із західними політиками, експертами, журналістами. Його команда, без сумніву, добре розуміла з якими звинуваченнями доведеться зустрітися президенту під час тих чи інших зустрічей і готувалася до них. Відповідно, в ході систематичних зустрічей, часом вдаючись до маніпуляцій, інколи використовуючи зручні факти, які стосувалися РФ і навпаки незручні для західних країн, Владімір Путін не виглядав безпомічним перед критикою щодо переслідування опозиції, тиску на неурядові організації, контролю Кремля за ЗМІ, позбавлення реальних повноважень місцевих органів влади, надмірної жорстокості в ході операції Чечні, тиску на іноземні фірми в Росії та інших негативних моментів [7; 10; 53]. Таким чином робилася спроба створити картинку «нормальності» Росії на фоні інших країн, в тому числі і так званих «розвинених демократій» та наводилися аргументи що Росія хоча і не без проблем, однак все ж таки рухається у системі «демократичних координат».

По-друге, не дивлячись на нові правила гри, які команда Владіміра Путіна запровадила в економічній сфері та які давали російським державним кампаніям і впливовим російським приватним структурами⁵ перевагу над іноземними інвесторами, останні були готові приходити на ринки РФ зі своїм капіталом. Зростання іноземних капіталовкладень, яке в окремі роки становило більше 200% [27], залучення провідних світових, особливо – західноєвропейських бізнесструктур у російські енергетичні проекти [10; 51] з одного боку, демонструвало збереження сировинноцентричного характеру російської промисловості, а водночас – об'єктивно слугувало для керівництва країн, з яких походили заангажовані концерни, чітким сигналом про необхідність підтримувати з офіційною Москвою «конструктивний» діалог. Що не менш важливо, окремі ініціативи офіційного Вашингтона за часів адміністрації Джорджа Буша і насамперед початок без резолюції Ради безпеки ООН війни проти режиму Саддама Хусейна, об'єктивно обумовлювали «зростання дистанції» між США та провідними країнами Західної Європи, в першу чергу – Німеччиною та Францією [54, с. 70–71; 56, с. 69]. Як наслідок, як продемонстровано вище, навіть після Російсько-грузинської війни, офіційні Берлін і Париж були готові спільно зі Москвою, але без Вашингтону, будувати єдину зону співробітництва у сфері безпеки.

По-третє, Росія як держава зі унікальним розташуванням, співмірним із США ядерним

⁵ Які безпечібно контролювалися Кремлем.

потенціалом, налагодженими різноплановими зв'язками із багатьма авторитарними та тоталітарними режимами та іншими моментами потенційно була винятково важливим партнером для офіційного Вашингтону. Тож якщо у США була хоча б надія, що Росія може змінитися в кращий бік, у Білому домі вважали за необхідне принаймні зробити спробу, щоб посприяти такому розвитку подій. При цьому потрібно наголосити, що відмова Путіна від балотування на посаду президента у 2008 р., про що він заявляв, починаючи від початку його другої каденції [11], підтримка ним у якості свого наступника «ліберала» Дмитрія Медведева [13, с. 334], свідчили про те, що Росія ще могла піти українським, а не білоруським чи середньоазіатським шляхом і закономірно розглядалася на Заході як «шанс для відродження російської демократії» [50].

Висновки

З обранням Владіміра Путіна президентом в Росії намілилася стала тенденція, зорієнтована на поступовий відхід від принципів різнопланового плюралізму, які закладалися в епоху Баріса Єльцина. Проявами нових підходів до трансформації держави стали ініційовані з Кремля законодавчі зміни, які обмежували можливості легальної опозиційної боротьби, збільшували повноваження президента та посилювали централізацію держави. Відповідні процеси доповнювалися поверненням під контроль держави з використанням як легальних, так і протиправних дій стратегічних сфер російської економіки, які поступово сформували базис для нової правлячої команди. Паралельно встановлювався контроль над медійним простором, обмежувалася активність неурядових громадських організацій, що створювало додаткові можливості для посилення контролю за суспільством з боку Кремля. Таким чином, вже впродовж двох перших президентських каденцій Владіміра Путіна нова правляча верхівка чітко продемонструвала відхід не тільки від базових принципів розвитку розвинених держав Європи, але навіть і обмеженої демократії єльцинського штибу.

Прийшовши до влади, Владімір Путін намагався максимально посилити вплив РФ на міжнародні процеси. Впродовж першої президентської каденції він намагався досягнути цього шляхом співпраці із провідними країнами Заходу. Не отримавши визнання з боку провідних західних столиць в якості співголови в умовному клубі провідних держав світу та згоди на свій контроль на пострадянському просторі, керівництво Росії почало діяти в інший спосіб. Після трагічних подій в Беслані та поразки Віктора Януковича на президентських виборах у 2004 р., Кремль поступово загострював свою риторику на «західному напрямку» та посилював взаємодію із відкинутими Заходом міжнародними акторами.

У випадку із країнами так званого «близького зарубіжжя», озброївшись оновленою імперіалістичною ідеологією, офіційна Москва все частіше доповнювала інтеграційні ініціативи гібридним тиском, який включав у себе і силовий компонент.

У рамках «грузинської» кампанії 2008 р. керівництво Росії продемонструвало, що заради досягнення своїх цілей воно готове до застосування військової сили. Водночас Серпнева війна засвідчила відсутність у лідерів західних країн волі, щоб протистояти зростаючій агресивності Росії на міжнародній арені. Парадоксально, але після війни у Грузії та невиконання російською стороною умов Плану Медведева – Саркозі, керівники провідних країн Заходу після короткотривалої паузи у відносинах із Кремлем поновили його міжнародну підтримку та демонстрували готовність до реалізації нових спільних ініціатив, в тому числі навіть у сфері безпеки та оборони.

Така ситуація була обумовлена низкою причин. По-перше, Владімір Путін, кристалізуючи в державі жорсткий авторитарний режим, водночас на словах демонстрував прихильність до демократії, готовність до конструктивного діалогу, маніпулюючи фактами, часом наводив цілком слушні паралелі між процесами в РФ та провідних державах світу. В такий спосіб формувався образ «нормальності» Росії, якому лідери західних держав якщо і не вірили, то принаймні намагалися демонструвати, що вірять та чекали на позитивні зміни в РФ у майбутньому. Такі позитивні зміни їм потрібні були для продовження активної економічної співпраці з «бензоколонкою, яка вдає з себе державу». З іншого боку, окремі контроверсійні ініціативи адміністрації Джорджа Буша, підштовхували провідні столиці Західної Європи до посилення взаємодії із офіційною Москвою, беручи до уваги так само політичні та безпекові аргументи. Також Росія як країна із величезним ресурсним потенціалом, унікальним розташуванням, суттєвими можливостями у плані впливу на авторитарні та тоталітарні режими видавалася винятково важливим партнером для офіційного Вашингтону. Тож з огляду на неодноразово задекларовану та виконану у 2008 р. Путіним обіцянку, що він не балотуватиметься на третій президентський термін, у США не втрачали надії на демократизацію такого важливого партнера та були готові дати третьому російському президенту шанс на вибудовування між Білим домом і Кремлем передбачуваних і продуктивних для обох сторін відносин.

Література

1. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? https://zn.ua/ukr/international/velikiy_susid_viznachivsya_scho_ukrayini_robiti_dali.html, (date of access: 08.05.2023).

2. Выступление на церемонии вступления в должность Президента России, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21899>, (date of access: 11.05.2023).
3. Вступительное слово на пленарном заседании встречи на высшем уровне Россия – Европейский союз, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21899>, (date of access: 01.06.2023).
4. Гурак І., Цепенда І. Нові тенденції у внутрішній та зовнішній політиці путінської Росії на початку ХХІ ст. (Частина 1) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Чернівці, 2021, т. 44, с. 64–77.
5. Гурак І., Цепенда І. Нові тенденції у внутрішній та зовнішній політиці путінської Росії на початку ХХІ ст. (Частина 2) // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Чернівці, 2022, т. 45, с. 57–70.
6. Друга Чеченська війна, <https://www.jnsm.com.ua/h/0930N/> (date of access: 25.05.2023).
7. Ежегодная большая пресс-конференция, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24835>, (date of access: 22.05.2023).
8. Интервью американскому телеканалу «Фокс Ньюс», <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/interviews/23178>, (date of access: 23.05.2023).
9. Интервью ведущему американского телеканала «Си-Би-Эс» Майклу Уоллесу, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/interviews/22958>, (date of access: 01.06.2023).
10. Интервью телеканалу ЦДФ (Германия), <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/interviews/23703> (date of access: 20.05.2023).
11. Интервью французской телекомпании «Франс-3», <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/interviews/22952>, (date of access: 27.05.2023).
12. Кобаладзе Г. Путь к войне. Россия и Грузия в эпоху Владимира Путина, <https://www.svoboda.org/a/30135078.html>, (date of access: 17.05.2023)..
13. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018, 560 с.
14. Лукас Е. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії і Заходу. Київ: Темпора, 2009, 448 с.
15. Любарев А. Изменения избирательного законодательства в 2004–2007 гг. // Российское электоральное обозрение, 2007, № 1, с. 4–19.
16. Медведев внес в Госдуму законопроект о допуске туда партий, не набравших 7% на выборах. В Думе и Совфеде его поддержали, <https://www.newsru.com/russia/25feb2009/barrier.html>, (date of access: 13.05.2023).
17. Меморандум по итогам встречи Президента России Д. Медведева и Федерального канцлера Германии А. Меркель 4 – 5 июня 2010 года, г. Мезеберг, <http://kremlin.ru/supplement/575>, (date of access: 24.05.2023).
18. Мільчарек Д., Барбурська О. Східний вектор зовнішньої політики ЄС: здобутки та проблеми. Львів: РАСТР-7, 2016, 156 с.
19. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору : монографія / за редакцією А.Г. Бульвінського. Київ: ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України», 2017, 288 с.
20. Пітей Н. Нормалізація американсько-російських відносин у перші роки президентства Барака Обами // Прикарпатський вісник НТШ «Думка»: зб. Наукових праць, 2017, вип. 5-6 (41-42), с. 159–169.
21. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22494>, (date of access: 05.05.2023).
22. Путин – Бушу: «Україна – це не держава», <https://www.pravda.com.ua/news/2008/04/7/3410762/>, (date of access: 23.05.2023).
23. Россию не должно устраивать присутствие внерегиональных держав на пространстве бывшего СССР – замглавы МИД РФ, <https://sputnik-georgia.ru/society/20040512/257948.html>, (date of access: 13.05.2023).
24. Сколлон М. Вибори у Росії в інформаційному вакуумі: росіяни готуються обирати Держдуму, <https://www.radiosvoboda.org/a/vybory-u-rosiyi/31460290.html>, (date of access: 06.06.2023).
25. Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка. Львів: Човен, 2020, 392 с.
26. Совместная пресс-конференция с Президентом Франции, Председателем Совета Евросоюза Никола Саркози и Председателем Комиссии Европейских сообществ Жозе Мануэлом Баррозу по итогам 22-го саммита Россия–ЕС, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/2082>, (date of access: 07.05.2023).
27. Стенограмма прямого теле- и радиоэфира («Прямая линия с Президентом России»), <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24604>, (date of access: 08.05.2023).
28. Хронология избирательного законодательства с 1988 года, <https://www.golosinfo.org/ru/timeline>, (date of access: 14.05.2023).
29. Чим закінчиться газований конфлікт між Україною і Росією? https://lb.ua/economics/2011/11/11/123548_chim_zakinchitsya_gazoviy_konflikt.html, (date of access: 29.05.2023).
30. Alexey Borisovich Miller <https://www.bloomberg.com/profile/person/3991774>, (date of access: 11.05.2023).
31. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21480>, (date of access: 26.05.2023).
32. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21567>, (date of access: 17.05.2023).
33. Annual Address to the Federal Assembly of the Russian Federation, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21998>, (date of access: 21.05.2023).
34. Annual Address to the Federal Assembly <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/23577>, (date of access: 08.05.2023).
35. D'Anieri, Paul. Ukraine and Russia: From Civilized Divorce to Uncivil War. Cambridge: Cambridge University Press. 2019, 282 p.
36. Dmitry Medvedev <https://www.britannica.com/biography/Dmitry-Medvedev>, (date of access: 03.05.2023).
37. EU-Russia summit (St. Petersburg, May 31, 2003). Joint statement https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/75969.pdf, (date of access: 14.05.2023).
38. Hurak I., Boichuk O., Nahorniak M. The Russia of “early Putin” in search of a new national

identity: modern imperial ideology in the shadow of the "humanitarian" "Russian world" // *Actual Problems of International Relations*, 2022, issue 153, #4, p. 19–33.

39. Kaczmarek M. Russian's Revisionist Policy towards the West // *CES Studies*. Warsaw. December 2009, issue 33, p. 47–87.

40. Illarionov A. The Russian Leadership's Preparation for War, 1999 – 2008 in: Cornell E. Svante, Starr S. Frederick. *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*. New York: Routledge, 2009, 224 p.

41. Interview with the Wall Street Journal, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/21498>, (date of access: 14.05.2023).

42. Istanbul Summit Declaration in: Istanbul document 1999, Istanbul, p. 46–54. – P. 50.

43. Memorandum of Conversation. Meeting with Russian President Yeltsin. Istanbul, November 19, 1999, p. 560–566.

44. Menkiszak M. Rosja autorytarna i mocarstwowa, w: *Rocznik Strategiczny 2004/05. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2005, s. 196–219.

45. Menkiszak M. Rosja: budowa rozwiniętego putinizmu, w: *Rocznik Strategiczny 2003/04. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2004, s. 195–221.

46. Menkiszak M. Rosja: dwie Rosje w: *Rocznik Strategiczny 2002/03. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2003, s. 200–225.

47. Menkiszak M. Rosja: państwo o napędzie naftowo-gazowym w: *Rocznik Strategiczny 2005/06. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2006, s. 211–232.

48. Menkiszak M. Rosja „wstała z kolan” // *Rocznik strategiczny 2007/08. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2008, s. 179–200.

49. Menkiszak M., Sarna A. Obszar WNP: imperium kontratakuje w: *Rocznik Strategiczny 2005/06. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2006, s. 211–233.

50. Michael A. McFaul. *Russia: Rebuilding the Iron Curtain*. House Committee on Foreign Relations. May 17, 2007, http://iis-db.stanford.edu/pubs/21811/Russia-Rebuilding_the_Iron_Curtain.pdf, (date of access: 26.05.2023).

51. Our Shareholders <https://www.nord-stream.com/about-us/our-shareholders/>, (date of access: 14.05.2023).

52. Paszyc E., Wiśniewska I. The Russian Economy under Putin. Growth Factors and Impediments to Economic Development // *CES Studies*. Warsaw, August 2005, issue 20, p. 33–58.

53. Press Conference with Russian and Foreign Media, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/22757>, (date of access: 23.05.2023).

54. Przegląd strategiczny – aspekty globalne i regionalne in: *Rocznik Strategiczny 2003/04. Przegląd*

sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2004, s. 48–84.

55. Przegląd strategiczny – aspekty globalne i regionalne in: *Rocznik strategiczny 2007/08. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Scholar", 2008, s. 46–71.

56. Przegląd strategiczny – aspekty globalne i regionalne in: *Rocznik strategiczny 2008/09. Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Scholar", 2009, s. 46–82.

57. Searching for New Momentum in EU-Russia Relations. Agenda, Tools and Institutions / Juraj Marušiak (Ad.). – Bratislava: Research Center of the Slovak Foreign Policy Association, 2009, 226 s.

58. Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy, <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>, (date of access: 30.05.2023).

59. Trenin Dmitri. Russia Leaves the West, <https://carnegie.ru/2006/06/26/russia-leaves-west-pub-18467>, (date of access: 17.05.2023).

60. 15th EU-RUSSIA SUMMIT. Moscow, 10 May 2005. Road Maps https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressdata/en/er/84815.pdf 11.05.2005, (date of access: 18.05.2023).

61. 9/11 and US-Russia relations <https://www.chathamhouse.org/events/all/members-event/911-and-us-russia-relations>, (date of access: 29.05.2023).

Анотація

Гурак І. Ф., Бойчук О. І., Дерев'яно С. М. Формування в Росії авторитарного, антизахідного режиму та реакції провідних міжнародних акторів. – Стаття.

З перших років президентства Володимира Путіна намітилася стала тенденція, що демонструвала відхід нової правлячої команди від принципів обмеженої демократії періоду Баріса Єльцина. Ініційовані керівництвом Кремля законодавчі зміни обумовили суттєве посилення ролі Москви на вісі регіони – центр, збільшення повноважень президента, обмеження можливостей опозиції для відстоювання своїх прав. Паралельно встановлювався контроль за ключовими ЗМІ держави, накладалися суттєві обмеження на роботу неурядових організацій, здійснювалася системна робота, орієнтована на мінімізацію можливостей міжнародних організацій на кшталт ОБСЄ моніторити перебіг виборчого процесу в РФ. Додатково, в економічній сфері, використовуючи як легальні, так і протиправні методи здійснювалася ренаціоналізація, що дозволила Кремлю взяти під свій контроль великий бізнес і перетворити його на дієвий механізм впливу як всередині країни, так і на міжнародній арені. Масові призначення на ключові посади в державі вихідців із силових структур («кагебізація») дають підстави для твердження про «преторіанський» характер російського авторитаризму у першій декаді ХХІ ст.

Не досягнувши впродовж першої президентської каденції визнання з боку Заходу за Росією статусу наддержави співмірної за своїм впливом з США, Володимир Путін після трагічних подій в Беслані та Помаранчевої

революції відійшов від обмеженої «прозахідної» політики у зовнішньополітичній сфері. В той же час на просторі СНД, озброївшись оновленою імперіалістичною ідеологією, офіційна Москва все частіше доповнювала інтеграційні ініціативи гібридним тиском, який включав у себе і силовий компонент. Найбільшою мірою це проявилось на грузинському напрямку. Процеси навколо Серпневої війни 2008 р. і післявоєнного врегулювання продемонстрували готовність Кремля задля досягнення своїх цілей вдаватися до застосування військової сили. Водночас, вони засвідчили, що у провідних столицях Заходу, відсутня політична воля, щоб протистояти таким сценаріям.

Причинами такої ситуації було прагнення зберегти вигідний для західних країн характер торговельного обміну з РФ, коли «взамін» за високотехнологічну продукцію вони отримували сировину. З іншого боку, окремі контрверсійні ініціативи адміністрації Джорджа Буша, підштовхували провідні столиці Західної Європи до посилення взаємодії із офіційною Москвою, виходячи із політичних і безпекових аргументів. Також Росія як країна із величезним ресурсним потенціалом, унікальним розташуванням, суттєвими можливостями у плані впливу на авторитарні та тоталітарні режими видавалася винятково важливим партнером для офіційного Вашингтону. До того ж, після відмови Владіміра Путіна від балотування на третій президентський термін у 2008 р., керівництво США сподівалося, що у Росії є ще шанс на демократизацію та розвиток за українським, а не білоруським сценарієм.

Ключові слова: Росія, міжнародні відносини, США, Україна, зовнішня політика, безпека, авторитарний режим.

Summary

Hurak I. F., Derevianko S. M., Boichuk O. I. Formation of an Authoritarian, Anti-Western Regime in Russia and the Reaction of Leading International Actors. – Article.

Since the early years of Vladimir Putin's presidency, there has been a noticeable trend when the new ruling team tried to distance themselves from the principles of limited democracy during Boris Yeltsin era. Legislative changes initiated by the Kremlin leadership have led to a significant strengthening of Moscow's role in all regions, an increase in presidential powers, and limitations on the opposition's ability to defend their rights. At the

same time, control over key state media was established, substantial restrictions were imposed on the activities of non-governmental organizations, and systematic efforts were directed towards minimizing the capabilities of international organizations like the OSCE to monitor the electoral process in Russia. Furthermore, in the economic sphere, through both legal and unlawful means, a process of re-nationalization took place, allowing the Kremlin to take control of large businesses and transform them into an effective mechanism of influence both domestically and internationally. The widespread appointments of individuals with a background in security forces (former KGB members) to key positions in the state provide grounds to assert the "praetorian" nature of Russian authoritarianism in the first decade of the 21st century.

Failing to achieve recognition of Russia from the West as a superpower equivalent in influence to the United States during his first presidential term and after such events as the Beslan tragedy and the Orange Revolution Vladimir Putin shifted away from limited "pro-Western" policies in foreign affairs. Simultaneously, within the CIS space, armed with a renewed imperialist ideology, Moscow increasingly supplemented its integration initiatives with hybrid pressure that included a coercive component. This was most evident in the Georgian direction. The events of the August 2008 war and the post-war agreements demonstrated the Kremlin's readiness to resort to the use of military force to achieve its goals. At the same time, these events indicated lack of political will in Western capitals to counter such scenarios.

The reasons for this situation stemmed from the desire to maintain a beneficial character of trade exchange with Russia for Western countries, where they received raw materials "in exchange" for high-tech products. On the other hand, certain controversial initiatives by George W. Bush administration pushed leading Western European capitals towards strengthening their interaction with official Moscow, based on political and security arguments. Russia, with its immense resource potential, unique geographical location, and significant capabilities to influence authoritarian and totalitarian regimes, appeared to be an exceptionally important partner for official Washington. Furthermore, after Vladimir Putin's decision not to run for a third presidential term in 2008, the U.S. leadership hoped that there was still a chance for democratization and development in Russia, following a Ukrainian, rather than Belarusian scenario.

Key words: Russia, international relations, the USA, Ukraine, foreign policy, security, authoritarian regime.

УДК 378:327(437)»1993/2004»

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v041.2023.23>**В. В. Марчук**ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3992-8530>

доктор історичних наук,

професор кафедри політичних інститутів та процесів,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Н. Р. Голуб'якORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6021-5482>

кандидат політичних наук,

старший викладач кафедри міжнародних відносин,

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ПІДГОТОВКА ДИПЛОМАТИЧНИХ КАДРІВ У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ЧЕСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ (1989–2004)

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, які відбуваються у світі, не тільки вплинули та пришвидшили розвиток сучасної економіки та різноманітних процесів [1], увиразнили проблему нових викликів і загроз глобалізованого поліцентричного світу XXI століття [4], а й актуалізували питання адаптації дипломатичних служб держав до нових умов щодо посилення кадрового потенціалу, підвищення рівня професійної підготовки дипломатичних кадрів. Попри те, що «міжрегіональна співпраця є важливим аспектом в глобальній системі міжнародних відносин», однак «головним актором міжнародної політики та найважливішим суб'єктом міжнародного права і надалі залишається суверенна держава» [2, с. 88]. Прикладом успішного співробітництва та інтеграції в міжрегіональному вимірі Центральної Європи (ЦЄ) слугує Вишеградська група, створена 1991 р., де, проте, кожна з держав-учасниць (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) є суверенним міжнародним актором. Отже, на початку 1990-х рр. у ЦЄ започатковано фундаментальні зміни в системі міжнародних відносин, що, з одного боку, прискорило «формування нової, набагато складнішої в структурно-функціональному аспекті міжнародної системи, повноправним загальновищезначим суб'єктом якої стала Чеська Республіка» [2, с. 105–106], з іншого боку, вплинуло на розвиток дипломатичної служби Чеської Республіки (ЧР), становлення національної системи дипломатичної освіти, яка забезпечила процес підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації дипломатичних і консульських кадрів МЗС ЧР, фахівців інших державних органів, що займалися питаннями зовнішніх відносин, внутрішньої політики ЧР, здійснювали успішні кроки держави на шляху до євроатлантичної інтеграції. Цей досвід особливо актуальний сьогодні для України, яка декларувала курс на інтеграцію до Європейського Союзу (ЄС) та НАТО. Вивчення та узагальнення здобутків зов-

нішньої політики і дипломатичної системи Чехії (доінтеграційного періоду), продуктивний досвід підготовки фахівців у галузі міжнародних відносин може слугувати вдосконаленню вітчизняної дипломатичної освіти.

Аналіз останніх досліджень із окресленої теми. Незважаючи на те, що різні аспекти трансформаційних перетворень у державах Вишеградської групи загалом, ЧР зокрема, були предметом уваги багатьох українських дослідників (В. Андрейко, І. Артьомов, Л. Башта, І. Вовканич, С. Віднянський, Є. Кіш, Л. Павлишин, Т. Федорчак, Л. Кіцила, В. Климончук, В. Лемак та ін.), проблему професійної підготовки фахівців у галузі міжнародних відносин у ЧР науковці ґрунтовно не вивчали. Окремі праці А. Савчука [3; 13; 14; 15] та І. Цепенди [15] присвячені розгляду основних векторів зовнішньої політики ЧР на шляху до міжнародної інтеграції (1993–2004), становлення та розвитку дипломатичної освіти в державах Вишеградської групи, характеру підготовки дипломатичних кадрів тощо.

Мета статті полягає у висвітленні проблеми підготовки фахівців із міжнародних відносин у контексті становлення і розвитку чеської дипломатії (1989–2004).

Виклад основного матеріалу. Проблему професійної підготовки дипломатичних кадрів у ЧР необхідно розглядати в контексті становлення і генези демократичної дипломатії, що має багаті традиції, великий історичний досвід, заслуговує на ґрунтовне вивчення. Саме людський чинник, роль непересічних постатей дипломатів, державних діячів, чехословацьких дисидентів мали істотний вплив на становлення, а подекуди відіграли вирішальну роль у розвитку незалежної чеської дипломатії і відповідно у розбудові дипломатичної освіти.

На всіх етапах свого еволюційного поступу чеська дипломатія відчувала актуальність кадро-

вого питання, тому для забезпечення демократичного розвитку держави (особливо з 1989 р.) проблемою номер один постала кадрова політика у сфері дипломатії [8].

Упродовж 1989–2004 рр. після падіння залізної завіси до вступу ЧР до ЄС відбулися серйозні зміни як у зовнішній політиці держави, так і в розбудові дипломатичної служби та кадровому потенціалі дипломатичних працівників. Із території колишньої ЧРСР були виведені радянські війська (25 червня 1991 р.), Варшавський договір розпався (1 липня 1991 р.), були врегульовані чесько-німецькі відносини (21 січня 1997 р.), ЧР вступила до НАТО (16 березня 1999 р.) та ЄС (1 травня 2004 р.). Ці процеси впливали на розбудову дипломатичної системи та дипломатичної освіти, яка забезпечувала поступальний рух ЧР до євроатлантичної інтеграції.

Оскільки ключові напрями зовнішньої політики ЧР на шляху до міжнародної інтеграції (ЄС, НАТО), роль дипломатичного чинника в цих процесах, місця ЧР у Вишеградській групі тощо розкрито в публікаціях А. Савчука, І. Цепенди [3; 13; 14; 15], схарактеризуємо окремі аспекти діяльності дипломатичної служби та становлення і розвитку дипломатичної освіти в ЧР.

Листопадові події 1989 р., що спричинили «оксамитову революцію», призвели до падіння залізної завіси, яка протягом понад чотири десятиріччя розділяла Європу. Символічно, що 17 грудня 1989 р. міністри закордонних справ Чехословаччини та Австрії І. Дінстбір та А. Мок спільно перерізали дрого на чехословацько-австрійському кордоні, така ж подія 23 грудня відбулася і на чехословацько-німецькому кордоні, поблизу Розвадова, що стало одним з перших успішних кроків чехословацьких дипломатів [5; 6; 7; 9; 11; 12].

Наступними успішними заходами, що символізували перемогу демократичної дипломатії, було розв'язання питання про виведення радянських військ з території Чехословаччини. Саме чехословацька дипломатія першою з держав комуністичного блоку ініціювала цей акт і декларувала новий шлях зовнішньої політики, остаточний розрив з радянським комуністичним минулим: 26 лютого 1990 р. у Москві міністром закордонних справ І. Дінстбором та його колегою Е. Шеварнадзе в присутності президентів обох держав, В. Гавела та М. Горбачова, підписано Угоду між урядом Чехословацької Соціалістичної Республіки та СРСР про виведення військ із території Чехословаччини [9]. Ці події чітко ознаменували базову передумову для подальшої інтеграції Чехословаччини але не в бік Східного блоку, а в бік НАТО та ЄС [5; 7; 9; 11; 16].

Важливим здобутком чеської демократичної дипломатії став вступ держави до НАТО. Після

листопадових подій 1989 р. Чехословаччина декларувала зовнішню політику, спрямовану на дотримання нейтралітету, утім, коли стало зрозуміло, що новостворена молода європейська держава має потребу в більш широкій системі колективної безпеки з огляду на появу та зростання нових ризиків для безпеки, чехословацька/чеська дипломатія почала роботи рішучі кроки на шляху до НАТО, унаслідок чого здобула статус асоційованого делегата та участі в програмі «Партнерство заради миру»; документи про ратифікацію вступу ЧР до НАТО 12 березня 1999 р. у бібліотеці Трумена в США міністр закордонних справ ЧР Я. Каван передав державному секретареві США М. Олбрайт, через декілька днів (16 березня) перед штаб-квартирою НАТО в Брюсселі за присутності прем'єр-міністра ЧР М. Земана та міністра оборони В. Ветчі урочисто підняли чеський прапор [5; 12].

Окрім вступу до НАТО, ЧР на початку свого виникнення як самостійна європейська держава декларувала вступ до ЄС. Цей зовнішньополітичний пріоритет чітко усвідомлювали чеські дипломати і доклали максимум зусиль для його реалізації: 23 січня 1996 р. прем'єр-міністром ЧР В. Клаусом подано офіційний запит, започатковано переговорний процес, який через сім років успішно завершився (16 квітня 2003 р. підписано Договір про приєднання до ЄС, 1 травня 2004 р. ЧР офіційно стала членом ЄС) [9].

Особливість становлення і розвитку чеської дипломатії полягає в тому, що вона, як і словацька дипломатія, зародилася в лоні чехословацької дипломатичної системи. Виникненням 1990 р. словацького Міністерства міжнародних відносин (Міністерство закордонних та європейських справ Словацької Республіки (Ministerstvo zahraničných vecí a európskych záležitostí Slovenskej republiky)) [10], створеного урядом Словацької Республіки (СР), ознаменовано поділ Чехословаччини у сфері міжнародної політики. 1 січня 1993 р. Чехословаччина як держава припинила своє існування, натомість виникли два незалежні державні утворення з повними правами держав- правонаступників – ЧР та СР [5; 10].

Одними з перших кроків дипломатичних місій обидвох молодих держав стала підготовка та підписання документів, які урегульовували складні питання правонаступництва ЧСФР [9]. Зазначмо, що розвиток незалежної чеської і словацької дипломатії в кожній з республік мало свої особливості [3; 13; 14; 15], одна з яких полягала в тому, що, якщо МЗС СР розбудовувало свою структуру та створювало систему підготовки професійних кадрів, починаючи практично з нульової позначки, то ЧР була в більш сприятливій ситуації, позаяк чеське МЗС слугувало тією невеликою організаційною одиницею, яка забезпе-

чила впевнений старт молодій чеській дипломатичній службі, ключовими завданням якої було створення законодавчих умов, які уможливили плавний перехід чеської дипломатії на міжнародну арену після розпаду Чехословаччини. МЗС фактично перейняло істотну частину кадрового потенціалу, структур, приміщень колишнього Федерального міністерства закордонних справ тощо. Дослідники наголошують на такому явищі, як міграція дипломатичних працівників: багато словаків, щоб залишитися в Празі, зробили для себе вибір – стати громадянами ЧР та працювати на розбудову чеської дипломатії (з менш ніж 800 працівників профільного федерального міністерства, які працювали в штаб-квартирі, понад 700 перейшли на службу до ЧР і рівномірно забезпечили функціонування всіх сфер діяльності управління [5]. Таким чином, «оксамитове розлучення» не викликало кадрового дипломатичного колапсу і це істотно не вплинуло на становлення і подальшу розбудову дипломатичної служби в ЧР.

На розвиток національної системи дипломатичної освіти мали вплив люстраційні процеси, які відбувалися в рядах державних службовців, дипломатичних кадрів, що було спричинено фактом присутності радянського сліду в зовнішньополітичній діяльності держав соцтабору, зокрема й Чехословаччини, за часів холодної війни. Для цього добиралися відповідні кадри, віддані своїй справі люди, таким чином забезпечувалося послідовною кадровою політикою відповідні установи. За такої ситуації, коли дипломатія значною мірою перепліталася зі шпигунством, ставало зрозумілим, що низка співробітників міністерства діяли як агенти чехословацької розвідки [7]. Тому для забезпечення демократичного курсу розвитку ЧР, утвердженню її іміджу на міжнародній арені проблемою номер один постала кадрова політика у сфері дипломатії. Одними з перших кроків стали кадрові перестановки в МЗС ЧР. Вузьке коло його співробітників з оточення І. Дінстбора, яке вступало на посади, було з дисидентських кіл, до яких належав і сам очільник профільного відомства, а також радник головного міністра Я. Шедіви, який сам був главою чеської дипломатії в 1997–1998 рр., і Л. Добровський, офіційний представник МЗС, та ін. [9; 16].

На долю нової команди чеської дипломатії на чолі з І. Дінсбором випало складне завдання – докорінно реформувати кадрову структуру. Керівництво МЗС відмовилося від тактики негайного звільнення всіх працівників, пов'язаних зі старим режимом – комуністичною епохою. Команда І. Дінсбора усвідомлювала, що це може призвести до підризу державницьких засад, позаяк потрібно було забезпечити безперебійну роботу установи [16], тому вектор кадрової політики

спрямували на звільнення дипломатичного корпусу від шпигунства, тобто дипломатичні кадри піддали люстрації, серйозній перевірці минулого працівників на предмет співпраці їх з органами КДБ СРСР, за результатами якої приблизно з 2500 співробітників міністерства (місцевих працівників та працівників іноземних посольств) до літа 1990 р. було звільнено ймовірно 168 агентів розвідки [9; 16].

За слушною думкою Я. Шедіви, колишнього радника міністра закордонних справ ЧР І. Дінстбора, завдяки чіткій кадровій політиці, Чехія «досить різко вторглася на міжнародну політичну арену», оскільки завдяки проєвропейським цінностям Іржі Дінстбор «відносно успішно і порівняно рано поставив нашу країну, нашу батьківщину в контекст європейської політики» [16, s. 23].

Процес люстрації дипломатичних працівників, співробітників МЗС тривав і пізніше. Згідно з даними урядового документа «Звіт про стан чеського суспільства» (1989–1998) від 2 березня 1999 р., упродовж 1989–1991 рр. з колишнього Федерального міністерства закордонних справ звільнилися близько 700 співробітників (прийнято 520 нових працівників), майже всі керівники профспілок, були замінені і призначені 53 нових послів [5; 9].

Професійну підготовку фахівців у галузі міжнародних відносин за досліджуваного періоду в ЧР забезпечували здебільшого університети, які пропонували здобувачам широкий спектр освітніх програм, що відповідали ключовим освітнім європейським тенденціям та викликам глобалізаційного світу. Для підготовки дипломата нового покоління в ЧР 1997 р. заснували Дипломатичну академію, де здобували подальшу освіту «дипломати високого рангу». За даними джерела, 87% нинішніх співробітників МЗС (дипломати і адміністративно-технічний персонал) потрапили на службу до МЗС ЧР після 1989 р. [12].

На процеси модернізації системи дипломатичної освіти ЧР вплинули європейські освітні ініціативи, зокрема підписання Болонської декларації (1999) [17], що спричинило оновлення нормативно-правової бази відповідно до єдиних європейських освітніх стандартів, започаткування двоциклового (бакалаврського та магістерського) рівнів навчання майбутніх дипломатів, запровадження кредитної системи (ECTS), здійснення контролю за якістю надання освітніх послуг (єдині критерії оцінювання якості освіти), розвиток академічної мобільності, зміцнення культурного, інтелектуального наукового потенціалу, підвищення рівня якості навчання тощо [15].

Висновки. Отже, після Листопадової революції 1989 р. чітко означилися вектори нової зовнішньої політики незалежної Чехословаччини, основними цілями якої стало звільнення від впливу СРСР

і структур комуністичного блоку, вступ до європейського співтовариства, розбудова нових принципів глобальної політики безпеки а вступ до НАТО. З-поміж пріоритетних завдань чехословацького уряду та дипломатії – виведення радянських військ з території республіки. Попри низку труднощів, команді І. Дінстбора на чолі з Я. Шедівим і Л. Добровським вдалося досягти підписання угоди про виведення радянських військ із Чехословаччини в лютому 1990 р. і забезпечити його повне виконання до кінця червня 1991 р. Вважаємо, що ця подія засвідчила перший великий успіх нової чехословацької дипломатії, яка, на відміну від інших центральноєвропейських держав, зокрема й Німеччини, зробила все для того, щоб уникнути проблем та незворотних наслідків з виведенням радянських військ. Це стало стимулом для подальшої діяльності чехословацької/чеської дипломатії. Демократична дипломатія Чехословаччини зробила значний внесок і в скасування дії Варшавського договору, що відбулося 1 липня 1991 р., а після розпуску Ради економічної взаємодопомоги 1990 р. держава офіційно відокремилася від колишнього комуністичного блоку та чітко й однозначно обрала курс на європейську та світову інтеграцію, який ефективно забезпечували дипломатичні працівники. Стратегічні цілі, які поставила чехословацька дипломатія після падіння комуністичного режиму та успішно розв'язала за постлистопадової доби, послідовно реалізовували дипломатичні сили ЧР, що увінчалися вступом ЧР до НАТО (1999) та ЄС (2004). Особливістю становлення і розвитку демократичної чехословацької/чеської дипломатії стало очищення (люстрація), звільнення від «радянського сліду», комуністичного впливу, унеможливлення співпраці з органами КДБ СРСР, що вплинуло на зміст і характер дипломатичної освіти, виразило її ключову мету – підготовку дипломата нового покоління, фахівця європейського зразка.

Паралельно відбувалося створення спільної з іншими державами Вишеградської групи стратегії розвитку вищої освіти, конкретні механізми уніфікації та стандартизації національних освітніх систем кожної з держав, метою яких були європейська освітня інтеграція, потреба в підготовці молодого покоління дипломатів. Кожна із держав Вишеграду мала загальні особливості становлення та розвитку системи підготовки дипломатичних кадрів, а також власні тенденції, характерні для цього процесу. У ЧР до професіограми дипломата висувалися високі вимоги. Якісно новий рівень здобуття дипломатичної освіти пропонувала Дипломатична академія, створена 1997 р., яка забезпечувала, окрім іншого, і процес перепідготовки дипломатичних кадрів, підвищення рівня їхнього професіоналізму, і освіти впродовж життя. Включення університетської освіти ЧР до Болонського

процесу орієнтувало її на найкращі європейські зразки щодо підготовки фахівців-міжнародників.

Перспективи подальших досліджень бачимо у вивченні змісту професійної підготовки дипломатичних працівників у ЧР на сучасному етапі.

Література

1. Марчук В. В., Дерев'яно С. М. Цифрова дипломатія України в Кувейті: проблеми та пріоритети. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 40. С. 182–187.
2. Павлишин Л. Зовнішня політика Чеської Республіки: становлення та пріоритетні напрями розвитку (1993–2004 рр.): монографія. Ужгород, РІК-У, 2021. 224 с.
3. Савчук А. Основні вектори зовнішньої політики Чеської Республіки на шляху до міжнародної інтеграції (1993–2004 рр.). *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2020. Випуск 33. С. 151–156.
4. Чекаленко Л., Циватий В. Британська й американська системи підготовки дипломатів в умовах глобалізаційних змін висвітлили британську й американську системи підготовки дипломатів за умов глобалізаційних змін. *Україна дипломатична*. 2019. Вип. 20. С. 570–584.
5. Dienstbier J. Od snění k realitě. Vzpomínky z let 1989–1999. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1999. 441 s.
6. Eichler J. Mezinárodní bezpečnostní vztahy. Praha, 2004. 147 s.
7. Emmert F. Moderní české dějiny. Praha: Mladá fronta, 2019. 296 s.
8. Ministerstvo zahraničních věcí České republiky https://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/historie_a_osobnosti_ceske_diplomacie/ministri_a_ministerstvo_v_historii/index.html
9. Ministři a ministerstvo v historii. URL: www.mzv.cz/historie.
10. Ministerstvo zahraničních věcí a evropských záležitostí Slovenskej republiky. URL: <https://www.mzv.sk/>
11. Jiří Dienstbier – Senátor PČR. URL: <https://web.archive.org/web/20090210192353/http://jiri.dienstbier.cz/cz/uvodni-stranka/>
12. 2004: Patnáct let demokratické diplomacie: Kontinuita české zahraniční politiky od roku 1989. URL: https://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/historie_a_osobnosti_ceske_diplomacie/patnact_let_democraticke_diplomaciekonti.html
13. Savchuk A.B. Educational initiatives of Czech Republic in the context of the European integration policy of the states of the Wesgegraid Facility. *International periodic scientific journal "Modern engineering and innovative technologies"*. Karlsruhe, Germany. 2018. Issue № 6. Part 4. P. 55–59.
14. Savchuk A. Diplomatic staff training in the Slovak Republic: experience of Comenius university in Bratislava and Matej Bel university in Banska Bystrica (1991–2004). *Wissenschaft für den modernen Menschen: Wirtschaft, Management und Marketing, Tourismus, Rechtswissenschaften, Geschichte, Kunstgeschichte. Monografische Reihe «Europäische Wissenschaft»*. 2022. Buch 8. Teil 3. Karlsruhe, German. P. 109–117.

15. Savchuk A., Tsependa I. Training of diplomatic staff in the Visegrad Group states (V4) (1991–2004): preconditions for formation. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk* [East European Historical Bulletin]. 2021. Vol. 19. P. 191–203.

16. Šedivý J. Černínský palác v roce nula. Praha: Nakladem Ivo Železný, 1997. 166 s.

17. The Bologna Declaration of 19 June 1999. Joint declaration of the European Ministers of Education. URL: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/documents/MDC/B_OLOGNA_DECLARATION1.PDF

Анотація

Марчук В. В., Голуб'як Н. Р. Підготовка дипломатичних кадрів у контексті становлення і розвитку чеської дипломатії (1989–2004). – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню проблеми професійної підготовки фахівців у галузі міжнародних відносин у Чеській Республіці (ЧР) (1989–2004). Схарактеризовано Вишеградську четвірку як регіональне утворення Польщі, Чехії Словаччини, Угорщини, наголошено, що ці держави є суверенними міжнародними акторами. Простежено окремі етапи розвитку дипломатичної служби ЧР, становлення національної системи дипломатичної освіти, яка забезпечила процес підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації дипломатичних і консульських кадрів МЗС ЧР, фахівців інших державних органів, що займалися питаннями зовнішніх відносин, внутрішньої політики ЧР. Показано роль дипломатичних працівників у створенні нового зовнішньополітичного курсу незалежної Чехословаччини (1989), основними цілями якого стало звільнення від впливу СРСР і структур комуністичного блоку. З-поміж пріоритетних завдань чехословацької дипломатії – виведення радянських військ із території республіки. Демократична дипломатія Чехословаччини зробила значний внесок у скасування дії Варшавського договору (1991), після розпуску Ради економічної взаємодопомоги (1990) держава офіційно звільнилася від комуністичного блоку та обрала курс на європейську та світову інтеграцію, його успішно забезпечували дипломатичні працівники: 1999 р. ЧР вступила до НАТО, 2004 р. – до ЄС. Особливістю становлення і розвитку демократичної чеської дипломатії стало очищення (люстрація) дипломатичних кадрів, звільнення від «радянського сліду», комуністичного впливу, що відобразилося на змісті і характері дипломатичної освіти, окреслило її ключову мету – підготовку дипломата нового покоління, фахівця європейського зразка. На це орієнтували і положення Болонської системи освіти (1999). Якісно новий рівень здобуття дипломатичної освіти пропонувала Дипломатична академія, створена 1997 р., яка забезпечувала також процес перепідготовки дипломатичних кадрів, підвищення рівня їхнього професіоналізму, освіти впродовж життя.

Ключові слова: Вишеградська четвірка, Чеська Республіка, підготовка дипломатичних кадрів, Дипломатична академія, дипломатична служба, чеська дипломатія, ЄС, зовнішня політика.

Summary

Marchuk V. V., Holubiyak N. R. Diplomatic Personnel Training in the Context of Formation and Development of Czech Diplomacy (1989–2004). – Article.

The article is dedicated to the exploration of the issue of professional training for experts in the field of international relations in the Czech Republic (CR) (1989–2004). The Visegrad Group is characterized as a regional formation comprising Poland, the Czech Republic, Slovakia, and Hungary, emphasizing that these states are sovereign international actors. Various stages of the development of the diplomatic service of the CR are traced, including the establishment of a national diplomatic education system that facilitated the process of preparation, retraining, and qualification improvement for diplomatic and consular staff of the Ministry of Foreign Affairs of the CR, as well as experts from other government bodies dealing with external relations and internal policies of the CR. The role of diplomatic personnel in shaping a new foreign policy course for independent Czechoslovakia (1989) is demonstrated, with the main goal being the liberation from the influence of the USSR and the structures of the communist bloc. Among the priority tasks of Czechoslovak diplomacy was the withdrawal of Soviet troops from the republic's territory. Czechoslovakia's democratic diplomacy significantly contributed to the termination of the Warsaw Pact's effect (1991). After the dissolution of the Council for Mutual Economic Assistance (1990), the country officially disengaged from the communist bloc and chose a course of European and global integration, which was successfully facilitated by diplomatic workers: CR joined NATO in 1999 and the EU in 2004. A distinctive feature of the establishment and development of democratic Czech diplomacy was the purification (lustration) of diplomatic personnel, liberation from the «Soviet legacy» and communist influence, which was reflected in the content and nature of diplomatic education and outlined its key goal – preparing diplomats of a new generation, professionals of European standards. This was also aligned with the provisions of the Bologna education system (1999). Diplomatic Academy, established in 1997, proposed a qualitatively new level of diplomatic education and also provided a process of retraining diplomatic personnel and enhancing their professionalism and lifelong education.

Key words: Visegrad Group, Czech Republic, diplomatic personnel training, Diplomatic Academy, diplomatic service, Czech diplomacy, EU, foreign policy.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Т. О. Бойченко Теоретико-методологічні підходи дослідження міфології.....	3
Т. В. Борисова Філософський портрет феномену «надія» в поглядах Г. Марселя.....	9
Ванг Дечонг, О. О. Дольська Цифрова культура: особливості та її основні характеристики.....	15
Р. В. Васильченко Співвідношення людини і держави філософії нового часу.....	22
О. М. Городиська, О. О. Дольська, В. В. Лобас Практики себе як механізм управління собою.....	27
Ю. Д. Доброносова Вибір як спосіб самоздійснення особистості у повсякденні війни.....	34
Коник (Руслан Степанович) Михайл Сімейне християнське виховання: онтологія формування особистості.....	40
Р. Ю. Коперльос Тлумачення хаосу як впорядкованості в синергетичному дискурсі.....	45
О. І. Панько Сакральність секулярного: прояви та інтерпретації.....	50
А. І. Петранюк До питання про кризу особистісної ідентичності в інформаційно-мережевому світі.....	56
О. В. Тюлькін Особливості сприйняття колективного досвіду як етнонаціонального знання ХХ–ХХІ ст.....	63
Е. В. Щербенко Революція й аудиторія. Герменевтика дорослішання.....	69

СОЦІОЛОГІЯ

О. В. Мальцева Соціальна робота в умовах сучасних соціокультурних зрушень: досвід професіоналізації соціальних працівників у системі безперервної освіти США.....	75
Т. С. Марусяк Соціальні аспекти функціонування хоумскулінгу в сучасному українському суспільстві.....	81
Л. О. Радіонова, Н. В. Козирєва Соціальний капітал як імператив самоорганізації міського соціуму.....	86

ПОЛІТОЛОГІЯ

В. Є. Максимець, С. О. Телефус Вплив міграційних процесів на ринок праці України, спричинених військовою агресією росії.....	92
В. В. Світла Демократична громадськість та структурування громадської думки: питання інституційної спроможності в умовах сучасного Інтернет-середовища.....	100
Ю. О. Седляр, О. І. Стадніченко Соціальні медіа як сучасна комунікаційна технологія.....	105
Р. В. Чупрін Трансформації виборчих систем європейських країн-членів НАТО в період «Холодної війни».....	111
Л. В. Ярова, Л. І. Яковлева, В. М. Кольцов Інституційна взаємодія в умовах війни: роль парламентської опозиції.....	118
В. Й. Климончук Тенденції розвитку міжнародних відносин у ес кризь призму підготовки дипломатичних кадрів у державах вишеградської четвірки.....	124
І. Ф. Гурак, С. М. Дерев'янюк О. І., Бойчук Формування в Росії авторитарного, антизахідного режиму та реакція провідних міжнародних акторів.....	130
В. В. Марчук, Н. Р. Голуб'як Підготовка дипломатичних кадрів у контексті становлення і розвитку чеської дипломатії (1989–2004).....	141

CONTENTS

PHILOSOPHY

<i>Boychenko T. O.</i> Theoretical and methodological approaches to the study of mythology.....	3
<i>Borisova T. V.</i> Philosophical portrait of the phenomenon of "hope" in the views of G. Marcel.....	9
<i>Wang D., Dolska O. O.</i> Digital culture: features and its main characteristics.....	15
<i>Vasylchenko R. V.</i> The relationship between man and state in the philosophy of modern times.....	22
<i>Horodyska O. M., Dolska O. O., Lobas V. V.</i> Practices of the self as the self-governance mechanism.....	27
<i>Dobronosova Yu. D.</i> The choice as a way of personal self-realization in everyday life of war.....	34
<i>Konyk (R.) Mykhail</i> Family Christian education: ontology of personality formation.....	40
<i>Koperlos R. Yu.</i> Interpretation of chaos as order in synergistic discourse.....	45
<i>Panko O. I.</i> Sacredness of the secular: manifestations and interpretations.....	50
<i>Petraniuk A. I.</i> To the question about the crisis of personal identity in the information and networking world.....	56
<i>Tiulkin O. V.</i> Features of perception of collective experience as ethno-national.....	63
<i>Shcherbenko E. V.</i> Revolution and audience. Hermeneutics of growing up.....	69

SOCIOLOGY

<i>Maltseva O. V.</i> Social work in the conditions of modern sociocultural changes: experience of professional training of social workers in the system of continuous education of the USA.....	75
<i>Marusiak T. S.</i> Social aspects of the functioning of homeschooling in modern Ukrainian society.....	81
<i>Radionova L. O., Kozyreva N. V.</i> Social capital as an imperative for self-organization of the city society.....	86

POLITOLOGY

<i>Maksymets V. Ye., Telefus S. O.</i> The labour-market impact of migration in Ukraine caused by Russia's military aggression.....	92
<i>Svitla V. V.</i> Democratic civic environment and the structuring of public opinion: the question of institutional capacity in the conditions of the modern Internet environment.....	100
<i>Sedliar Yu. O., Stadnichenko O. I.</i> Social media as contemporary communication technology.....	105
<i>Chuprin R. V.</i> Electoral reforms in European NATO member countries during the Cold War.....	111
<i>Yarova L. V., Yakovleva L. I., Koltsov V. M.</i> Institutional interaction in the conditions of war: the role of the parliamentary opposition.....	118
<i>Klymonchuk V. Y.</i> Trends in the development of international relations in the EU through the prism of diplomatic personnel training in the Visegrad Group countries.....	124
<i>Hurak I. F., Derevianko S. M., Boichuk O. I.</i> Formation of an Authoritarian, Anti-Western Regime in Russia and the Reaction of Leading International Actors... ..	130
<i>Marchuk V. V., Holubiyak N. R.</i> Diplomatic Personnel Training in the Context of Formation and Development of Czech Diplomacy (1989–2004).....	141

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

Науково-практичний журнал

Випуск 41

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Н. Ігнатова
Комп'ютерна верстка – М. Михальченко

Підписано до друку 16.06.2023. Формат 60×84/8. Обл.-вид. арк. 17,57. Ум. друк. арк. 17,21.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0723/455.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.